

Заснована 1999 року

НІ.

НОВА ПОЛЬЩА

ЛЮДИ

Валентинович
Маринович про Івана Павла II

СЛОВА

Гінчанка
Андрухович

ІДЕЇ

Союз Пілсудського
і Петлюри

МІСЦЯ

Вавель

ОБРАЗИ

Гофман

Варшава
2021

www.novapolshcha.pl

Вся Польща у вашій стрічці

З кожним роком політичні та економічні відносини між Польщею та Україною стають інтенсивнішими, а суспільні контакти — щільнішими. Десятки тисяч українців навчаються у польських університетах, сотні тисяч працюють, мільйони відвідують Польщу як туристи. Відбудовуються штучно розірвані у XX столітті зв'язки. З кожним роком українці та поляки пізнають одні одних усе краще.

І дуже важливо, щоб українці, які цікавляться Польщею, мали доступ до якісної інформації. Щоб могли прочитати про різноманітні аспекти сучасності: від політичних справ та соціально-економічної проблематики до культури. Причём також дуже важливо, щоб українські читачі не були змушені дізнаватися про Польщу за посередництвом російської мови. Авжеж, вона зрозуміла чи не кожному українцеві, але все-таки є чужою великій частині українського народу. Тому редакція вирішила відкрити українськомовну версію проєкту «Новая Польша» — «Нову Польщу».

Кілька слів про сам проєкт. Він фінансується польським Міністерством культури, національної спадщини і спорту, а постав 1999 року з ініціативи двох видатних польських інтелектуалів, свідків жорстокого XX століття: Єжи Гедройця, редактора паризької «Культури», та Єжи Помяновського, письменника і перекладача російської літератури польською мовою, який до самої смерті 2016 року залишався головним редактором видання. У центрі їхньої уваги була Росія, яка впродовж останніх трьох століть домінувала у Східній Європі. Обидва редактори виходили з того, що Польща може «мати з Росією кращі відносини, але за однієї умови: не ціною незалежності й життєвих інтересів наших спільних сусідів».

Журнал тричі виходив українською мовою. «Ми усвідомлюємо, що українсько-польський ді-

алог повинен звучати інакше, ніж польсько-російський», — писала 2001 року редакція, вперше публікуючи тексти українською. «Ми впевнені, що українці й поляки мають шанс на зближення, взаємопізнання та співпрацю, впевнені, що ми його не змарнуємо, а використаємо. «Нова Польща» хоче долучитися до цього вкрай важливого процесу... Сподіваємося, що відтепер ми зможемо частіше зустрічатися — як на журнальних шпальтах, так і на інтернет-сторінці», — цими словами починався журнал 2014-го.

Отже, минули роки і ці сподівання стали дійсністю.

Останні три десятиліття були для Польщі часом глибоких соціальних, ідейних, культурних, політичних та економічних змін. Ми будемо розповідати про них ще інтенсивніше, ніж раніше. Прагнемо, щоб «Нова Польща» стала не тільки якісним джерелом інформації, а й платформою діалогу між поляками та українцями.

Ернест Вицішкевич
головний редактор

ЛЮДИ

4 • **Анна Валентинович. Історія матері «Солідарності»**
Дорота Карась

9 • **Помяновський. Жага візонера**
Віталій Портников

12 • **Українські сторінки понтифікату Івана Павла II**
Мирослав Маринович

18 • **Іґа Свьонтек — нова зірка світового тенісу**
Антоній Ціхий

21 • **Ukraincy potrafią, або Історії успіху українців у Польщі**
Олена Міщенко

ІДЕЇ

26 • **Уже не патронаж, ще не партнерство**
Альона Гетьманчук

31 • **Польща та Україна в спіралі розчарувань**
Лукаш Адамський

38 • **Як і чому переміг Валенса. Президентські вибори 1990 року. Інтерв'ю з Антонієм Дудеком**
Євген Приходько

42 • **Зупинка «Незалежність», або Польсько-український союз 1920 року**
Ян Яцек Бруський

52 • **Роман Шпорлюк: Сталін зробив поляків і українців союзниками супроти імперії**
Бартломеї Гайос

55 • **«Солідарність» і українське питання. Інтерв'ю з Богумілою Бердиховською**
Євген Клімакін

СЛОВА

60 • **Не за літами зрілий. Бачинський у спогадах**
Валерій Бутевич

66 • **«Тиша мережить готику сонну»**
Кшиштоф Каміль Бачинський

68 • **Зузанна Гінчанка. Поетеса, що написала власну смерть**
Ярослав Поліщук

73 • **Спогади про друга**
Єжи Стемповський

76 • **Юрій Андрухович: Я б тримався від Шульца подалі**
Наталя Ткачик

МІСЦЯ

82 • **Вавель. Королівська столиця Польщі**
Пйотр Сковронський

90 • **(Не)видимі поділи**
Мельхіор Якубовський

96 • **Білий Слон на Гуцульській піраміді**
Юрій Ткачук

102 • **Велено забути**
Анджей Почобут

ОБРАЗИ

106 • **Єжи Гофман: Якби я не був режисером, то став би істориком**
Йоланта Токарчик

110 • **Віщий польський фільм**
Олег Сенцов

112 • **Світ, що зникає**
Пйотр Дурак

119 • **Лемки Terra incognita**
Міхал Шимко

122 • **Мистецтво великого формату**
Катажина Пілярська

Редакція: «Нова Польща», ul. Jasna 14/16A, 00-041 Warszawa

Головний редактор: Ернест Вицішкевич, **заступник головного редактора:** Євген Клімакін, **секретарка редакції:** Дагмара Клосінська, **науковий консультант:** Бартломеї Гайос, **літературна редакторка:** Наталя Ткачик, **SMM:** Татяна Кучінська, Євген Приходько, **перекладачі:** Наталя Бельченко, Олександра Братчук, Валерій Бутевич, Катерина Новікова, Ярослав Поліщук, Андрій Савенець, Жанна Слоньовська, Ірена Шевченко, **коректор:** Андрій Савенець, **проект обкладинки і портрети авторів:** Анастасія Плахотник, **графіка:** Данута Благут-Беганська, **верстання:** Tandem Studio Пйотр Сувінський.

Видавець: Центр польсько-російського діалогу і порозуміння, **сайт:** www.novapolshcha.pl, **«Нова Польща» російською:** www.novayapolsha.pl, **контакт із редакцією:** info@novayapolsha.pl

Редакція не рецензує і не публікує тексти, які не були замовлені,
і залишає за собою право скорочувати і редагувати статті.

АННА ВАЛЕНТИНОВИЧ

Історія матері «Солідарності»

Дорота Карась

Анна Валентинович під час страйку на Гданській корабельні імені Леніна,
серпень 1980 року. Фото: Вітольд Гурка / Forum

Чому легенда польського руху опору замовчувала українське походження і створила для себе польську ідентичність? Маловідомі факти з життя Анни Валентинович.

Серіал про життя Анни Валентинович міг би починатися однією з трьох сцен. Перша. Перед сільською халупою зупиняється віз, запряжений кіньми. На ньому енергійний блондин. Перед хатою стоять чоловік, молода жінка та кілька босоногих дітлахів. Поляк приїхав за служницею та помічницею в господарстві. У нього вже працювала старша донька української родини Любчиків, але втекла додому, бо було важко. Молодша, 12-річна Анна, каже: «А я би впоралась».

Дівчина застрибує на віз і їде з поляком.

Друга сцена. Серпень 1980 року. Перед брамою Гданської корабельні імені Леніна людно. Неподалік на території величезного заводу стоїть хрест (і це в країні з панівною комуністичною ідеологією). Під ним пліч-о-пліч моляться Анна Валентинович та Лех Валенса.

Остання сцена. Те саме село в Україні, з якого 55 років тому Анна поїхала з поляком. Старої хати вже немає, але господарство не надто змінилося. Анна Валентинович говорить рідній сестрі: «Якщо я помру тут, поховай мене на цвинтарі біля батьків. А якщо у Польщі — на мій похорон не приїжджайте».

Навесні 2020 року портрет Анни Валентинович — у тій же квітчастій сукні, що на знімках зі страйку 1980 року на тлі кранів корабельні — з'явився на альтернативній обкладинці тижневика Time. Американський журнал, який багато років присуджує звання «Людина року», так ушановував жінок зі всього світу, які відіграли в минулому столітті важливу роль. Серед них Індіра Ґанді, Мадлен Олбрайт, Елеонора Рузвельт, принцеса Діана, королева Єлизавета II та Мерилін Монро.

Валентинович, яка стала жінкою року 1980, досі є символом опору комуністичній владі. Але її

шлях розпочався з віри в систему, що будувалася в Польщі після Другої світової війни.

Для юної неосвіченої дівчини з Волині воєнне поневіряння закінчилося у Гданську. У 50-х роках вона влаштувалася на Гданську корабельню зварювальницею. Робота була важкою, але Анна Любчик (дівооче прізвище) відчула, що життя налагоджується. Праця давала гроші, житло й дитсадок для дитини. Вона повірила в пропагандистські гасла комуністів, які обіцяли створити у Польщі рай для робітників. Дівчина стала передовицею праці, її фотографії висіли на дошках пошани корабельні, про її заслуги писали журналісти, а керівництво нагороджувало відзнаками за важку працю. На верфі вона зустріла свого майбутнього чоловіка — слюсаря Казімежа Валентиновича.

Минали роки, але польським робітникам не жилося краще. Валентинович захворіла на рак, тому перекваліфікувалася на кранівницю і почала менше заробляти. Вона була на корабельні, коли в грудні 1970 року міліція та військо за наказом влади розстріляли страйкарів, які протестували проти підвищення цін на харчі. «З вікон відомчої лікарні вивісили білі простирадла з червоними хрестами, намальованими кров'ю вбитих», — згадувала пізніше Анна Валентинович.

Вона зв'язалася з нелегальною опозиційною групою — Вільними профспілками узбережжя. Невдовзі прізвище Валентинович потрапило до секретних звітів Служби безпеки, а її справа отримала кодову назву «Кранівниця». Почалися арешти, обшуки та цькування на роботі. У звіті одного з офіцерів Служби безпеки з травня 1979 року зазначалося: «Валентинович Анна [...]»

Дорота Карась — журналістка
Gazeta Wyborcza, друкується у виданнях
Duży Format, Wysokie Obcasy, Przegląd
Polityczny. Авторка біографічних книжок,
зокрема, про Анну Валентинович
та Збігнева Цибульського.

Обкладинка тижневика Time з Анною Валентинович.

Джерело: пресматеріали

має намір використати приїзд Папи Римського до Польщі, щоб популяризувати діяльність антисоціалістичних груп та залучити до них нових прихильників із Гданської корабельні імені Леніна».

Пізніше Служба безпеки так аргументуватиме вирок інтернувати опозиціонерку: «Попередня діяльність А. Валентинович та її здібності організовувати великі групи свідчать про наміри створити незалежний від влади директивний центр, здатний саботувати розпорядження та рішення політично-адміністративних органів влади».

З 1979 року Служба безпеки та керівництво корабельні вели гру, спрямовану на переслідування непокірної кранівниці: переводили в інший відділ, не дозволяли повернутися на своє робоче місце, замикали у роздягальні. Валентинович боролася в суді, але безрезультатно. На початку серпня 1980 року, за п'ять місяців до виходу на пенсію, її звільнили з корабельні за «дисциплінарні порушення». Дирекція взяла на озброєння те, що одного дня Валентинович не з'явилася на вказаному їй робочому місці. А вона натомість стверджувала, що мала медичну довідку, згідно з якою не могла там працювати. Через багато років Анна Валентинович розповіла письменникові Томашеві Яструну: «Я йшла вулицями Гданська, опустивши голову, почувалася, як побита собака, геть розби-

та. Я ніби чула власні слова, сказані десятки років тому: ніхто ніколи не матиме підстав звільнити мене з роботи. А зараз 52-га стаття! Мене вигнали за саботаж, пияцтво та крадіжку. Як жити без корабельні? Це кінець».

Історію Анни Валентинович використали колеги з опозиції, щоб підбурити до страйку робітників Гданської корабельні. До протесту долучилися сотні заводів із усієї Польщі. Через два тижні влада Польської Народної Республіки підписала угоду зі страйкарями й погодилася на створення незалежної профспілки. У країні, підконтрольній Радянському Союзу, це була безпрецедентна подія.

Валентинович брала участь у страйку від першого до останнього дня і була однією з підписантів історичної угоди. Вона доклала зусиль до створення «Солідарності», яка згодом об'єднала 10 млн поляків.

Навесні 2010 року під Смоленськом розбився польський літак, на борту якого перебували президент із дружиною, парламентарі, командири, керівники державних установ, духовенство та ветерани. Вони летіли на урочистості, присвячені 70-й річниці Катинського злочину. Усі пасажери та члени екіпажу (96 людей) загинули. Анна Валентинович теж серед жертв.

Українські журналісти про смерть Валентинович писали: *«Загинула українка, яка змінила долю Польщі»*. Незважаючи на цю згадку, українське походження легенди «Солідарності» лишилися непоміченим. Тривала національна жалоба, в Польщу одні за одними прилітали літаки з тілами загиблих у катастрофі, ЗМІ були перейняті достроковими президентськими виборами.

Через шість років у Рівне приїхав історик із Гданського університету, професор Ігор Галагіда. Під час роботи в архіві він вирішив перевірити історію родини Валентинович. Пошуки привели його в село Садове. Там він поспілкувався з сестрою Анни Ольгою та братом Василем. Цей факт виявився неочікуваним, адже Валентинович ніколи публічно не згадувала про найближчих родичів. Вона стверджувала, що її близькі загинули у війні.

Історію перших кільканадцяти років її життя Ігор Галагіда розкрив у статті «Невідоме дитинство Анни Валентинович», яка з'явилася у віснику польського Інституту національної пам'яті. Факти зі статті не збігалися з офіційною біографією Анни Валентинович, представленою в енциклопедіях, підручниках і книгах з історії. Згідно зі спрощеною офіційною історією, Валентинович народилася в польській католицькій родині в Рівному, батьки померли невдовзі після початку Другої світової, а єдиний брат був депортований у Радянський Союз і ніколи звідти не повернувся.

Цю загадку ми намагалися розгадати з Мареком Стерлінґовим, збираючи матеріал для біографії Анни Валентинович. Подорож до України, зустрічі з родичами та пошуки в архівах допомогли відтворити долю активістки «Солідарності» та історію її родини, яку вона не розкривала¹.

Анна народилася 1929 року в селі Сінне (зараз Садове), неподалік Рівного, у багатодітній селянській родині Любчиків. Її батьків звали Назар та Пріська (уроджена Пашковець). Старший брат Іван був сином Пріськи від першого шлюбу. Сім'я належала до протестантської спільноти штундистів, які з'явилися на Волині у другій половині XIX століття. Анна Валентинович, віддана католичка в дорослому житті, була охрещена лише в 1960-х, коли виходила заміж. Запис про це можна знайти у книгах парафії Найсвятішого серця Ісуса в Гданську.

Мати Анни померла, коли дівчинці було вісім. Батько одружився вдруге. Почалася Друга світова

війна й Любчики, які до того жили бідно, але якимось перебивалися, тепер злидарювали. Старша сестра Ольга пішла служницею до Едмунда та Валентини Телесницьких — заможної польської родини з сусіднього села Пустомити.

Ольга, з якою 2018 року ми розмовляли у селі Садове, згадувала перебування у поляків як винятково важке: *«До столу мене не запрошували. Я їла картоплю, яку готувала для свиней. Місця в домі було достатньо, але мені наказали спати під піччю. Не дали навіть подушки. Один ватник я клала під голову, а другим вкривалася. Так і спала. Врешті не витримала і втекла додому»*.

Едмунд Телесницький знову з'явився у Любчиків. Цього разу в служниці пішла молодша на три роки від Ольги Анна. Був 1941 рік.

Через два роки на Волині розпочалася різанина, яку розгорнули українські націоналісти. З УПА співпрацював старший брат Анни, Іван. Наприкінці війни советський суд заслав його на каторгу на 15 років.

Телесницькі залишили Пустомити влітку 1943 року. Невідомо, чи хтось попередив їх про напад, чи вони самі вирішили втекти. Вони забрали з собою й українську служницю. Незабаром після від'їзду Телесницьких упівці спалили їхній будинок, а всіх поляків, які лишилися в маєтку, вбили.

Узимку 1943–1944 років Телесницькі дісталися до Рівного, куди з'їжджалися поляки з багатьох місць, втікаючи від нападів українських націоналістів. Звідти, підкупивши німецьких вартівих, вантажним потягом сім'я дісталася до Варшави. Чому вони забрали Анну із собою? Можливо, хотіли їй допомогти, бо німці тоді захопили село Сінне і вбили всіх мешканців. Родина Любчиків вижила, бо сховалася у лісі. Можливо, Телесницькі непокоїлися, що дівчина залишилася зовсім одна. Хоча рідні Анни гадають інакше: на їхню думку, польська родина викрала сестру, щоб використовувати для важкої праці.

До кінця війни Телесницькі разом із Анною мешкали у родича в лісничій хаті в Мальцовізнi. 1945 року вони переїхали в Гданськ. Наступні п'ять років Валентинович працювала в їхньому господарстві. А коли пішла від них, заробляла на життя нянею, хатньою робітницею, працювала на маргаринній фабриці. 1950 року влаштувалася на Гданську корабельню. Тоді вона виробила документи, яких їй бракувало. За новим свідоцтвом про народження, завіреним повітовим судом, Анна Любчик народилася у Рівному, її батьків звали Ян та Александра, а єдиного брата — Анджей. Цей факт у повітовому суді підтвердило двоє свідків. У післявоєнному хаосі, коли мільйони людей мігрува-

1 У співавторстві Дороти Карась та Марека Стерлінґова 2020 року вийшла друком біографічна книжка «Walentyńowicz. Anna szuka raju» («Валентинович. Анна шукає раю»). — Прим. ред.

Анна Валентинович у своїй квартирі в Гданську, 2006.

Фото: Адам Важава / Forum

ли, втрачали та повертали домівки й близьких, такої зміни даних просто не помітили.

Чому Валентинович стерла з документів українську родину і витворила для себе польську ідентичність? Відповідь можна шукати в повоєнній ворожості поляків до українців, у свіжій пам'яті про злочини УПА на Волині та Східній Малопольщі. Від своєї господарки Валентини Телєсницької Анна почула пораду, яку згодом переповіла журналістці Яніні Янковській: *«Не слухай цих людей. Це кашуби, підлий народ, вони хочуть тобі зашкодити. Ніхто не подбає про тебе так, як ми. Тільки тут ти у безпеці»*².

Вона могла взяти ці слова до серця, коли починала самостійне життя. Польське походження спростило їй цей шлях.

Свою родину Валентинович зустріла знову через 55 років. Її розшукували рідні, які залишилися на Волині. Їм допоміг історик із Тернополя Єфрем Гасай. Анна повернулася в рідне село й зустрілася

з близькими. Вона не побачила батька: Назар Любчик помер за кільканадцять місяців до її приїзду. Похований на цвинтарі у селі Садове.

Ольга Любчик розповідала, що, обійнявши могилу батька, Анна Валентинович зі сльозами на очах промовила: *«Простіть мені, тату, що не повернулася раніше, не розшукала вас. На це були різні причини. Недоля розлучила нас навіки, та я вдячна вам, що ви мене шукали»*.

У наступні роки Валентинович регулярно відвідувала свою родину в Україні та допомагала родичам. Її старша сестра Ольга відвідала її в Гданську. Вони планували зустрітися влітку 2010 року. Після смерті Анни родичі привезли з могили у Польщі землю та організували символічний похорон у церкві.

2020 року на території Посольства Польщі в Києві відкрили погруддя Анни Валентинович.

Переклала Ірена Шевченко

2 Ця аудіорозмова з 1983 року ніколи не була опублікована. Відразу після її запису журналістку заарештували, а плівки вдалося віднайти тільки 2019-го. — Прим. ред.

ПОМЯНОВСЬКИЙ Жага візійонера

Есе про засновника і багаторічного
головного редактора «Нової Польщі»
у соту річницю його народження.

Віталій Портников

Єжи Помяновський.

Фото: Павел Швапчинський / Forum

Ту прогулянку в курортному парку Криниці Гурської я запам'ятав на все життя. Перерва у роботі Міжнародного економічного форуму. Ми зі старшим приятелем, професором Єжи Помяновським, дискутуємо про Донбас. До російсько-української війни ще багато років, мало хто з українців розуміє, що російські війська рано чи пізно вторгнуться на українську територію. Але ми з Помяновським саме з тих, хто прекрасно усвідомлює: конфлікт практично неunikний, якщо Україна збереже свою свободу, спробує розвиватися як незалежна держава, а не як малоросійська провінція. І розмовляємо про одну з найбільших небезпек такого розвитку — використання Донбасу потенційним окупан-

Віталій Портников — письменник, журналіст, громадський діяч. Оглядач «Радіо Свобода», член Українського ПЕН-клубу. Засновник і ведучий телепрограми «Політклуб Віталія Портникова».

том. Сьогодні така дискусія звична і для політиків, і для інтелектуалів. Років 15 тому — а саме тоді точилася наша розмова — вона здалася б сторонньому спостерігачеві політичною фантастикою.

Ми ж із Помяновським розуміємо один одного. Проте не погоджуємося один із одним.

Це взагалі визначало наші стосунки, на яких відбувалися його мудрість і самовпевненість та моя ще молода безкомпромісність і теж самовпевненість. І от якоїсь миті під час дискусії, щоб довести точність своєї позиції, я нагадую про свій професійний досвід: *«От ви говорите про шахтарів, пане професоре! А ви впевнені що розумієте їх? Я їздив на Донбас, я зустрічався з шахтарями під час страйків. Я навіть спускався у шахти, і в Донбасі, і в Караганді...»*

Помяновський дивиться на мене зі стриманою усмішкою. Як завжди, елегантний — бездоганний костюм, біла сорочка, метелик... Людина з салонів, галерей Флоренції...

«Вражаючий досвід, пане Віталію! Ви спілкувалися із шахтарями. Ви навіть спускалися у шахту на кілька хвилин! Багато чого зрозуміли, так?» — *«Так, пане професоре, будьте певні, я багато чого зрозумів!»* — торжествую. — *«А я працював у донбаських шахтах під час Другої світової війни»,* — з такою ж лагідною усмішкою говорить Помяновський.

Він витримує паузу. Я відчуваю, як червонію. Але водночас я щасливий. Розумію, що отримав урок на все майбутнє життя. Більше ніколи не буду поверхово ставитися до жодного співрозмовника. Буду поважати будь-який інший досвід і більше не пропущу такий бездоганний удар. Нокдаун —

Єжи Помяновський про Україну — 1 9 9 8

Я займаюся українською справою і її роллю для Польщі, Росії та Європи. І роблю це не з огляду на свій родовід чи літературну працю. Просто мене як літню людину не може не тривожити наша епоха. А крім того, моя молодість минула в колишньому Радянському Союзі, спочатку в Україні, от тільки 600 метрів під землею, у донбаській шахті. Тому я добре розумію, чим для світу є незалежність і суверенний розвиток України ■

Незалежна Україна потрібна Польщі. Поляки мають розраховувати на неї як свого головного союзника і найближчого сусіда. Це теза Єжи Гедройця і переконання Мєрошевського, що для Польщі найважливішими союзниками будуть вільні народи Литви, Білорусі й України, розташовані між Польщею та Росією ■

так, але більше ніяких нокаутів! Навіть не прошу вибачення, бо знаю: він і так усе зрозумів. Я думаю, яка це прекрасна риса — у своєму візіонерстві він може змінювати не тільки світ, а й окремих людей. Так просто, під час прогулянки, однією фразою.

А він був візіонером. Створення «Нової Польщі» — кульмінація цього візіонерства, його вічно-го щирого бажання транслявати цінності.

Саме цей потяг до трансляції цінностей визначив усю його біографію, його ставлення до життя. Один із останніх могіканів польського єврейства, нащадок знаменитої родини з культурними і релігійними традиціями, він відчував себе не просто поляком — а поляком, який має демонструвати світу надбання польської цивілізації. Але водночас Помяновський ніколи не забував про своє походження і пишався насамперед тим, що польська цивілізація — це можливість бути поляком кожному, хто цього забажає. Він був блискучим знавцем російської культури — завдяки йому як перекладачеві поляки познайомилися з найкращими літературними взірцями. Але разом він ненавидів російський імперіалізм і російське рабство. Ненавидів без напівтонів, компромісів, які ще існували у перші роки реставрації цього імперіалізму Владіміром Путіним. Він міг здаватися архаїчним у своїй зятятості, але насправді був неймовірно сучасним. Архаїчними є якраз ті, хто вірить, що із хижаким можна якось домовитись. Що для цього достатньо *«просто перестати стріляти»*.

І саме таке ставлення до Росії визначало його ставлення до України. Українську незалежність він розглядав саме у вимірі справедливості. Тому що усвідомлював: імперія не хоче цієї незалежності,

ті, вона робитиме все можливе, щоб не допустити і ліквідувати цю незалежність. І в цьому розумінні він залишався одним із останніх соратників Єжи Гедройця — людини, що вірила в майбутнє Польщі поруч із незалежними Україною, Білоруссю і Литвою.

2002 року мені вдалося зробити із Помяновським спеціальну програму, присвячену Гедройцеві — вона вийшла в ефірі російської служби «Радіо Свобода». Під час запису я запитав, що він вважає найважливішим у впливі Редактора.

«Саме в колі “Культури” сформувалася концепція, яку спочатку не сприйняло все суспільство, не тільки інтелігенція, і в самій країні, себто, Польщі, і в емігрантському світі. Гедройць наполягав не тільки на союзі Польщі з найближчими східними сусідами — він першим закликав нас відмовитися від претензій на колишні східні землі, Вільнюс, Львів, Гродно. Тоді майже всі сприйняли це за блюзнірство, але він дочекався часів, коли його нібито самогубна концепція стала загальноприйнятною і ввійшла в канон національного здорового глузду. Публіцисти “Культури” вважали і довели, що незалежність народів “найближчого Сходу” (дозвольте мені вжити цей термін), які живуть між Росією і Польщею, усуне причину і предмет віковичного спору між двома нашими державами».

Найближчий Схід! Так, він був щирим другом цього «найближчого Сходу» — власне тому, що був польським патріотом. Але цей патріотизм диктував йому необхідність ділитися свободою з іншими. Якщо до когось у недавньому минулому можна віднести знаменитий заклик *«За нашу і вашу свободу»* — то це до Єжи Помяновського.

У головній війні за свою історію 1920 року Польща перемогла великою мірою завдяки союзу з Україною й українській підтримці.

Це дуже недооцінюється, про це мало говорять, але варто прочитати «1920 рік» Юзефа Пілсудського, звернутися до історичних джерел, аби переконатися, що Шоста січова стрілецька дивізія Марка Безручка захопила Київ і разом із Третьою Польською армією Ридза-Сміглого вигнала Дванадцятую робітничо-селянську Червону армію, що саме Безручко із Десятим польським полком захистили обложене Будьонним місто Замостя.

Об'єднані польсько-українські сили врятували не тільки цей населений пункт. Саме Безручко разом із польським кавалеристом, генералом Руммелем, завдав поразки Кінній армії Будьонного, а відтак переслідував її й змусив і Будьонного, і Ворошилова пішки втікати з оточення, яке після поразки під Замостям і битви під Чесниками стало долею всієї потужної і боєздатної Кінної армії ■

Українські сторінки понтифікату ІВАНА ПАВЛА II

Коли в дні похорону Кароля Войтили
люди на площі святого Петра скандували *santo subito*
(з лат. «відразу святий»), вони не помилилися:
минає час, а постать цього дивовижного
папи тільки зростає.

Мирослав Маринович

Папа Іван Павло II на львівському летовищі, 25 червня 2001.

Джерело: Reuters / Forum

Він справді був покликаний преобразити обличчя землі, зокрема Центральної й Східної Європи. Це стало вочевидь зрозуміло з його першого виступу в тоді ще комуністичній Польщі. Це був понтифік, який виразно відчував руку Господню на своєму плечі. Підірвати комуністичну систему зсередини можна було тільки духовними засобами, і святому Івану Павлу II це вдалося. Його роль у *«виході народів із комуністичної тіні»* беззаперечна. Так справдилося пророцтво Юліюша Словацького про слов'янського папу, який дійсно *«народи різні вивів із тіні в сяйво, де Бог»*¹. Зрештою, цього від нього й очікували.

Тисячоліття хрещення

На момент обрання архієпископа Кароля Войтили Папою Римським я був у політичному таборі Кучино на Уралі. І можу засвідчити, що увесь табір вибухнув ентузіазмом від цієї звістки й одноголосно заявив: *«Це — кінець комунізму!»*

Саме до цього папи ми адресували листа, коли 1982 року групу політв'язнів табору покарали карцером за святкування Великодня. Іван Павло II привселюдно відгукнувся на наше звернення, таємно переслано з табору, і згадав наші імена під час ватиканської меси.

Того духа преображення владика Кароль Войтила набрався ще на Другому ватиканському соборі, який став найважливішою подією в житті християнської ойкумени XX століття. І як собор цей, за словами святого Івана XXIII, *«відчинив навстіж вікна Церкви»*, так і святий Іван Павло II закликав людські серця *«не боятися Христа й відчинити Йому двері»*.

Відчинив святий Іван Павло II двері майбутнього і перед українськими християнами київської традиції. Тут величезну роль відіграло відзначення тисячоліття хрещення Русі. Важливо оцінити тодішні обставини події. Я добре пам'ятаю 1988 рік і те, як ревниво поставилися українці до факту, що головні урочистості 5–12 червня проводились не в Києві, де й відбувся історичний акт хрещення, а в Москві, хоч перша згадка про Москву датується лише 1147 роком, тобто майже 160 років після хрещення Києва.

Утім хтозна, чи атеїстична влада взагалі дозволила б провести цей ювілей, якби не той факт, що за кілька років до цього папа Іван Павло II сигналізував

світові: він повністю підтримує підготовчі заходи Української греко-католицької церкви і сам готується урочисто відзначити ювілей у Римі. Все це витворило тло, на якому Михайл Горбачов просто не міг заборонити урочистості.

Ба більше, є підстави вважати, що оскільки відзначення тисячоліття хрещення в Римі анонсували на 10 липня, Кремль прийняв рішення провести урочистості в СРСР раніше. І на ці заходи папа відправив представницьку делегацію, у складі якої були Державний секретар Ватикану кардинал Агостіно Казароллі та голова Секретаріату зі сприяння єдності християн кардинал Йоганнес Віллебрандс.

Документи засвідчують, що Іван Павло II готувався до 1000-літнього ювілею принаймні з 1979 року, коли обговорював цю тему з патріархом Йосифом Сліпим. Уже тоді понтифік зазначав, що для нього, «слов'янського папи», цей ювілей — «свято його душі». Відтоді у своїх зверненнях до українців Іван Павло II щороку згадував про наближення події. Нарешті 1988 року були оприлюднені апостольські послання папи — *«Ідіть у світ»* і *«Великий дар Хрещення»* (1988), а 1995 року ще й *«Світло Сходу»*. У них обґрунтовувалося оте «свято його душі», а окремі постулати стали парадигмальними для понтифікату.

Передусім варто звернути увагу на особливе бачення папою самого хрещення Русі: *«З цієї події бере початок не тільки християнська, але також культурна самобутність українського, російського і білоруського народів і, відповідно, їхня історія»*.

Визнання папою цивілізаційної ролі київської традиції не штовхало його до приниження традиції московської. Папа володів надзвичайною

Мирослав Маринович — український правозахисник, публіцист, релігійзнавець, член-засновник Української Гельсінської групи, організатор амністійного руху в Україні, віцедиректор Українського католицького університету у Львові.

¹ Із поезії «Слов'янський папа» (Słowiański Papież) 1848 року. Коли Пій IX утік із революційного Риму, Словацький написав вірш, у якому пророкував появу слов'янського папи, що підтримає незалежницькі тенденції. — *Прим. ред.*

здатністю вознести в пошані одних, не наступаючи спогорда на інших.

Важливим для українців було й підтвердження їхньої національної суб'єктності Іваном Павлом II, особливо на тлі типового кремлівського постулату, буцімто українці й росіяни — один народ: *«Український народ географічно та історично пов'язаний із Києвом і тому має підстави радити з приводу річниці тисячоліття хрещення. Водночас він має щастя належати до великої сім'ї християнських народів Європи та всього світу»*.

На відміну від деяких своїх попередників, Іван Павло II добре розумів цивілізаційне значення київської християнської традиції. Цей висновок стає очевидним з його висловлювання під час паломництва до України 2001 року: *«Київ у певному значенні відіграв роль Господнього Предтечі між численними народами, до яких благовість спасіння, що вийшла звідси, долинула дещо пізніше»*.

ною до своїх релігійних прав у прилюдному богочитанні, згідно з різноманітними традиціями, у власному обряді та з власними пастирями», — ці слова, виголошені папою на урочистостях, стали прямим сигналом для тодішньої совєтської влади, проте більшою мірою це був промінь надії для українських греко-католиків, які тоді все ще перебували в підпіллі.

Папа й Ostpolitik

Греко-католики мали велике упередження до східної політики Святого Престолу. Адже за нею стояла практика непомічання тих ідеологічних доктрин комунізму, які для громадян загалом і для християн зокрема оберталися великими духовними втратами, переслідуваннями і позбавленням свободи. Творці Ostpolitik вважали, що Радянський Союз — це надовго, якщо не назавжди, а тому слід дивитися на речі реалістично. А щоб підтримувати добрі

Визнання папою цивілізаційної ролі київської традиції не штовхало його до приниження традиції московської. Папа володів надзвичайною здатністю вознести в пошані одних, не наступаючи спогорда на інших.

При тому святий Іван Павло II підкреслював дорозкольний характер Київської церкви, яка перебувала в духовній єдності з Римом і Константинополем та сусідніми європейськими Церквами, і після розколу не бракувало їй «щирих спроб відновити повну єдність».

Отже, світло слов'янського Сходу линуло для Івана Павла II таки з пагорбів Києва. Тому святкування тисячоліття хрещення Руси-України у Ватикані відбулося 1988 року таки за українським сценарієм, що виразно контрастувало з торжествами у Москві. 9 липня папа відвідав греко-католицький собор Святої Софії в Римі, де виголосив проповідь, а головні урочистості відбулись 10 липня в соборі святого Петра, де він, зокрема, сказав: *«Разом з вами вирушаю у духовну прощу на Київську гірку, де над широким Дніпром стоїть пам'ятник святому Володимирі»*.

Його фізичне паломництво на цю гірку відбулося через 13 років.

«Нехай же безліч наших вірних зможуть втішатися справжньою свободою совісті і поша-

контакти з комуністичними режимами, треба було взяти в шори підпільні Церкви, які були опонентами режиму. Підпільна УГКЦ тоді була найбільшим суспільним тілом, яке чинило спротив комуністичному режиму. Тому серед греко-католиків гуляла фраза: *«Коли у ватиканські зали входять представники Московського патріархату, греко-католиків виводять із зали або ж запихають у куток»*.

Відразу після обрання папою Кароль Войтила дав зрозуміти: він не перейматиме всі елементи Ostpolitik. І якраз у цьому питанні, як на мене, проявився блискучий дипломатичний талант Івана Павла II.

З одного боку, він тісно співпрацював із кардиналом Аґостіно Казароллі, співтворцем Ostpolitik. Це забезпечувало йому підтримку Римської курії й гарантувало відсутність непередуманих кроків. З іншого боку, папа відразу ж почав діяти всупереч класичній Ostpolitik: не лише не позбавляв греко-католиків права голосу, а навпаки — публічно заявив, що сам стане голосом мовчазної Церкви.

Це було символічно продемонстровано після обрання Івана Павла II папою, на першій зустрічі з кардиналом Йосифом Сліпим, коли до понтифіка підходили кардинали для вітання. У пошані до українського ісповідника віри Іван Павло II підвівся й обняв його. З того часу УГКЦ справді промовляла вустами Римського архієрея, а його гасло «*Не бійтеся!*» сприйняла і на свою адресу.

Святий Іван Павло II високо оцінював мученицький шлях УГКЦ. У своєму зверненні до греко-католиків Перемишля 1991 року він наголосив: «*Справді великого приниження зазнала УГКЦ на своїх рідних землях протягом 45 років переслідування. Всі без винятку її єпископи потрапили до в'язниці. Сотні священників і тисячі найпалкіших мирян були заарештовані, вислані на примусові роботи і довічне поневолення. У цієї Церкви відібрали всі храми, духовні семінарії і видавництва, знищили її церковні структури. Її позбавили навіть права на власне ім'я. Назва цієї Церкви звучала тільки тоді, коли на неї зводили наклепи.*»

Папа визнавав ідентичність УГКЦ, і в цьому також проявився дух Другого ватиканського собору: «*Мені б хотілося, щоб ця [греко-католицька. — М. М.] тотожність не пробуджувала в братів Православної церкви антагонізму і недооцінювання східних Церков.*»

У той час не бракувало голосів (наприклад, Патріарх московський Пімен, 1989), буцім греко-католикам треба врешті припинити свою «церковну аномалію» й або повернутися до православ'я, або перейти в Римсько-католицьку церкву. Натомість Івану Павлу II належать слова, які підтверджують, що він справді поділяв принцип «єдності у багатоманітності».

«*Ті різноманітні обряди й традиції — а вони аж ніяк не є ознакою відхилення, невірності чи поділу — стали беззаперечним доказом присутності Святого Духа, який раз у раз оновлює і збагачує Церкву,*» — зазначав Іван Павло II.

Але навіть більше, ніж слова, про ставлення цього папи до греко-католиків свідчили його дії. Адже саме завдяки його наполегливості у переговорах із Михаїлом Горбачовим восени 1989 року греко-католики змогли вийти з підпілля, а їхні громади були легалізовані. Це він відстояв нашу релігійну свободу. Для бастиону комунізму це був воістину коперніканський переворот.

Підтримка папою структур Греко-католицької церкви почалася з самого початку його понтифікату. Він заклав головні передумови для цього:

- особисто зустрівся з патріархом Йосифом Сліпим та обговорив справи Церкви. Папа не визнав легітимність Львівського псевдособору 1946 року, який буцімто ліквідував УГКЦ;

- хіротонізував Мирослава Івана кардинала Любачівського (12 листопада 1979 року), а згодом і призначив його коад'ютором із правом наступництва;
- утвердив синодальний характер Церкви: Перший надзвичайний синод УГКЦ відбувся у Римі 24 березня 1980 року. З того часу глава УГКЦ отримав право скликати нові синоди єпископів за згодою римського архієрея. І таку згоду він потім незмінно давав. Тим самим папа визнав помісність УГКЦ та її самоврядний статус;
- дав згоду на перенесення осідку УГКЦ до Львова 31 березня 1991 року і проведення там синодів (з 16 травня 1992 року);
- затвердив рішення Синоду єпископів УГКЦ про створення нових структур Церкви, зокрема екзархатів на сході України тощо;
- визнав 1996 року єпископські освячення владик Любомира Гузара та Івана Хоми, які були хіротонізовані патріархом Йосифом Сліпим ще 1977 року без згоди папи Павла VI;
- схвалив рішення Синоду єпископів УГКЦ 2002 року про перенесення Патріаршого престолу УГКЦ до Києва та будівництво Патріаршого собору;
- офіційно визнав, що сьогодні немає жодних канонічних чи історичних перешкод для визнання патріархату УГКЦ.

На своїй останній аудієнції папа сказав офіційній делегації УГКЦ: «*Я поділяю ваше прагнення мати повний юридично-церковний устрій, яке закорінене також у канонічних і соборних приписах. Поділяю це як у молитві, так і в терпінні, очікуючи визначеного Господом дня, в якому я як наступник святого апостола Петра зможу підтвердити зрілий плід вашого церковного розвитку.*»

Паломництво в Україну

Кожен крок Івана Павла II викликав спротив православних, проте він рухався поволі, але твердо. І чи не найбільшим підтвердженням цього стало його паломництво до України 23–27 червня 2001 року. До речі, це яскрава ілюстрація його дипломатичної майстерності.

По-перше, папа зіткнувся з рішучим протестом Московського патріархату проти цього візиту. У Києві монахи й монахині цього патріархату молилися, щоб він не долетів. Проте папа не дозволив політичним аргументам взяти гору над аргументами церковними та суто людськими і, прибувши в Україну, возніс її народ та його християнську культуру на належне цивілізаційне місце.

Знаменно, що тут знову проявився згаданий вище «стиль» Івана Павла II: християни в Україні були вшановані не всупереч Москві, а задля них самих. Ні в Києві, ні у Львові не прозвучало жодного негативного слова на адресу недоброзичливців папи в Росії. Папа довів: справжньою метою його візиту була не конкуренція з Москвою, як це представляли згадані недоброзичливці, а пошанування українського народу як такого.

«Україно, Богом благословенна Земле!.. Ти виконувала й продовжуєш виконувати важливе завдання у великій сім'ї слов'янських народів і європейського Сходу», — зазначив Іван Павло II. До цього цивілізаційного завдання України папа відніс, зокрема, її *«особливе покликання бути межею та джерелом між Сходом і Заходом»*.

По-друге, паломництво відбулося в надзвичайно скрутний у політичному житті України момент, позаяк над нею нависла тінь автократії та злочинності керівної еліти, що призвело до суттєвої міжнародної ізоляції країни. В той тривожний історичний момент рука Івана Павла II була чи не єдиною рукою Заходу, простягнутою, щоб оберігати Україну від скочування в обійми Москви.

Одразу ж після прильоту до Бориспільського аеропорту папа проголосив традиційну для свого понтифікату покайну формулу: *«Прохаючи прощення за помилки, вчинені у далекому й близькому минулому, ми також зі свого боку запевняємо прощення за заподіяні нам несправедливості»*.

І відразу провидницько зазирнув у майбутнє: *«Видіння, яке мав апостол, стосується не тільки вашого минулого; воно спрямоване також і в майбутність країни. Здається мені, що очима серця насправді бачу, як по вашій благословенній землі поширюється нове світло...»*

Папу зустрічав міжнародно ізольований тоді Президент України Леонід Кучма, якому Іван Павло II відразу ж нагадав про обов'язок служити людям і пам'ятати наказ київського князя Володимира Мономаха: *«Не дайте сильним погубити людину!»* (в умовах корумпованого режиму Кучми ці слова звучали особливо значуще).

На українській землі святий Іван Павло II повторив свої знамениті слова: *«Тут Церква дихає двома легеньми східної і західної традицій. Тут у братерському діалозі зустрічаються ті, які черпають із джерел візантійської духовності, а також ті, які живляться духовністю латинською»*.

У цьому папа бачив «надзвичайне єкуменічне покликання України» і називав її «церковною лабораторією», в якій будуватиметься єдність у множинності і «законному плюралізмі, гарантованому наступником Петра».

Кульмінаційним моментом паломництва стала беатифікація 27 греко-католицьких мучеників, що загинули внаслідок комуністичного терору. Так папа увінчав вінком церковної слави і молитовного вшанування мучеництво УГКЦ. До того ж запропонував нове богословське тлумачення мучеництва: *«Разом із ними [греко-католицькими новомучениками. — М.М.] були переслідувані та вбиті Христа ради також християни інших віросповідань. Їхнє мучеництво є могутнім закликом до примирення та єдності. Це єкуменізм мучеників та ісповідників віри, який вказує християнам ХХІ століття шлях єдності»*.

Греко-католики дуже очікували, що папа зважиться на дві справи, які раніше було відкладено *ad calendas graecas*²: визнання патріархату УГКЦ й беатифікацію митрополита Андрея Шептицького. Що ж, чуда й цього разу не сталося. Хоча ці справи і не зрушилися, але при цьому вони й не були заблоковані. Ось як висловився папа про митрополита: *«Як при цьому не згадати далекоглядну й ґрунтовну пастирську діяльність Слуги Божого митрополита Андрея Шептицького, справа беатифікації якого ведеться, і сподіваємось одного дня побачити його у славі святих? Треба зробити належне посилання на його героїчну апостольську діяльність, щоб зрозуміти по-людському невірорідну живучість Української греко-католицької церкви в темні роки переслідувань»*.

Цей папа-поляк і водночас папа – аристократ духу ошляхетнив польсько-українські відносини, розвернувши їх знову до Христа: *«Настав час звільнитися від болісного минулого! Християни обох народів повинні йти разом во ім'я єдиного Христа, до єдиного Отця, під проводом того самого Духа, який є джерелом і принципом єдності. Нехай прощення — дароване й отримане — розліється, немов цілющий бальзам, у кожному серці. Нехай завдяки очищенню історичної пам'яті люди поставлять те, що єднає, вище того, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, оперте на взаємоповазі, братерській спільності й співпраці, автентичній солідарності»*.

Упродовж паломництва Україна (а особливо Львів) жила найвищим злетом духу. Преса активно аналізувала промови папи і той факт, що його українська мова звучала виразно й соковито. Люди випросталися, почали усміхатися, стали доброзичливіші й добріші. Водії люб'язно пропускали пішоходів. Польська пісенька папи, яку він заспівав на зустрічі з молоддю у Львові, зворушила людські серця, а приїжджі поляки зичливо про-

2 На грецькі календи (лат.), себто ніколи.

Під час богослужіння під проводом Івана Павла II. Летовище «Чайка», 24 червня 2001.

Джерело: Fotum

пускали українців ближче до кортежу святого Івана Павла II, кажучи: *«Підходьте ближче! Він приїхав передусім до вас!»* Цей дух братання підсилювали й вибачення за провини синів і дочок УГКЦ, які прозвучали з уст її патріарха Любомира кардинала Гузара в присутності папи під час греко-католицької літургії у Львові.

Цей апостолят примирення з боку папи не був випадковим. Бо ще 1991 року, виступаючи у Перемишлі, він сказав: *«Скільки гіркоти й страждань зазнали наші народи протягом останніх десятиліть... Нехай відбудеться очищення, яке загладить давні суперечки, претензії й недовіру і призведе до взаємного прощення давніх кривд... Розпалювання націоналізму та упереджень було б діянням, спрямованим проти християнської ідентичності: разючим анахронізмом, негідним обидвох великих народів»*.

Так само твердо він засудив «надмірний націоналізм» і 1994 року на зустрічі з дипломатами у Ватикані: *«Щоразу коли християнство — чи то східної, чи то західної традиції — стає знаряддям націоналізму, воно, можна сказати, зазнає рани в самісінькому серці й стає геть безплідним»*.

«Українська політика» святого Івана Павла II вимагала від нього філігранної майстерності та

мистецтва балансувати. Важливо було віднайти таку модель екуменізму, в якій діалог із Московською церквою означав би пошанування її духовності та впливів у сучасному християнському світі, проте не призводив би до улягання її монополістським амбіціям, густо настоящим на геополітиці. Не треба також забувати, що папі доводилося рахуватися зі своїм оточенням та настроями в католицькому світі, які інертно сприймали розвиток УГКЦ крізь призму можливої загрози стосункам Ватикану з Москвою. У цьому ракурсі чинний статус кво багатьма на Заході сприймався як єдино можливий, а кожна спроба змінити його — як недопустима.

Святий Іван Павло II і його понтифікат від самого початку становили величезну загрозу комуністичній системі, і я, колишній політв'язень, не потребу речових доказів, щоб зрозуміти: за замахом на папу 1981 року стояли КДБ і Кремль. Однак те, що доводило до шалю комуністичні режими Європи, сповнювало надією підневільні народи. Тому й був цей святий папа білим вітрильником надії для всіх, хто прагнув свободи, миру й порозуміння. За це йому й буде у віках велика вдячність і вічна пам'ять.

ІґА СВЬОНТЕК — нова зірка світового тенісу

Торік Польща дочекалася першої чемпіонки в турнірах Великого шлему. Юна Іґа Свьонтек перемогла в «Ролан Гарросі». 2021-го вона стала однією з десяти найкращих ракеток світу. Тенісистка знає, чого хоче — перемогати.

Антоній Ціхий

Іґа Свьонтек з кубком «Ролан Гаррос».

Фото: Корін Дюбрей / Forum

10 жовтня 2020 року Іґа Свьонтек увійшла в історію польсько-го спорту. Вона здійснила те, що свого часу не вдалося Агнешці Радванській, Ядвізі Єнджейовській чи, якщо йдеться про чоловіків, Войцеху Фібаку. Дівчині всього 20 років, а вона вже належить до світової спортивної еліти, адже посіла 17-те місце в рейтингу WTA (Жіноча тенісна асоціація). Вищу позицію — друге місце — з польських тенісисток займала тільки Радванська, але ні для кого не стане дивиною, якщо за якийсь час Свьонтек опиниться на самій вершині. Це величезний талант.

Шлях до фіналу

Під час двотижневих змагань у Парижі Іґа Свьонтек імпонувала глядачам із багатьох причин. Захоплював і її талант, і те, чого вона навчилася поза кортом, зокрема працюючи з психологинею. Тенісистка грала наступально, відважно, зберігала спокій у ключових ситуаціях, зуміла чудово впоратися зі стресом, а після закінчення турніру — розсудливо про нього говорити. Вона знала, що відбувається в її голові й що робити, щоб це контролювати найкращим чином.

Хоч пандемія коронавірусу суттєво змінила тенісний календар, відбивши в частини тенісисток бажання далеко подорожувати, ні в кого не повернеться язик сказати, що Свьонтек виграла турнір через його слабкий склад. Навпаки. У першому колі Відкритого чемпіонату Франції вона вибила торішню фіналістку Маркету Вондрошову. У четвертому колі, на шляху до чвертьфіналу, перемогла колишню чемпіонку й одну з абсолютних фавориток Сімону Халеп. До того вона виграла в канадки

Антоній Ціхій — журналіст, співпрацює з інтернет-порталом TVP Sport. Кореспондент чемпіонатів світу та Європи, тенісних турнірів Великого шлему.

Ежені Бушар, на рахунку якої фінал Вімблдона і два півфінали в турнірах Великого шлему. Одним словом, полька перемогла неабияких суперниць. У семи зустрічах не програла жодного сету! Інші конкурентки теж переконалися, на що вона здатна.

І врешті був фінал, у якому по іншому боці сітки виступила американка Софія Кенін — чинна чемпіонка Відкритого чемпіонату Австралії й одна з передових тенісисток.

Вона вміє контролювати емоції

Цей фінал показав чималий потенціал Свьонтек — як у суто тенісній сфері, так і в психологічній. Полька виграла перший сет із рахунком 6:4. Вона трималася у найскладніші моменти. Коли йшла кількахвилинна боротьба за перемогу в геймі, вона не піддалася емоціям, втримала нерви на повідку. Коли в другому сеті американка взяла медичну перерву, Свьонтек не запанікувала. Ба більше: вийшла на корт і почала відпрацьовувати подачу, заодно розважаючись. Побачивши, що це глядачам до вподоби, вона ввійшла з ними в контакт.

Нерви? Нічого такого! *«Коли Софія зійшла з корту, я встала і почала відпрацьовувати подачу. Помітивши, що публіці це справляє приємність, подумала: “Ну що ж, під час матчу я теж можу трішки повеселитися”. Як би це дивно не звучало, але я намагалася насолоджуватися тенісом. Це допомогло розслабитися, а в кінцевому результаті — перемогти».*

Іґою зацікавилися найвідоміші бренди: спортсменка носить спортивну форму Asics із логотипом Lexus, а тато й сестра летіли на фінал до Парижа джетом від фірми Red Bull. Корпорація повірила в можливості Іґи Свьонтек. А в Польщі, зрештою, як і по всьому світу, Red Bull любить співпрацювати з найкращими, як-от Адам Малиш (стрибки з трампліна), чи найхоробрішими, як Анджей Барґель (скі-альпінізм) і Мацей Яновський (спідвей).

19-річна Іґа ідеально вписується в цей ряд, адже вона — чемпіонка одного з чотирьох головних світових турнірів. До того ж тенісистка є чудовим прикладом для молодих дівчат: начитана, інтелігентна, амбітна, свідома, скромна, стримана й невпинно працює над собою.

У ритмі Guns N' Roses

Бекхенд, форхенд, подача — ось елементи тенісного ремесла. Між передовими тенісистками немає суттєвого розриву: вони більш-менш на тому самому рівні. Матчі розігруються радше в психологічній сфері. Адже те, що в голові, відбивається на тому, що на корті. Свьонтек дуже продумано сформувала свій штаб. Чимало років з нею працює

молодий тренер Пйотр Сежпутовський, величезну роль відіграє і спортивна психологиня Дар'я Абрамович. Її вклад в успіх юної тенісистки вже помітили в тенісному світі, про що свідчить інтерв'ю, яке в психологині взяла газета New York Times. А сама спортсменка зізнається: *«Дар'я, безсумнівно, сприяла [перемозі], бо відколи ми разом працюємо, я більш свідомо ставлюся до того, що відбувається в моїй голові. Але цим я завдячую всій команді, бо наша співпраця в останні тижні була дуже результативна. І не забуваймо, що з кожним роком я стаю старша і зріліша, а отже, по-іншому дивлюся на світ і можу дещо змінити порівняно з тим, як було колись».*

На корті Іґа Св'янтек не має стільки ритуалів, як її кумир Рафаель Надаль. Але намагається втілити все, що вони з командою запланували. Зосереджується на малих речах: праця ніг, розміщення стіп. Це допомагає забути про стрес. І ще одна річ. Коли юна тенісистка виходила на корт, в навушниках лунала пісня Welcome to the Jungle

Іґа Св'янтек. Джерело: Вікіпедія

гурту Guns N' Roses — вона любить потужнішу музику: *«Насправді, окрім Guns N' Roses, нічого не було. Але під час турніру я завжди прокидалася з чітким планом на цей день і його дотримувалася. Понад два тижні ми жили, мов під колбою: тільки готель і корти, не можна виходити в місто. З одного боку, така монотонність може втомлювати, а з другого — не було багатьох справ, які б нам нагадували, що це фінальні кола, а не просто черговий матч».*

Бажання вигравати

Усе в кар'єрі Іґи Св'янтек відбувається напролюд швидко. Вона сама зізнається: ніби щойно раділа перемозі в юніорському Вімблдоні 2018 року, а вже виграла дорослий Відкритий чемпіонат Франції. Це зріла дівчина — не тільки тому, що недавно складала екзамен на атестат зрілості. Вона розуміє, як слід розвиватися, працювати над собою. Блискуче вчиться: її оцінкам може позаздрити кожен. Перед дебютним турніром Великого шлему в Австралії 2019 року на питання, що робитиме перед самим матчем, тенісистка відповіла: читатиме те, що задали в школі.

Вона завжди хоче бути найкращою — і на корті, і на шкільному екзамені. Їй не подобається отримувати низькі оцінки. Ця завзятість і мотивація допомогли тенісистці, коли 2017 року вона отримала травму і не могла грати. Іґа Св'янтек важко працювала і повернулася.

Дівчина з-під Варшави увійшла в історію польського спорту. Про її рідний Рашин почув увесь світ, а суботнього жовтневого вечора ціла Польща, затамувавши подих, стежила за тим, як молода тенісистка змагається за титул Великого шлему. Усі як один вболівали і чекали останнього м'яча. І коли прозвучав гімн «Мазурка Домбровського», полетіли вітання з батьківщини й усього світу — писали президент, прем'єр, нобелівська лауреатка Ольга Токарчук, найвідоміші спортсмени і вболівальники, яким вона подарувала невимовну радість. А ті, хто дивився її матчі, впевнені: це тільки перші миті. Адже Іґа мріє виграти всі чотири турніри Великого шлему. Ролан Гаррос уже взято, залишились Вімблдон і відкрити чемпіонати Австралії і США. І вона точно постарається, щоб цього досягнути.

Переклала Наталя Ткачик

Наталія Дзедушицька, Ірина Вікирчак, Вадим Мельник, Ольга Пасічник, Тарас Романчук.

Колаж: Нова Польща

UKRAÍŃCY POTRAFIĄ, або Історії успіху українців у Польщі

Оперна діва, директорка театру, молодий мільйонер, менеджерка культури та футболіст Екстракласи... Розповідаємо про українців, які в Польщі досягли професійних висот.

Олена Міщенко

Олена Міщенко — журналістка, теле- й радіоведуча. Стипендіатка польсько-американської програми імені Лейна Кіркланда, під час якої навчалася у Варшавському університеті та досліджувала тему «Як міграційні процеси представлені в українському інформаційному просторі».

У Польщі живе й працює близько мільйона українців. Ми порозмовляли з найуспішнішими. Якою вони бачать Польщу, чи планують у ній лишатися та що роблять для України з-за кордону?

ІРИНА ВІКИРЧАК

Менеджерка культури, засновниця і директорка міжнародних літературних фестивалів та програм, асистентка нобелівської лауреатки з літератури Ольги Токарчук, живе та працює у Вроцлаві.

«Я не починала свій кар'єрний шлях короткою дорогою з України в Польщу. Насправді я понад десятиліття працюю на міжнародному рівні, займаюся культурними менеджментом і дипломатією із різними країнами, — розповідає Ірина. — Я жила в багатьох містах, мала стипендію в Америці, відтак працювала з німецькомовною Європою як директорка фестивалю, рік курувала фестиваль в Амстердамі. Я опинилася в Польщі не тому, що це найближчий закордон, а тому що тут почали відбуватися цікаві для мене процеси».

У 2010–2013 роках Ірина була директоркою Міжнародного літературного фестивалю Meridian Czernowitz. 2012-го познайомилася з активістами польського літературного середовища під час туру літературними організаціями Швейцарії й відтоді співпрацює з польськими колегами.

«Мене завжди трохи непокоїла одна річ: я багато знаю про американську культуру, пов'язана з німецькомовним професійним середовищем, проте геть не обізнана з тим, що відбува-

ється по той бік кордону, наприклад, у Румунії чи Польщі».

Перебуваючи у Варшаві на стипендії міністра культури Польщі Gaude Polonia 2014, Ірина Вікирчак розробила концепцію Міжнародного фестивалю оповідання у Вінниці Intermezzo. У червні 2016-го обійняла посаду директорки бюро програми «Креативна Європа» при Міністерстві культури України. Паралельно організовувала тури до Польщі на літературні фестивалі для менеджерів культури, перекладачів. Потім поїхала в Краків як учасниця польсько-американської стипендіальної програми імені Лейна Кіркланда. Ірина зізнається, що саме завдяки цим програмам полюбила Польщу, а *«пізнаючи Польщу, більше розуміла Україну».*

З 2019 року Ірина Вікирчак стала помічницею нобелівської лауреатки з літератури: *«Спільні знайомі порекомендували мене Ользі Токарчук як менеджерку культури. І вже буквально через кілька днів я прилетіла до Вроцлава й одразу почала працювати».*

Ірина Вікирчак.

Джерело: особистий архів Ірини Вікирчак

А зараз вона ще й співавторка концепції польсько-українського фестивалю «Фемінітива»: *«Це майданчик у формі дискусій: польки й українки спілкуються. Схожого діалогу на такому рівні ще не було. Ми вибрали кілька напрямків, наприклад, жінки в мистецтві, жінки на війні, обговорюємо труднощі цієї теми. Необхідність такого діалогу величезна».*

За словами Ірини, найбільше їй імпонує те, що Польща близька й водночас відмінна від українського простору: *«Польща мене завжди запрошує і повертає до себе. Я не вимушено змінила місце проживання, не вибирала місто й країну — це вони вибрали мене, і я вдячна, що мала таку можливість. Тут я знайшла людей, які близькі мені за цінностями. Польща — моє теперішнє, за допомогою якого я пізнаю світ».*

ВАДИМ МЕЛЬНИК

Бізнесмен, засновник компанії Cervi Robotics, яка створює автономні дрони й інфраструктури їх обслуговування та продає найбільшим світовим корпораціям. У лютому 2020 року Вадим Мельник як молодий мільйонер потрапив до рейтингу польського Forbes у категорії «25 до 25».

Вадим вивчає робототехніку зі шкільних років. Вигравши поїздку до США, гімназист із Івано-Франківська у вищій американській школі

Вадим Мельник.

Джерело: Forum Gwiazd / Forum

успішно займався роботобудуванням. Повернувшись в Україну, створив команду з роботобудування, з якою зібрав призові місця численних міжнародних конкурсів, але потім поїхав на навчання до Польщі.

«Коли тільки переїжджаєш у Польщу з країни пострадянського простору, здається, що ти

в Ельдорадо. Це країна можливостей: ЄС, зовсім інший підхід до фінансів. Але минає 5–7 років, ти починаєш ставитися до Польщі як до звичайної країни. Вона має свої плюси і мінуси, — ділиться спостереженнями Вадим. — Зараз для мене Польща — дім, тут мої дружина, дитина, собака, але хтосьна, чи через п'ять років ми не переїдемо у Велику Британію чи США».

На думку Вадима, Польща — своєрідний технологічний центр Центрально-Східної Європи, який дає багато можливостей. Як пояснює бізнесмен, технологічний бізнес потребує великого капіталу, бо на початку вимагає вкладень більше, ніж дає прибутку. В Україні є інвестиційні фонди, але їх можна перелічити на пальцях однієї руки. А в Польщі таких понад тисячу, та ще й великий внутрішній ринок для нових технологій. *«Чимало українців, які приїжджають до Польщі робити бізнес, часто хочуть якнайшвидше нажитися на партнері. Я ж прагну власним прикладом показати: бізнес треба робити не на партнері, а з партнером. Я постійно на цьому наголошую і стараюсь продемонструвати на власному досвіді, що українці чесно ведуть бізнес, — розповідає Вадим Мельник. — Найбільша проблема людей пострадянського простору — вони не вміють планувати довготерміново. У мене ж стратегія довготермінова».*

Незважаючи на захмарні бізнесові висоти, яких Вадим сягнув у Польщі, він не забуває про батьківщину: *«Я відчуваю обов'язок перед Україною. Я вчився в дуже хорошій гімназії, яка входить в топ-3 по країні. Тож щороку намагаюся підтримувати гімназистів стипендіями й преміями. Після тридцяти планую зайнятися інвестиційним фондом, помагати українським стартапам, адже бачу в Україні великі перспективи. Чудово було б поєднати наш продукт із західним досвідом і глобально його продавати».*

ОЛЬГА ПАСІЧНИК

Оперна співачка, солістка Польської королівської опери у Варшаві. 1992 року дебютувала на сцені Варшавської камерної опери, а через чотири роки — в Театрі на Єлисейських полях у Парижі. У творчому доробку співачки понад 40 оперних партій, виступи на найвідоміших сценах світу й понад пів сотні платівок. У квітні 2013 року на сцені Національної опери відбулась прাপрем'єра Qudsja Zaher Павла Шиманського, головна партія якої написана спеціально для Ольги Пасічник.

Співачка походить із Рівного, з польсько-української сім'ї, й зізнається, що ці дві країни в ній

Ольга Пасічник під час концерту.

Фото: Степан Рудік / Forum

переплелися. *«Незабаром буде понад 30 років, як живу в Польщі. Тут я вчилася, закінчила аспірантуру, робила свої перші кроки в опері. Можна сказати, я тут відбулася як музикантка. Варшава стала для мене домом. Я завжди буду вдячна Україні і Польщі за те, що вони мені дали».*

Ольга Пасічник нагороджена численними державними та професійними польськими відзнаками, є лауреаткою безлічі міжнародних конкурсів. На багатьох із них вона була першою українкою, що посіла призове місце: *«За всю історію вокальних конкурсів у Хертогенбосі, Брюсселі й Гельсінкі я — єдина українка-лауреатка. І про це тоді в Україні майже ніхто не знав і не писав. Взагалі про багато моїх європейських успіхів в Україні не знали».*

Нині Ольга Пасічник викладає вокал в Академії Національної польської опери у Варшаві. Має авторську програму майстер-класів для магістрів та студентів післядипломної освіти філії Музичного університету імені Фридерика Шопена в Білостоці. Як педагогиня співпрацює з Національним центром культури та консультує учасників стипендіальної програми міністра культури і національної спадщини Польщі Gaude Polonia.

Також співачка проводить численні майстер-класи у різних країнах світу, зокрема і в Україні. Працювала із солістами Львівської опери в рамках Міжнародного конкурсу імені Василя Сліпака.

«Зі всіх українських міст найбільше співпрацюю зі Львовом, який досить зацікавлений у тому, щоб мій досвід передати молодшому поколінню, — розповідає Ольга Пасічник. — В Україні, на жаль, мої знання, вміння, навички мало затребувані. Кілька разів надходили цікаві пропозиції з Дніпра, Одеси, Києва, Кропивницького, але дуже рідко. Я — громадянка України, хоч живу в Польщі. І мені важливо, що я з України, що скрізь, де я виступаю, пишуть: українська співачка польського походження, або: польська співачка українського походження, або: польсько-українська співачка».

НАТАЛІЯ ДЗЕДУШИЦЬКА

Менеджерка культури, з грудня 2017 — директорка столичного Театру TR Warszawa. Майже 15 років Наталія популяризує польську культуру. З 2006-го — у Фонді культури, де займалася фандрайзингом та керувала проектами. Згодом у Національному центрі культури брала участь у ство-

Наталія Дзедушицька.

Джерело: особистий архів Наталії Дзедушицької

ренні міжнародної платформи з обміну досвідом. Упродовж семи років співпрацювала з Інститутом Адама Міцкевича: реалізовувала проекти в різних країнах світу, завдяки її зусиллям на польському порталі culture.pl, який вона ж очолювала, почали з'являтися тексти українською й російською мовами. Наталія зазначає: *«Культура для мене завжди*

була важлива. Без розуміння культури практично неможливо відчувати себе частиною польського суспільства».

Був момент, коли, залишившись без будь-якої підтримки в чужій країні, Наталія Дзедушицька поставала перед вибором: повертатися на батьківщину чи реалізуватися в Польщі. Вона вирішила залишитися: *«Польща стала для мене домом. Другий мій дім — дім батьків. Ми, ті хто переїхав у іншу країну, спочатку переживаємо кризу, є відчуття втраченого коріння. Для деяких переїзди потім стають нормою, вони з легкістю ставляться до чергової зміни країни, інші більше не хочуть ще кудись їхати. Я належу до другої групи, вже не уявляю життя в іншому місці».*

За роки життя в Польщі Наталія зустрічала багато українців і помітила, що одні добре адаптуються, а інші поводяться так, наче їм хтось щось винен. Вона вважає: напролюд важливо пізнавати культуру країни, в якій живеш, бути відкритим до середовища — тільки тоді можна знайти там своє місце.

«Я вимагаю від людей стільки, скільки вимагаю від себе. Працюю з людьми, які люблять свою роботу. Це найважливіше, а не те, хто звідки походить», — зізнається Наталія.

Секрет успіху, за словами діячки, досить простий: багато працювати, використовувати всі можливості й бути відкритим до нових пропозицій.

«Театральне середовище в Польщі вельми консервативне. Тут мало жінок на керівних посадах. Але Варшава дуже змінюється. І мені здається, що якби десь і могла бути жінка, яка походить з іншої країни, директоркою театру, то це саме в TR Warszawa, — розповідає Наталія Дзедушицька. — Бути директоркою — велика відповідальність, а водночас мотивація до навчання і розвитку. Як менеджерка, думаю, я відбулася, але як міжнародна лідерка ще маю великий шлях попереду. Я вдячна долі, що зараз у цьому місці й у цій ролі. Тепер моя ціль — збудувати новий будинок для нашого театру в середмісті Варшави на площі Дефіляд».

ТАРАС РОМАНЧУК

Польський футболіст українського походження, капітан клубу польської Екстракласи «Ягеллонія» та гравець національної збірної Польщі.

Розпочинав спортивну кар'єру на батьківщині у волинському «Ковелі». Однак українські клуби не розглядали в амбітному гравцю майбутньої футбольної зірки, тому вже на початку 2013-го Тарас Романчук переїхав у Польщу. Рік грав за клуб

нижчої ліги, а відтак отримав пропозицію контракту з одним із головних польських клубів. Саме в складі білостоцької «Ягеллонії» Тарас виграв срібну та бронзову медалі чемпіонату Польщі та став найкращим півзахисником оборонного плану в Екстракласі, а 2018 року дебютував у національній збірній. Романчук живе в Польщі, але про рідну країну не забуває: *«Я пов'язаний з Україною і так буде завжди. У мене практично вся сім'я живе в Україні. Це моя батьківщина, куди я повсякчас приїжджати на вихідні чи в перервах між чемпіонатами. Буду спілкуватися з рідними й друзями, які знають, наскільки це важливий крок у моєму житті. Україна назавжди залишиться для мене місцем, де я народився й виріс. Не забувати українську мову, культуру та традиції землі моїх предків».*

Зірка польського футболу походить із польсько-української родини, яка також вплинула і на вибір спортивного майбутнього: батько був професійним футболістом, а рідний і двоюрідний бра-

Тарас Романчук, матч із футбольним клубом «ЛКС Лодзь». Фото: Анатоль Хоміч / Fotom

ти також вибрали футбольне поле. Тарас із дитинства гасав за м'ячем, але про кар'єру за кордоном задумався вже в дорослому віці, коли відчув: переїзд може дати ширші перспективи.

Зараз Тарас Романчук не планує покидати польський футбол, але в майбутньому бачить себе в ролі тренера.

Уже не патронаж, ще не партнерство

Альона Гетьманчук

Польсько-український кордон.

Фото: Яцек Шидловський / Forum

Що ускладнює польсько-український діалог?

У країна та Польща повільно й болісно, як із об'єктивними, так і штучно створеними перешкодами, долають шлях від патронажу до партнерства. У моделі патронажу все було просто й зрозуміло: Польща як успішніша, заможніша й євроінтегрована ділилася своїми історіями успіху, підтримувала Україну на різноманітних європейських та євроатлантичних майданчиках й слугувала Україні головним, а деколи і єдиним вікном у західний світ. Україна, відповідно, називала Польщу своїм адвокатом, запрошувала польських реформаторів для порад і всіляко підтримувала наратив про стратегічне партнерство, навіть якщо, по суті, йшлося про патронаж із польського боку.

З часу незаконної анексії Криму і повернення до влади 2015 року «Права і справедливості» (ПіС) диспозиція суттєво змінилася. Польщі вперше за часів української незалежності не знайшлось місця як посереднику в конфлікті, який стосується України. Польща вперше стала непотрібна як фасилітатор¹ діалогу з західними столицями — у комунікації українських топпосадовців Варшаву замінив Берлін, а деякі особливо зверхні українські урядовці навіть дозволяли собі випадки на тему «Польща — це просто країна між Україною і Німеччиною». Польща вперше стала відчутно незатребуваною у промоції європейського порядку денного України. І не тільки тому, як заведено вважати, що почасти сама почала викликати відторгнення як у Брюсселі, так і в деяких ключових столицях. Але

й тому, що ми поступово наближаємось до моменту, коли певні аспекти європейської інтеграції України сприймаються у Варшаві не як додана вартість, а як виклик. Скажімо, експорт сільськогосподарської продукції. Як колись пожартував у дружній розмові один польський урядовець: «Навіщо полякам підтримувати реформу сільського господарства в Україні, якщо, навіть не реформувавши цю сферу, Україна демонструє такі успіхи і створює конкуренцію польським експортерам?»

Якоїсь миті допомога Польщі в реформах теж опинилась під питанням, бо польські реформатори в Україні виявилися чужими для польського уряду та незрозумілими для українського. Тим паче, що на тлі того, що в Європі гучно називали кризою верховенства права у Польщі та Угорщині, привабливість сусідньої держави як моделі реформування почала тьмяніти. Хоча й досі верховенство права у Польщі годі порівняти з нікчемним становищем української Феміди.

Польща з прикладу почала перетворюватись на докір. Причому докір тим, хто не зміг реформувати свою країну, як свого часу поляки, і примусив понад мільйон українців, які чекали на Європу в Україні майже 30 років, знайти її в Польщі в межах одного дня подорожі. Але також докір тим, хто щиро вважав і переконував, буцім членство в ЄС — це фінальний акорд у незворотності всіх реформ, зокрема і судової.

Акцент ПіСу на історичній політиці на деякий час узагалі вивів українсько-польські відносини з рівноваги, позаяк у Києві вважали, що сторінку українсько-польського примирення успішно перегорнуто ще за Кучми–Квасневського.

Альона Гетьманчук — засновниця й директорка центру «Нова Європа», засновниця й директорка Інституту світової політики (2009–2017), членкиня Консультативного комітету президентів України й Польщі.

¹ Фасилітатор — людина, що забезпечує успішну, зручну і легку групову комунікацію. Фасилітатор не представляє інтереси жодної з груп-учасників чи персоналій, не бере прямої участі в обговоренні, але несе відповідальність за якісне виконання переговорів. — Прим. ред.

Тривалий час в українській столиці чітко дотримувалися позиції *«історія для істориків»*, відмітаючи будь-які спроби польської сторони вивести це питання на політичний рівень і тим паче узалежнити від історичного діалогу інші аспекти відносин. Українці та поляки почали вчити одне одного, яким чином минуле має визначати майбутнє. Це так, наче два водії, один із яких вважає себе значно досвідченішим, вчив би іншого, як часто слід заглядати в дзеркало заднього виду в автівці. Поляки доводили: якщо в нього час від часу не заглядати — далеко не заїдеш. Українці нато-

тувати в Україну, проте з якоїсь миті їм просто стало не вигідно це робити, позаяк робоча сила, яка мала працювати на польських підприємствах у Західній і частково Центральній Україні, виїхала працювати до... Польщі.

Крім того, після приходу Зеленського ми отримали у двох країнах владу із дуже схожим підходом до ведення справ: головне — реакція електорату, а думка міжнародних партнерів і прорахунок того, як ті чи інші рішення можуть відрикошетити на відносини з якоюсь навіть дуже важливою країною — або взагалі не цікавлять, або стають дру-

Президенти України і Польщі Петро Порошенко та Броніслав Коморовський, Варшава, 2014.

Фото: Адам Хелстовський / Fotum

мість доказували: щоб швидко рухатись уперед, не можна постійно озиратися назад.

З приходом Зеленського, для якого питання сприйняття України як рівноцінного партнера, а не прохача та реципієнта чужої допомоги явно досить болісне, з'явилися нові нюанси: Київ зробив ставку на економічну дипломатію. У польсько-українських відносинах економічна дипломатія сповнена своїх особливостей та почасти парадоксів. З одного боку, торгівля між країнами жвавішає, і це добре. З іншого, будучи суттєво потужнішою в економічному плані, Польща не може похвалитись, що робить такий самий внесок у зростання економіки України, як Україна у розвиток польської завдяки своїм народним інвесторам: нашим трудовим мігрантам. Останніми роками внесок українців у зростання польської економіки становив 11 %. Ми закликаємо наших міжнародних партнерів, зокрема й поляків, інвес-

Президенти України і Польщі Володимир Зеленський та Анджей Дуда, Варшава, 2019.

Фото: Матеуш Влодарчик / Fotum

горядними. За президентства Коморовського у Польщі та Порошенка в Україні думка міжнародних партнерів мала більше значення.

Крім того, активна спроба зупинити війну у перший рік президентства Зеленського виявилась такою ж шкідливою для довірливого діалогу між Україною та Польщею, як і активна фаза війни, коли поляки з порогу відмітали будь-які пропозиції України про оборонні союзи, всіляко даючи зрозуміти: у них є НАТО і партнерство зі Сполученими Штатами. Натомість налаштованість примиритися з Путіним примусила Зеленського бути дуже вибірконим у міжнародних контактах і спільних заявах, які можуть роздратувати Кремль і таким чином нашкодити миротворчим зусиллям українського президента на російському напрямку.

Як результат: єдине досягнення, яке ми бачимо у відносинах із миті обрання Зеленського президентом — це зміна самої атмосфери відносин.

Вона справді стала більш довірливою і дружньою. Однак про суттєвий прогрес у відносинах говорити наразі занадто рано. А вважати, що у нас із Польщею вже все чудово, тому потрібно сфокусуватись на інших напрямках (і такі думки в українському уряді теж є) — хибний підхід.

Більш динамічному партнерству між Україною та Польщею у дечому завадили польські вибори. У дечому — COVID-19 (перший візит Дуди до України за Зеленського готувався на квітень минулого року, відбувся лише в жовтні).

Але головною причиною, чому відносини так і застрягли десь на стадії між старим-добрим патронажем і повноцінним українсько-польським партнерством, стало те, що в обох країнах якоїсь миті надломилась віра одне в одного:

Азербайджаном, а не в першій — зі США, Німеччиною, Британією, Канадою, Францією.

Доки ми не в змозі чітко та розлого відповісти на питання, чого очікуємо від партнерства з Польщею, порядок денний наших відносин і надалі складатиметься з речей, про які кожній стороні хочеться говорити, а не які насправді потрібно робити.

Дійсно, буде прикро, якщо наш діалог невдовзі знову наповниться кризовим менеджментом, без взаємної амбіції на хоча б одну потужну «історію успіху» Києва та Варшави, яка відновила надламаним (але не зруйнованим!) віру в додану вартість одна одній.

На жаль, ризик загрузнути у поточних викликах є, і він досить високий. Адже, скажімо, знову доведеться вести переговори щодо надання поль-

Історія успіху, якою міг би (і мав би!) стати українсько-польський кордон, досі залишається історією великої ганьби.

у Польщі похитнулася віра в те, що Україна із вічної невдахи-сусіда перетвориться у життєздатну європейську країну, в Україні — що Польща й надалі буде прикладом успішних реформ, доказом правильно зробленого вибору на користь членства в ЄС і НАТО, і за потреби — захисником України.

Швидше Україна бачить себе з 2014 року в ролі захисника Польщі, бо як грубо, але відверто і точно зауважив один польський стратег східної політики: *«Жоден убитий на Сході України російський солдат ніколи не дійде до Польщі»*.

Україна як захисниця Польщі від Росії перемогла у свідомості багатьох українських посадовців та інтелектуалів Польщу як захисницю України у ЄС та НАТО.

Як результат такої зневіри в українській столиці (за польську нехай скажуть польські фахівці) — часто неспроможність дати однозначну й чітку відповідь на питання: а що, власне, ми очікуємо від нашого партнерства з Польщею? Що очікує від нього нинішній президент України, до якого деякі радники ще до інавгурації намагались донести, що Польща — це надто дрібно на тлі інших пріоритетів? Затверджена президентом України стратегія національної безпеки в цьому сенсі є досить показовою: Польща у ній опинилась у другій лінії стратегічних партнерів разом із

ських дозволів українським транспортним компаніям. Поляки чітко дають зрозуміти, що не збираються спонсорувати українську корупцію. Йдеться про те, що через одну нереформовану державну компанію дозволи, які офіційно коштують умовних 70 гривень, перепродавались на ринку за 700 доларів. Натомість українські партнери вважають, що справа тут не в корупції, а в конкуренції, яку становлять українські транспортні компанії, та в бажанні Варшави використовувати це питання як певний важіль впливу на Київ. В українській столиці час від часу вирують ідеї винести цю проблему з двостороннього порядку денного на рівень України та Європейського Союзу. Що досить показово. Бо це той випадок, коли не у Варшаві ми шукаємо ради, як нам бути з ЄС, а в Брюсселі прагнемо знайти підтримку в переговорах із Варшавою. Щоправда, перш ніж апелювати до Брюсселя, в Києві мають добре прорахувати, як це відрикошетить по наших відносинах із Варшавою, в яких після минулорічного візиту Дуди до України знову з'явилась надія, що питання історії і транспортних перевезень будуть обговорюватись усе ж профільними урядовцями, а не президентами.

Історія успіху, якою міг би (і мав би!) стати українсько-польський кордон, досі залишається історією великої ганьби. Замість того, щоб пріоритезувати це питання і спробувати перетворити

українсько-польський кордон у зразковий кордон об'єднаної Європи — ми все ще не можемо поставити велику фінальну крапку в історії з нещасним кредитом у 100 млн євро на прикордонну інфраструктуру, наданим ще за часів прем'єрства Еви Копач 2015 (!) року.

Ми наполягаємо на нових спільних пунктах пропуску, але не можемо привести до ладу під'їзди до діючих пунктів з українського боку (можливо, щоб відразу, навіть неозброєним оком було помітно, де закінчується ЄС і починається не-ЄС?) Будівництво нового автомобільного пункту пропуску (Нижанковичі–Мальховичі) на момент підготовки цього аналізу лише готувалось до запуску — попри те, що відповідна угода була підписана 2012 (!) року.

Паралельно до справ сусідських можна по-дбати і про наші регіональні справи.

«Люблінський трикутник» — це добре, але в інтересах і України, і Польщі, щоб Україну максимально «тегати» в усіх можливих європейських форматах. Ми розуміємо, що в осяжній перспективі Україні не стати членом ЄС і НАТО, але ніхто не заважає максимально інтегруватись у формати, в яких беруть участь країни-члени ЄС і НАТО. Така собі інтеграція з чорного входу.

Як на мене, недооціненим та недопрацьованим є потенціал нинішньої польської влади як своєрідного фасилітатора діалогу між Києвом та Будапештом — і надалі найбільш проблемного кейсу у відносинах України з західними сусідами. Хоча стара приказка про те, що *Polak – Węgier — dwa*

«Люблінський трикутник» — це добре, але в інтересах і України, і Польщі, щоб Україну максимально «тегати» в усіх можливих європейських форматах.

Чи варто вже говорити про пішохідні переходи на наявних пунктах пропуску, які в часи пандемії були б дуже навіть доречними? Дозволю собі нагадати: на польсько-словацькому кордоні був не менш інтенсивний рух перед приєднанням обох країн до Шенгенської зони, але там налічувалося 55 пунктів перетину кордону, а не 14, як у нас із Польщею, і на всіх, окрім залізничних, дозволявся пішохідний рух.

Так, у наведенні ладу на кордоні більше зацікавлена українська сторона, позаяк саме з українського боку до польського спостерігається потужна міграція. Крім того, кордон — це ще й вияв мінімальної турботи про сотні тисяч українських трудових мігрантів, які постійно перетинають його. Якщо ми не можемо затримати їх у країні — не таким, звичайно, добровільно-примусовим способом, як намагався зробити це Шмигаль торік навесні, прикриваючись COVID-OM, — то принаймні можна спростити їм добирання до місця роботи в сусідній країні.

*bratanki i do szabli, i do szklanki*² знову як ніколи актуальна у польсько-угорських відносинах. І, можливо, працюючи над «історією успіху» з Варшавою, ми могли би бонусом отримати ще й історію порозуміння з Будапештом?

Паралельно має відбуватись політичний діалог. Про візит польського прем'єра до України ми вже починаємо мріяти — з миті повернення ПіСу до влади (тобто з 2015 року) жоден очільник польського уряду так і не доїхав до України, нинішній прем'єр якої, до речі, декларує, що знає польську мову.

Ну і так, у серпні, на 30-річчя Незалежності України та інавгураційний саміт Кримської платформи, чекатимемо в Україні президента Дуду з його другим за президентства Зеленського візитом.

Такі політичні контакти потрібні не для оновлення офіційної довідки про двосторонні відносини — вони потрібні для того, щоб речей, які нас роз'єднують, поступово ставало менше на тлі тих, які об'єднують. Наразі баланс все ще не достатньо на користь останніх.

2 Поляк – угорець — два братанці і до шаблі, і до склянки (пол.).

Польща та Україна в спіралі розчарувань

Варшава й Київ надалі далекі від реального, а не просто декларативного стратегічного партнерства. Закрадаються сумніви, чи українські еліти взагалі вбачають у Польщі серйозного партнера. І чому в такому разі Київ хоче, щоб Польща вбачала серйозного партнера в ньому?

Лукаш Адамський

У польсько-українських відносинах уже кільканадцять років наростає проблема асиметрії очікувань еліт обох країн, яка призводить до взаємного розчарування та емоцій. Парадокс полягає в тому, що Польща й Україна просто створені для співпраці. Обидві держави — сусіди, зі схожою кількістю населення, близькоспоріднені, поєднані багатьма періодами спільної історії, подібним баченням майбутнього в рамках об'єднаної Європи, вони мають почасти комплементарну економіку, зрештою, схожим чином розцінюють загрози регіональній безпеці — себто політику путінської Росії.

Ба більше, зближення відносин обох держав має виразне суспільне схвалення. Польща вже чимало років поспіль є лідером симпатії українців, а що шостий (!) мешканець України замислюється над еміграцією до Польщі. Та й ставлення поляків до українців періодично покращується. Насправді одна третя суспільства все ще виявляє нехоть до українців, а симпатію — не набагато більше, але водночас більшість поляків вважає український народ значно ближчим, ніж німці чи росіяни, а також виступає за співпрацю з Україною, наприклад, у протидії кремлівській пропаганді. Без сумніву, потужна імміграція українців до Польщі — що, за різними підрахунками, становить від мільйона до півтора мільйона осіб — по-

зитивно вплинула на ставлення поляків до українців.

Зневіра в Києві

На жаль, півторарічне президентство Володимира Зеленського аж ніяк не усунуло проблем взаємовідносин, які виразно оприявнилися впродовж кількох минулих років. У столиці на Віслі утвердилося переконання, що вони мають під собою

Лукаш Адамський — доктор історичних наук, дослідник польсько-російських і польсько-українських відносин, експерт із питань польської зовнішньої політики, заступник директора Центру польсько-російського діалогу і порозуміння.

структурне підґрунтя, а не просто є прямими наслідками емоцій і скороспішних рішень, прийнятих командою Петра Порошенка.

Закрадаються сумніви щодо того, чи українські еліти (незалежно від партійної орієнтації) вбачають у Польщі стратегічного партнера, та й узагалі чи трактують її серйозно.

На такі песимістичні висновки наштовхує аналіз не тільки невирішених суперечок історичного

з аналізу багатьох інших сигналів. До прикладу, три роки тому тодішній міністр закордонних справ Павло Клімкін на зустрічі з польськими та українськими експертами просторікував про досягнення українсько-німецької співпраці й Польщу, яка з перспективи України є *«простором між Одрою і Бугом»*.

У Варшаві помітили також, що президент Зеленський та його найближчі соратники самі не зай-

Президенти Польщі та України Анджей Дуда та Володимир Зеленський, 2019.

Фото: Адам Хелстовський / Fotop

характеру, а й політичних сигналів та рішучої налаштованості Києва розв'язувати нашумілі проблеми в сфері економічної співпраці обох країн.

У вдячній пам'яті політичних еліт у Варшаві залишається політичне і навіть протокольне нехтування, якого зазнало кілька останніх польських урядів. Польщу сприймають не як вірного міжнародного соратника України і політично найголовнішого сусіда, а як державу, яка для Києва має таке ж значення, що й Азербайджан, тобто не більше ніж другорядний союзник. Це впливає безпосередньо із нещодавно прийнятої стратегії національної безпеки України, а опосередковано —

маються відносинами із Польщею, а поручають завдання урядовцям, які відповідали за це також в часи правління попереднього президента і обтяжені багажем нагромаджених тоді емоцій. Можливо, саме вони сприяють тому, що українська дипломатія не зберігає стриманості в стосунку до конфлікту польського уряду із західноєвропейськими колами лівих і лібералів. Прикметно, наприклад, що під листом акредитованих послів, у якому натякалося на недотримання прав гомосексуалів і трансгендерних осіб у Польщі, підписався посол Андрій Дешиця, який чудово знає Польщу і походить із традиціоналістського регіону України.

Те, що українські еліти не помічають аксіологічного підґрунтя конфлікту довкола оцінки стану верховенства права в Польщі — взагалі показово. Не применшуючи важливості проблеми незалежності правосуддя від виконавчої влади, з чого й почався конфлікт Польщі з Європейською комісією, зрозуміло, що суперечка тим часом розгорнулася ще й до питання про те, чи права людини і так звані європейські цінності слід інтерпретувати в світлі цінностей, що ґрунтуються на суспільній науці християнських Церков, чи, може, радше на світобаченні сучасних західноєвропейських лібералів та лівого крила.

Для України цей конфлікт важливий. Тим часом у Києві практично немає аналітиків і фахівців, для яких аналіз ситуації в Польщі був би базовим завданням — якщо ж на це не вистачає часу (бо

Польщі квіти до меморіальної дошки, присвяченої Петлюрі).

Польські політики, дипломати, експерти віддавна помічають, що Україна не дотримується білатеральних декларацій та угод, що стосуються економічної сфери чи транскордонної співпраці. Дратує небажання або й важка для розуміння нездатність українських урядів створити, навіть із польською допомогою, справедливий й належний умови для діяльності польських (і загалом євросоюзних) підприємців в Україні. Особливо малі й середні підприємства, на противагу великим концернам, часто не мають ні бажання, ні можливостей функціонувати в умовах інвестиційного ризику й бюрократичної культури, якій далеко до стандартів верховенства права. Загалом же польські фірми змушені конкурувати з бізнесом, який

Ілюстрацією проблеми можуть слугувати польські вантажівки, які нерідко на кількадесят годин довше стоять на пунктах пропуску, аніж українські фури, бо не дають хабарів за розмитнення товару.

портфолію переповнене іншим), постає спокуса оцінювати внутрішню і зовнішню політику Польщі крізь призму повідомлень західноєвропейських ЗМІ.

Певне занепокоєння викликає те, що нинішні українські урядовці, які часто виховані на російській культурі, схоже, живлять ілюзії, що добрі наміри допоможуть згладити конфлікт із Росією і врегулювати майбутнє Донбасу. Якщо абстрагуватись від наслідків такого підходу для самої України й безпеки регіону, постає питання, чи це не схиляє їх, образно кажучи, до політики «не дратувати» Росію й уникати, наприклад, спільного нагадування про сталінські геноцидні операції? Його складно розв'язати, але поставити — варто. Яким промовистим було ставлення Зеленського до вшанування союзу Польщі й України 1920 року. Замість параду на Хрещатику, який би відтворював історичний марш польських та українських військ, Україна вшанувала короткочасне, але важливе для пам'яті поляків і українців визволення Києва з-під більшовицької влади інакше — делегувала скромного урядовця, явно необізнаного із протокольними питаннями, покласти спільно з послом

ухилиється від сплати мита, податків і заручився захистом прокуратури й судів. Ілюстрацією проблеми можуть слугувати польські вантажівки, які нерідко на кількадесят годин довше стоять на пунктах пропуску, аніж українські фури, бо не дають хабарів за розмитнення товару. І показовим є те, що 2019 року у системі відкритих тендерів в Україні на іноземні суб'єкти припало 0,05 % загальної вартості тендерів. А більш ніж половина вартості виграних дорожніх тендерів 2020 року припало на три фірми — «Онур», «Автоматістраль-Південь», «Ростдорстрой».

При всьому цьому Україна чинить величезний тиск на Польщу, щоб встановити більшу квоту для українських перевізників на міжнародні дорожні перевезення. Однак вона зі свого боку вже багато років не виконує зобов'язань модернізувати наявні й звести нові пункти пропуску, збудувати відповідну дорожню інфраструктуру до логістичних центрів і великих міст.

Як Польща може впускати більше українських перевізників, якщо польським транспортним фірмам важко здійснювати перевезення в Україні? Їх дієво знеохочують кількогадинні, а то й кількаденні

черги на немодернізованому кордоні й вибоїсті дороги, які через нездорову ситуацію з тендерами ремонтуються значно гірше і повільніше, ніж це дозволяють можливості української держави.

Last but not least, розчаровує те, що Київ ігнорує постулат врахування історичної вразливості сусіда. Іменами людей, відповідальних за етнічну чистку поляків під час Другої світової війни, й надалі названі вулиці. Учням українських шкіл та університетів і досі прищеплюються, всупереч думці професійних українських істориків, антипольські історіографічні міфи про гадану багатовікову неволю українського народу в польській державі чи «окупацію» українських земель Польщею. Годі помітити, щоб хтось належно дбав про культурне надбання, яке є спадщиною Речі Посполитої (до поділів), міжвоєнної Польщі або ж постало завдяки старанням і жертвам місцевих поляків (як київський костел святого Миколая).

Розчарування Варшавою

Зізнаймося щиро: розчарування наростає і в столиці на Дніпрі. Певне занепокоєння там викликає той факт, що польський освітній ринок та ринок праці широко відкриваються для українських громадян, а на практиці це означає, що значно багатша Польща викачує з України фізичних працівників і здібне студентство. Проте найбільше нерозуміння породжує тиск із боку Варшави щодо історичних питань. Його розцінюють (також під впливом історичних травм і стереотипів, а ще оманливих аналогій із Росією) як бажання позбавити Україну «суверенності в історичних питаннях», як шантаж, застосований у дуже важкий для української державності момент. Говорять про протекціональне ставлення до України і прагнення засудити український незалежницький рух, а це — про що вголос не згадують — загрожує духовною делегітимізацією української державності. Підозрюють бажання польської сторони політично пропіаритися шляхом критики України.

Також українці бачать, що польська держава інколи стає заручницею націоналістичних кіл, скептично налаштованих до ідеї співпраці з Україною.

Залишаю відкритим питання: як Польща може переконувати Україну в тому, що вона є вірогідним прикладом реформування і сучасної демократії, якщо повідомляла Київ, що очевидне навіть для неправників юридичне безглуздя — зміни в законі про польський Інститут національної пам'яті (IPN), ухвалені Сеймом при всього кількох голосах проти — буде змінене, але не шляхом внесення змін до зако-

ну, а через... постанову Конституційного трибуналу Польщі?

Як схилити українців до щирого зведення рахунків із минулим УПА, якщо в Польщі — країні з багатою традицією критичної історіографії — здійснюються спроби (з дозволу IPN) переосмислити злочини проти кількадесяти мешканців білоруських сіл у східній Польщі, скоєні маргінальним для національної пам'яті капітаном «Бурим»¹. Зрештою, кільканадцять років тому сама прокуратура IPN кваліфікувала їх як геноцид і досі цього дотримується.

Також варто додати, що навіть історичний діалог, який ведуть державні чи громадські інституції, міг би бути більш професійний, позаяк вимагає знань і компетенцій — не тільки історичних, а й дипломатичних, міжнародно-правових і навіть психологічних. Поки що в Польщі переважають крайні позиції. З одного боку — самозакохане апелювання до міфологізованої історії, що супроводжується інтелектуальною екзальтацією, тільки-но мова заходить про необхідність союзництва проти спільного недруга — московита. А з іншого — спостерігається позиція *reductio ad Banderam*² усієї України й усіх українців, що розбиває в друзки їхню довіру й тільки сприяє відчуттю солідарності з «бандерівцями». Згадаймо тільки, що колишній польський співголова Польсько-українського форуму істориків вирішив, нібито ця функція надає йому повноваження привселюдно сформулювати постулат, що польська політика щодо України має залежати від ставлення Києва до Волинської різанини.

При цьому всьому сумним парадоксом є те, що Третя Річ Посполита, яка так наголошує на необхідності пропагувати «правду про історію», не створила за зразком Німеччини інструментарію, який би давав змогу справно вести професійну публічну дипломатію щодо України. Сьогодні вона великою мірою лежить на плечах польських дипломатів та інших урядовців. Не дивлячись на численні інші завдання, вони змушені стати хранителями історичної пам'яті й фахівцями із ексгумаційних робіт.

До чого ми дійшли?

Усупереч первинним сподіванням, головним досягненням періоду президентства Зеленського стало просто стримання спіралі емоцій і розчарувань в історичних питаннях, продовження військової співпраці й закладення підвалин економічного

1 Псевдо Ромуальда Адама Райса (1913–1949), офіцера Армії Крайової. — Прим. ред.

2 Зведення до Бандери (*лат.*).

співробітництва. Вдалим був, наприклад, візит міністра фінансів Тадеуша Косцінського і підписання декларації про наміри укласти договір про співпрацю у боротьбі з шахрайством із ПДВ. Втілення цих планів суттєво допоможе цивілізувати умови ведення економічної діяльності в Україні за польською підтримкою. Ми безупинно тісно співпрацюємо в оборонній сфері: спільна литовсько-польсько-українська бригада — лише найбільш показовий прояв. Проте з'являються побоювання (вони зумовлені аналізом дій команди Зеленського в стосунку до Росії, а також у галузі реформ) щодо того, наскільки уряд у Києві готовий продовжувати процес євроінтеграції України і розриву з неоімперською Росією, а також із постсовєтською політичною культурою.

Проте всупереч сподіванням, які оприявнились після візиту президента Зеленського у Вар-

величкий жест — відновить таблицю у Монастирі. Але в Польщі не поспішали з цим, обумовлюючи зволікання необхідністю провести додаткові дослідження, щоб з'ясувати фактичну кількість загиблих, щодо якої існують небезпідставні сумніви. Проте складно не помітити зв'язок між зволіканням із відновлення таблиці у Монастирі та небажанням вдаватися до контрверсійних для місцевої громадськості дій у передвиборчий період.

Те, що відновлення дозволу на ексгумацію і розблокування ініціатив на історичній арені залежить від відновлення сумнозвісної таблиці у Монастирі, можна вважати всього лиш претекстом. Для порівняння — новелізацію закону про польський IPN, яка через прирівнювання гітлерівських, совєтських злочинів та злочинів українських націоналістів викликала чималу напругу, визнали неконституційною, тим часом як Україна й досі не

Ми безупинно тісно співпрацюємо в оборонній сфері: спільна литовсько-польсько-українська бригада — лише найбільш показовий прояв.

шаву 1 вересня 2019-го, так і не вдалося розв'язати жодної проблеми з історичним тлом, а особливо — принципової для обох країн суперечки навколо ексгумацій.

2017 року Україна ввела заборону на ведення пошукових та ексгумаційних робіт польськими інституціями. Це сталося після того, як у Польщі розібрали нелегальний пам'ятник-арку УПА — зробили це грубо, зачепивши українські національні почуття, проте легально і після довгих років безрезультатних зусиль, докладених до того, щоб проблему цієї арки розв'язати в діалозі з Україною.

Київ обґрунтував свою заборону ще й низкою актів вандалізму, скоєних «невідомими»: вони сплюндрували нелегальні пам'ятники УПА, встановлені в Польщі, а також легальну таблицю на могилі на горі в Монастирі, де поховано упівців, полеглих у сутичці з НКВС. Аргументи Варшави, що таким чином Україна залишається єдиною державою, яка блокує польські ексгумації (тоді як сама Польща видає вдосталь дозволів, наприклад, німцям чи росіянам) були проігноровані.

Таким чином перспективи гідно поховати жертв Волинської різанини, але й, наприклад, воїнів вересня 1939 року, затьмарилися. Українська дипломатія передавала польській, що ексгумації відновляться після того, як Польща зробить не-

виконала зобов'язань, які взяла на себе ще за Порошенка. Тоді обіцяли змінити обурливий для поляків закон, який забороняв зневажливе ставлення до УПА, але так нічого в цій справі і не зробили. Фільму «Волинь» і досі не показали в українських кінотеатрах. Невже в Києві вирішили, що обіцянки, які одна держава дала іншій, можна взагалі не виконувати, бо змінилися держпосадовці (sic!)?

У цій ситуації постає питання, наскільки щирі українські наміри вести історичний діалог. Чи не є він примарний, а де-факто — підпорядкований українській *«доктрині історичного суверенітету»*, яка в моїй авторській інтерпретації набуває такого звучання: *«Недопустимими вважаються дії державних органів України, які можуть сприяти запереченню традиційної схеми вітчизняної історії й ставленню під сумнів доцільності дій українських національно-визвольних формувань. Слід рішуче протидіяти тиску іноземних держав у цій сфері, а дозволи на вшанування чи ексгумацію видавати тільки на паритетній основі»*.

Прямим наслідком такої філософії дій, що нагадує бартер кістками, є відкидання будь-яких польських аргументів щодо необхідності визнання Києвом відповідальності УПА за етнічну чистку — адже вони порушують парадигму симетрії відповідальності.

Частина українських діячів щиро вірить, що в 1943–1945 роках сталися страшні спонтанні вбивства поляків й українців, і єдиний слушний підхід до розв'язання цієї проблеми — спільно засудити злочини і забути про цю справу, без спроб з'ясувати, хто винний. Проте важливішим, либонь, є побоювання, буцім поява на Волині і в Галичині ознаменувань, що нагадують про поляків, убитих мешканців цих земель (ознаменувань, яким би передували ексгумації, які підтвердили би слушність польської аргументації), загрожує делегітимізацією української національної міфології і політичними проблемами для країни із внутрішніми тріщинами, яка точить боротьбу із Росією за для збереження свого суверенітету і територіальної цілісності.

Увесь час не згасала й іскорка потенційного конфлікту довкола українського закону про освіту. Правовий акт, який уже спровокував гучну проблему в українсько-угорських відносинах, мав шляхетну мету — збільшення рівня вільного володіння українською мовою всіма громадянами країни. На жаль, політики почали не з себе, а з виховання національних меншин. Тож сильно обмежили права громадян України (старших дітей і молоді), які не ідентифікують себе з українським народом, навчатися рідною мовою. Виняток зробили тільки для кримських татар як для «корінного народу України». Насправді, поляки, угорці чи румуни на території України — це також не напливне населення. Але цей аргумент обійшли мовчанням і радикально зменшили кількість предметів, які за заявою батьків у школах (уже не меншин, а українських) можуть вивчатися польською, угорською чи румунською мовами. (Додаймо, що росіяни як народ, який не розмовляє «офіційною мовою ЄС», потрактували ще гірше). Українські урядовці — на відміну від фахівців Ради Європи — довгий час, схоже, взагалі не розуміли ні юридичної контроверсійності таких правничих рішень, ні можливих наслідків для відносин із Польщею.

Напруга почала зростати також довкола нових, на перший погляд, несуттєвих питань, що стосувалися ідентичності. Вже не перший рік різні українські активісти чи діячі, не маючи зеленого уявлення про орфоепію, без елементарних знань про стилістику польської мови й етимологію лексики слов'янського походження, постулювали, щоб у Польщі припинили говорити «na Ukrainie» чи «Dnięrg», буцімто це російські вирази, зневажливі для українців. А нещодавно до цієї кампанії нахабним чином приступили українські службовці, які були ладні допустити дипломатичний скандал, тільки б використати з польського мов-

лення позірний росіянізм «Odessa» (насправді, слово грецького походження) і замінити його на «Odesa», тобто форму, що передає українську вимову назви міста.

Врешті ситуацію обтяжує ще й несумісність польської й української політичної й адміністративної культури. При всіх знаних роками недоліках польської зовнішньої політики, дефіциті культури міжпартійного діалогу і добрих звичаїв, а також відсутності порозуміння й тому, яку важливу роль відіграє в державі професійний урядовий апарат, все ж в основі діяльності інституцій польської держави та польських політиків лежать інтереси (у різному їхньому розумінні) цієї ж держави та її спільноти. Натомість постсовєтська політична культура, що панує в Україні, характеризується тенденцією надавати перевагу приватним інтересам — як правило, бізнес-інтересам того чи іншого актора й навіть урядовців високих щаблів...

Візит президента

Зважаючи на зазначені вище обставини, метою візиту президента Анджея Дуди 2020 року було зміцнення позитивних тенденцій у царині економічної співпраці, а також створення сприятливої атмосфери для історичного й політичного діалогів шляхом усунення підводних каменів. Президент Дуда при цьому зробив важливий жест у стосунку до України, коли приїхав із чисельною державною делегацією і провів тут три дні в час, коли коронавірусна епідемія в обох країнах вибухнула з неочікуваною силою. Чи вдалося досягнути поставленої мети?

Великим позитивом є декларація України про намір підписати з Польщею угоду про школи національних меншин, яка була б першорядною в стосунку до відповідного закону. Сподіваємось, що Україна таки це здійснить, бо те, що посаду міністра освіти й науки обійняв Пшемислав Чарнек, який, будучи люблінським воєводою, зарекомендував себе як рішучий противник українського націоналізму, навіть у його поміркованій версії, може з тілюючої суперечки, яку громадська думка оминувала увагою, розгорітися до великої пожежі.

Успіхом увінчався бізнес-форум в Одесі. Особливо викликає оптимізм договір, підписаний між «Польським нафтовим гірництвом і газівництвом» та «Енергетичними ресурсами України» (ERU), про спільні плани пошуку та видобутку в Україні викопного палива — якщо угоду реалізують, вона стане прикладом вельми конструктивної польсько-української співпраці у стратегічному секторі на превеликий страх росіян і українських бізнес-груп, які з неприязню ставляться до діяльності іноземних фірм в Україні.

Тепер настав час, щоб ці прохилені двері (і в освітній галузі, і в економічній співпраці) відчинилися навстіж для співробітництва профільних міністерств.

Проте в історичних питаннях декларування президентами намірів засудити злочини проти людства, які не можна виправдовувати, і забезпечити проведення пошукових і ексгумаційних робіт (щодо жертв конфліктів) було майже відразу зведено нанівець урядовим апаратом. Український ІНП заявив (або ж йому «дали вказівку заявити»), що зважаючи на те, що на відновленій у переддень візиту Дуди таблиці на горі в Монастирі не зазначено прізвищ загиблих упівців, які «полягли за вільну Україну» (як це було до її знищення), польські пошукові й ексгумаційні роботи й надалі будуть заморожені. Що це, як не відверто неетичні й неспівмірні дії? І тут слід нагадати: справді, Україна досить швидко (не так, як Польща) відбудувала також знищений «невідомими» пам'ятник убитим мешканцям Гути Пеняцької, але — про що, мабуть, забули — у формі, дещо відмінній від первинної, бо без частини тексту. Поруч із самим пам'ятником з'явилася таблиця, яка подавала події всупереч історичній правді й виправдовувала вбивства поляків.

На сумні міркування наштовхує теж доля погруддя Анни Валентинович, українки за походженням. Нічого не відомо про те, щоб державна влада доклала зусиль, щоб подолати незрозумілу обструкцію або непростиму бездієвість мера Києва в справі її гідного вшанування. У результаті президент Польщі відкрив погруддя Анни Валентинович не на одній із вулиць чи скверів української столиці, як планувалося, а на території польського посольства.

Невже майбутнє буде похмурим?

Тож хоч візит і був потрібний, та важко позбутися враження, що переважна більшість коментарів після його закінчення була надміру оптимістична. Проте з глибшого аналізу відносин обох країн в останні роки напрошується висновок, що польсько-український діалог і надалі може бути джерелом розчарувань для тих, хто в ньому задіяний, а за найгіршим сценарієм — він може ефектно розтритися об стіну взаємних претензій. Адже Польща й Україна й досі далекі від того, щоб стати справжніми, а не просто декларативними стратегічними партнерами. Не виключено, що після поколінняєвої зміни в польських елітах Київ діждеться урядів у Варшаві, які з проєвропейською риторикою на вустах на практиці змінять свою позицію щодо України.

Ставлення, що ґрунтується на свідомості спільного походження, почасти спільної історії й

культури, а також спільної державності в кордонах Речі Посполитої (до поділів) — себто всього, що продовжує генерувати в більшості польських політиків і представників інтелектуальних еліт емоційне, інстинктивне бажання дієво підтримати Київ, — поступиться знаному з Західної Європи «прагматизму». Цивілізаційний бар'єр на Бузі збільшиться. Все нові й нові українці, особливо добре освічені, будуть на радість польській владі емігрувати до спорідненої з ними країни, культивуючи в малих громадах свою мову й традиції та пов'язуючи з польським суспільством надію на краще майбутнє.

Постскрипtum 2021

Готуючи цю статтю, написану в жовтні 2020 року, до друку в паперовій версії «Нової Польщі», я свідомо не вносив до неї виправлень чи доповнень. Особливістю публіцистичних текстів є те, що вони показують настрої миті. Для проникливих реципієнтів пізнавальну цінність статті визначає не тільки її зміст, але й часовий контекст створення.

Зрештою, навіть через пів року після написання наведених вище зауважень я, на жаль, так і не маю підстав для переоцінки своїх тез. І все ж одну річ не можу не додати. Скупчення весною 2021 року величезної кількості російських військ уздовж кордонів із Україною і на окупованому Криму, погрожування війною українській державі, арешти передових діячів польської меншини в Білорусі за розпорядженням самозваного, підтримуваного Кремлем президента цієї держави, і, зрештою, ув'язнення і катування Алексея Навального — лідера російської опозиції — дозволило польській громадській думці краще усвідомити становище України та її значення для безпеки самої Польщі.

8 квітня 2021 року, в апогей кризи, до Києва прибув міністр закордонних справ Польщі Збігнєв Рау. Повідомлення, видане після візиту — з простим посланням, що «Україна має право захищатися» — нагадувало, хто агресор, а хто жертва. І цим воно докорінно відрізнялося від виданої кількома днями раніше заяви міністерств закордонних справ Німеччини і Франції, в якій «обидві сторони» заклиалося «до деескалації».

Сам візит українська влада визнала жестом дружби й солідарності. Польська дипломатія також була задоволена. Тож хай би ця витворена добра атмосфера комунікації між двома міністрами сприяла поступовому подоланню інших згаданих у статті проблем.

Переклала Наталя Ткачик

ЯК І ЧОМУ ПЕРЕМІГ ВАЛЕНСА Президентські вибори 1990 року

Інтерв'ю із відомим політологом та істориком,
автором книг про новітню історію Польщі,
професором Антонієм Дудеком.

Євген Приходько

Передвиборчий плакат Леха Валенси.

Фото: Владзімеж Василук / Forum

Професор Антоній Дудек.

Джерело: Вікімедіа

Євген Приходько: *«Я не хочу бути президентом, але мушу»* — один із улюблених висловів Леха Валенси в 90-х. Він справді мусив?

Антоній Дудек: Не мусив, але саме він тоді був найсерйознішим кандидатом і найважливішим польським політиком світового масштабу. Не забуваймо, що 1989 року Валенса виступив у Конгресі Сполучених Штатів Америки. Це був триумф, про який у Польщі ніхто не міг мріяти. З перспективи США Лех Валенса був символом знаменитої «Осені народів», падіння комуністичного режиму не тільки в Польщі, а й у всьому регіоні. Ефектом президентських прагнень Валенси стала політична система, в якій президента обирають на загальнонаціональних виборах. Якби не його амбіції, Польща могла мати іншу політичну реальність, наприклад, без глави держави, якого обирають на загальних виборах. Але Валенса хотів стати президентом і бути обраним не як-небудь, не парламентом, а волею всього народу. За соціологічними опитуваннями поляків, він був серед лідерів, але не можна стверджувати, що Валенса на піку симпатій мав величезний відрив від конкурентів.

ЄП: В одному з опитувань Валенса навіть мав нижчу популярність (16,1 %), ніж Войцех Ярузельський (16,6 %).

АД: Це опитування робили тоді, коли ніхто серйозно не розглядав загальнонаціональні президентські вибори, і воно не відображало справжніх суспільних настроїв. Якби Ярузельський став кандидатом, він би міг розраховувати не більше ніж на 10 % голосів виборців. Валенса був одним із лідерів за симпатіями народу, і було зрозуміло, що, зважаючи на його «мітингувальний талант», перемогти його буде непросто. Особливо боляче це відчув тодішній прем'єр-міністр Тадеуш Мазовецький, повна протилежність Леха Валенси. Мазовецький — класичний урядовий політик, тому я досі не можу зрозуміти логіки радників, які підштовхнули його до загальнонаціональних президентських виборів і зіткнення з Лехом Валенсою. Це було геть безрозсудне рішення, яке навіть зараз викликає в мене посмішку. Валенса не був безапеляційним лідером, що, зрештою, показали самі вибори. Він розраховував на перемогу в першому турі, але цього не сталося. Саме тому він не з'явився перед телекамерами після оголошення результатів, що було досить незвичайною поведінкою.

ЄП: Чи правда, що оточення Мазовецького вмовляло Валенсу не балотуватися в президенти?

АД: Так, адже першопричиною президентських виборів був внутрішній конфлікт у таборі «Солідарності», який розпочався на зламі 1989–1990 років і який у Польщі назвали «війною на горі». Коли у Валенси прокинулися президентські амбіції, табір Мазовецького переконував його, що слід знайти компромісну фігуру, і пропонували конкретні кандидатури, проте Валенса їх навіть не розглядав. Саме тому Мазовецький не заявляв, що йде на вибори, це сталося аж у жовтні. Валенса ж де-факто зробив це в травні, хоча тоді навіть не було відомо, як той президент буде обиратися.

ЄП: Що означало його рішення?

АД: Що про жодні переговори вже не може бути і мови. Хоча цікаво, що за місяць до цього на так званій зустрічі останнього шансу в Гданську¹ Валенса запропонував такий сценарій: він стає президентом, у Польщі з'являється посада віцепрезидента, яку обійме провідна фігура табору «Солідарності» професор Броніслав Геремек, а Тадеуш Мазовецький залишається на посаді прем'єр-міністра.

¹ Зустріч представників конкурентних таборів «Солідарності» в квітні 1990-го, на якій були присутні єпископ Тадеуш Гоцловський, Тадеуш Мазовецький, Адам Міхнік, Яцек Куронь, Броніслав Геремек, Александер Галль, Анджей Стельмаховський, Ян Ольшевський, Лех Валенса. — Прим. автора.

Пропозицію Валенсі відкинули. Тоді найгострішими були слова Александра Галля, міністра уряду Мазовецького: мовляв, Леху, ти не підходиш на пост президента. Валенса відповів, що це Галль не підходить на пост міністра. На цьому зустріч закінчилася. Єдиний Яцек Куронь бодай якось намагався шукати компроміс і відчував, чим це може закінчитися для табору Мазовецького, в уряді якого він теж тоді був міністром. Закінчилося все принизливою поразкою, адже Мазовецький не тільки програв Валенсі, а й навіть не пройшов у другий тур президентських виборів. Це стало великим шоком для його табору і прихильників, адже до останнього (до двох-трьох тижнів до першого туру) всі були переконані: ці вибори — передусім боротьба Валенсі і Мазовецького, а решта кандидатів — всього лиш тло.

ЄП: Чим характеризувалася тодішня виборча кампанія?

АД: Це були перші загальнонаціональні президентські вибори в історії Польщі. На рівні вулиці кампанія виглядала, як і сьогодні. Були столики, де збиралися підписи за кандидатів, але люди, на відміну від подальших кампаній, підписувалися неохоче. Це відчували кандидати, які пізніше стали відомими. Наприклад, уже покійний Корнель Моравецький, батько сьогоdnішнього прем'єра й тодішній лідер радикальної Партії свободи, яка утворилася на основі руху «Солідарність, що бореться», або ж ветеран усіх подальших президентських кампаній (крім останньої 2020 року) Януш Корвін-Мікке. Тільки шістьом із 16 кандидатів вдалося зібрати необхідні 100 тисяч підписів і балотуватися в президенти. Тоді ж поляки вперше побачили передвиборчі ролики кандидатів на єдиних двох державних телеканалах. Справжня новинка, яку переглядали мільйони. Сьогодні щось такого

Євген Приходько — журналіст «Нової Польщі». Писав для «Європейської правди», BBC Ukrainian, Лиги.Net.

плану збирає біля телеекранів хіба що політичних маньяків чи знавців. Телевізійна кампанія була одним із ключових елементів феномену бізнесмена Станіслава Тимінського, який неочікувано для всіх пройшов у другий тур. Тоді, як і сьогодні, відбувалися зустрічі з кандидатами й королем цього формату, звісно, був Валенса. Пізніше великі натовпи почав збирати й Тимінський. А Мазовецький уникав народних зборів. Замість нього на зустрічі з виборцями їздили співробітники його штабу. Тільки наприкінці кампанії, у листопаді, йому організували віче у варшавській політехніці, у великій закритій залі. Таке враження, що він боявся відкритого простору.

ЄП: У чому полягав феномен Тимінського?

АД: Іще молодим хлопцем на початку 70-х років він виїхав, де-факто втік із Польщі на Захід. Повернувся влітку 1990-го. Тимінський займався бізнесом у Канаді й мав свої інтереси в Перу. Його жінка-перуанка взагалі не розмовляла польською, тому й ставала об'єктом прискпіливих нападок. Він відображав настрої частини поляків, яку лякали економічні реформи, яка відкидала кандидатів «Солідарності» — Валенсу та Мазовецького — й водночас не хотіла голосувати за кандидатів посткомуністичного табору. Телевізійна кампанія Тимінського мала величезне значення, адже в деяких маленьких містечках і селах у нього навіть не було виборчих штабів, і все ж в окремих він пермагав. Чудова ілюстрація — неіснуюче вже воєводство Пільське, де не тільки не було штабу, а й навіть плакату, жодного сліду Тимінського. Туди доходив тільки телесигнал і там Тимінський здобув більше голосів, ніж Валенса. У своїх роликах політик стверджував, що останні чверть століття жив у капіталістичному світі й знає, що потрібно зробити, щоб поляки не були «білими неграми Європи».

ЄП: А хто голосував за Валенсу?

АД: У першому турі він набрав майже 40 %, а в другому — 74 %. Хоча Валенса і мав більшу популярність серед виборців без вищої освіти, не можна сказати, що люди з дипломами за нього не голосували. У його випадку не можна стовідсотково виокремити електоральні групи. Регіонально ж Валенса домінував у східній Польщі, де за рік до того тріумфувала «Солідарність», і, звісно, на її батьківщині у Гданську.

ЄП: У чому звинувачували Валенсу конкуренти?

АД: Табір Мазовецького заявляв, що Валенса дестабілізує уряд і зупинить економічні реформи, що він популіст, а його лозунги — пусті й поверхові.

Команда прем'єра переконувала виборців: Валенса відірве Польщу від Заходу, відсилаючи до відомої фрази Валенси, що він стане тим летючим голландцем із сокирою, який по всій країні рубає мафіозні, корупційні й злочинні схеми. Цю промову вирішили використати проти нього — в роликах Мазовецького з'являлася валенсівська сокира, яка, за першою версією, на карті відрубувала Польщу від Європи вздовж річки Одра, у другій — сокира рубала годинник, який відраховував час до успішного завершення реформ.

Валенсу навіть звинуватили в антисемітизмі після висловлювання, що він має польське походження і це засвідчують відповідні документи. Мазовецький не був євреєм, проте такі заяви Валенси наштовхували на думку, що інші кандидати не мають підтвердження свого польського походження. Дійшло до курйозних історій. Один із єпископів свідчив, що сімейна метрика за кілька століть підтверджує: Тадеуш Мазовецький — істинний поляк. Але такі заяви породили нові сумніви: а чому тільки кілька століть, що ж було раніше? Дійшло до абсурду.

ЄП: А чи тоді вже говорили про те, що за часів правління комуністів Лех Валенса співпрацював зі спецслужбами?

АД: Ця інформація з'явилася, але опосередковано. Все почалося зі слів Станіслава Тимінського. Навколо конкурента Валенси крутилося дуже багато різних людей, серед яких були й колишні співробітники Служби безпеки. Скоріше за все, саме від них Тимінський дізнався, що Валенса був таємним співробітником спецслужб. І так, між першим і другим туром проходила спільна конференція кандидатів, на якій Тимінський заявив: він би хотів, щоб пан Валенса розповів про своє минуле, адже має докази, що воно нечисте. Не висловивши жодного звинувачення, Тимінський зазначив, що в його чорному дипломаті, який при ньому, є відповідні докази.

ЄП: Як на це відреагував Валенса?

АД: Професійно. Він іронічно відповів: *«Пане Тимінський, негайно відкривайте ваш дипломат і показуйте, що у вас там лежить, бо коли я стану президентом, ви з Польщі вже не виїдете»*. В залі залунав гучний сміх. Тимінський портфель не відкрив і жодних документів не показав. Але це спричинило різні спекуляції на тему, що ж Тимінський мав на увазі. Адже у вузькому колі гданської опозиції ще раніше ходили плітки про співпрацю Валенси з комуністичними спецслужбами, тому там здогадалися, що Тимінський теж про це знає. Плітки кружляли аж до ночі 4 червня 1992 року, до

знаменитого виступу депутата Казімежа Світоня, коли він із трибуни Сейму заявив: у списках агентів Служби безпеки є ім'я президента Леха Валенси. До того публічно ніхто про це не говорив.

ЄП: У чому полягала співпраця Валенси зі спецслужбами?

АД: Валенсу як учасника й одного з лідерів страйку 1970 року затримала Служба безпеки. Його почали вербувати і залякувати. Наскільки мені відомо, Валенсу, на відміну від багатьох інших, не били. Він підписав зобов'язання співпрацювати. Активна співпраця, за яку він тоді отримував гроші, тривала весь 71-й, а наступного року почала гальмуватися. Валенса, коротко кажучи, не був лояльним таємним співробітником. Він, звичайно, ділився інформацією про своїх колег із корабельні, яка найбільше цікавила СБ, але вже тоді мав великі керівні амбіції. Валенса сприймав співпрацю як канал порозуміння з владою і дуже швидко почав менше говорити про своїх колег, а більше скаржитися на ситуацію на корабельні, на невміле керівництво, мовляв, у нього є кращі ідеї щодо управління. Така поведінка щораз більше дратувала співробітників СБ, контакти ставали рідшими, хоча співпраця тривала ще кілька років. 1976-го Валенсу формально вилучили зі списку агентів, а потім його ще й звільнили з роботи за так звану негідну поведінку. Це можна назвати дефінітивним кінцем співпраці. Через два роки, коли Валенса зв'язався з опозиційними вільними профспілками, співробітники СБ хотіли відновити співпрацю, але є документальне підтвердження, що Валенса їх прогнав. Такі спроби з боку спецслужб Польської Народної Республіки (ПНР) робилися й надалі, але їх він теж відкидав.

ЄП: 22 грудня на засіданні Національних зборів Лех Валенса склав президентську присягу.

Що цей день означав для Польщі?

АД: Для багатьох цей день став символічним кінцем ПНР. Для середовища політичних емігрантів вибір Валенси став переломним моментом, адже на цю урочистість приїхав останній президент Польщі у вигнанні Ришард Качоровський. Як відомо, в часи, коли в Польщі правили комуністи, в Лондоні функціонував уряд і президент Польської Республіки у вигнанні. Качоровський передав Валенсі інсигнії президентської влади, які вивезли з Польщі 1939 року. Для багатьох це була символічна мить єднання Другої Речі Посполитої з Третьою й відновлення незалежності. Я не розділяю цю точку зору, адже для мене вирішальними стали перші абсолютно демократичні жовтневі парламентські вибори 1991 року.

Зупинка **«НЕЗАЛЕЖНІСТЬ»**, або Польсько-український союз 1920 року

Ян Яцек Бруський

Польсько-український парад на Хрещатику, 1920. Джерело: Музей Війська польського у Варшаві

Про союз Пілсудського – Петлюри 1920 року й спробу геополітичної перебудови Східної Європи.

У другій половині листопада 1920 року сили Української Народної Республіки, які ще контролювали західне Поділля, були змушені покинути свою територію. 20 листопада під натиском більшовицького наступу українські урядові установи евакуювалися на польський бік річки Збруч, а наступного дня за ними вирушили останні підрозділи Армії УНР. Упродовж кількох тижнів кордон із Польщею перетнуло близько 40–45 тис. цивільних і військових емігрантів. Так завершувалася епопея, розпочата майже сімома місяцями раніше — польсько-українським походом на Київ. Епопея союзу, тісно пов'язаного з іменами Юзефа Пілсудського та Симона Петлюри.

Тут варто повернутися до більш ранніх подій. Річ Посполита, яка відновлювалася у листопаді 1918 року після 123 років неволі, майже відра-

Ян Яцек Бруський — професор, спеціалізується на історії України, польсько-українських і польсько-радянських відносинах. Співголова Українсько-польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 років.

зу зіткнулася з загрозою з боку радянської Росії. Хоча до перших збройних сутичок справа дійде тільки через три місяці, конфронтація була неunikною, по суті, з самого початку. Для більшовиків незалежна Польща, за висловом Іосіфа Сталіна, тодішнього наркома у справах національностей, була найсерйознішим бар'єром (а дослівно «середостінням»), який стримував просування революції на Захід. У статті, опублікованій через кілька днів після підписання Комп'єнського перемир'я на західному фронті та приходу до влади в Польщі Юзефа Пілсудського, Сталін писав: *«Карликові "національні уряди" мріють загасити загальну революційну пожежу в Європі, зберегти своє смішне існування, повернути колесо історії назад, однак у найближчому майбутньому вони будуть зметені з лиця землі»*.

Польський бар'єр слід було усунути передусім тому, що Варшава проявляла власні прагнення, небезпечні з пункту бачення більшовиків. Це було пов'язано з поширенням у Польщі переконанням, що сфера інтересів відродженої держави поширюється далеко на схід, за її етнічні межі. Природним чином точкою відліку вважалися кордони Речі Посполитої до поділу 1772 року.

Більшість громадськості, що симпатизувала гаслам національної демократії, підтримувала приєднання до польської держави значних українських і білоруських територій та їх колонізацію. Звичайно, ендеки² розуміли, що неможливо просто повернутися до статусу кво, який був до поділів. Запропонована ними так звана лінія Дмовського визначала східний кордон уздовж лінії другого поділу Речі Посполитої Обох Народів 1793 року з деякими поправками на користь Польщі. Варто додати, що в концепції національних демократів не було місця незалежній Україні. Її утворення розглядалося як загроза — набагато сильніша, ніж безпосереднє сусідство з Росією. Національні демократи трактували український рух як явище штучне, нав'язане ззовні — з Берліна й Відня. Існувало побоювання (зрештою, цілком слушне), що новопостала держава відразу ж висуне претензії на Східну Галичину, яку населяли здебільшого українці й яка відігравала роль центру українського національного відродження. З огляду на всі ці причини ендеки категорично не хотіли підтримувати українські зусилля, скеровані на здобуття незалежності. Така політика, на їхню думку, призвела б до

1 У країнах, які відділяли Росію від Німеччини. —
Прим. автора.

2 Прихильники Національно-демократичної партії. —
Прим. ред.

неминучого конфлікту з Росією, який був би на руку тільки Німеччині. Представники національної демократії вірили у можливість майбутнього порозуміння з Москвою. Саме такий варіант, а не співпраця з ефемерною Україною, мав забезпечити польські інтереси на Сході.

Лівий табір, згуртований навколо Юзефа Пілсудського, мав інший підхід до російського, а отже, й українського питання. Територіальні апетити прихильників Начальника держави³ були скромніші. Але політичний проєкт, який просувало це середовище, породжував набагато небезпечніші наслідки для майбутньої Росії. Пілсудський мав намір використати сум'яття на Сході й тимчасовий політичний вакуум на території колишньої Російської імперії, щоб утілити велику політичну ідею, яку назвали (не надто вдало) федералістською концепцією. Начальник держави дуже скептично оцінював можливість досягти тривало-

1919 року: *«Не хочу бути ні імперіалістом, ні федералістом, поки не маю можливості говорити про ці справи з якою-небудь серйозністю, ну, і з револьвером у кишені»*.

Питання «револьвера», тобто збройної сили, здатної вирішити боротьбу на Сході, було, звичайно ж, першорядним.

Головну роль у концепції Начальника держави відігравала Україна. Вирішальними факторами були її демографічний і економічний потенціал, а передовсім ключове геополітичне розташування. Пілсудський добре пам'ятав, що імперське зростання російської держави почалося саме закріпленням на Дніпрі в XVII столітті. Однак ситуація на цій території була надзвичайно складна. Українські землі від кінця 1917 року стали ареною запеклої політичної й збройної боротьби. Незалежницькі сили УНР воювали з більшовиками та білогвардійцями. Країною пересувалися підрозді-

Гарантувати Другій Речі Посполитій безпеку, на думку пілсудчиків, могло лише довготривале пересунення кордонів Росії подалі від Польщі.

го порозуміння з експансіоністським східним сусідом. Він вважав, що Польща повинна використати період ослаблення Росії й провести геополітичну перебудову регіону.

Гарантувати Другій Речі Посполитій безпеку, на думку пілсудчиків, могло лише довготривале пересунення кордонів Росії подалі від Польщі. Від колишньої імперії мали відірватися її неросійські «околиці», а завданням Польщі було активно підтримувати цей процес, зокрема, емансипацію білорусів, українців, кавказьких та балтійських народів.

Найважливішим завданням для Пілсудського було створити тривале стратегічне утворення, яке б об'єднало території Польщі, України, Литви та Білорусі. Як пише видатний краківський дослідник Анджей Новак, такий союз мав стати *«альтернативою російському (або німецько-російському) домінуванню в Центрально-Східній Європі»*. Якої форми він мав остаточно набути (федерації, конфедерації чи союзу) — залишалося питанням відкритим і до певної міри другорядним. Пілсудський у цьому аспекті не був доктринером. Він писав Леону Васілевському у відомому листі з квітня

ли червоних, війська німецьких, австро-угорських і згодом західних інтервентів, а потім Добровольча армія генерала Антона Денікіна. Картину анархії доповнювала діяльність місцевих самозваних отаманів.

Наприкінці 1919 року переможцем із цих змагань вийшла більшовицька Росія. Над Дніпром вона діяла під вивіскою окремого советського уряду, утвореного в Харкові. Камуфляжний характер цього утворення був очевидний, однак його існування давало підстави більшовикам заявляти, що в Україні точиться громадянська війна, в якій російська сторона безпосередньої участі не бере. Перехоплення контролю над українськими землями мало для більшовиків ключове значення. Перші спроби здобути над ними контроль відбулися ще наприкінці 1917 року. Один із більшовицьких лідерів в Україні, Георгій П'ятаков, переконував: тут не можна застосовувати лєнінське гасло про право народів на самовизначення, оскільки сепаратизм українців *«суперечить інтересам пролетаріату»*. Додамо: інтересам, які в цьому випадку ототожнювалися з інтересами Росії. *«Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, крупи тощо»*, — зазначав Георгій П'ятаков.

3 Naczelnik Państwa (пол.) — офіційна назва глави держави в 1918–1922 роках. — Прим. ред.

Більшовики сприймали Україну як плацдарм, який зробить можливим подальше просування революції на захід і південь. Восени 1918 року Карл Радек⁴ висловився про це метафорично: «У Києві починається коридор, що веде в Європу».

Ключовою проблемою для Пілсудського було знайти союзника з українського боку. Найбільш надійним партнером виявилася група, зосереджена навколо Директорії УНР.

Від лютого 1919 року цей орган очолював Головний отаман військ УНР Симон Петлюра. Близкучий журналіст, один із лідерів української соціал-демократії, він мав багато спільного з Начальником відродженої Польщі. У період 1917–1919 років він пройшов суттєву ідейну еволюцію. Як і Пілсудський, Петлюра «висів із червоного трамвая на зупинці “Незалежність”»⁵. І так само, як Пілсудський, він, не маючи формальної військової освіти, виявився талановитим воєначальником. Петлюра був одним із нечисленних українських політиків лівого спрямування, які величезне значення надавали розбудові збройних сил. Він умів піднятися понад партійні суперечки, що фатально відбилися на долі молодой республіки. Спостерігаючи за дедалі трагічнішим розвитком ситуації, він без вагань підтримав союзництво з Польщею. Це був прояв не полонофільства, а тверезого політичного розрахунку: «Ми, Польща й Україна, повинні досягти порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилання на історію польсько-українських непорозумінь у минулому для реального політика не є аргумент. Нові відносини вимагають із боку польського корективів минулої політики, і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну. Ті українські діячі, що штовхають нас в обійми російської федерації — є люди без перспективи державної...»

Однак тривалий час порозуміння здавалося недосяжним. Польсько-українські відносини отруїв збройний конфлікт за Східну Галичину, який вибухнув у листопаді 1918 року. Менше значення мали інші територіальні суперечки — про приналежність Холмщини і визначення лінії кордону на Волині. Директорія спершу не була задіяною стороною галицького конфлікту, але це змінилось у січні 1919 року, після акту злуки УНР та проголошеної у Львові Західноукраїнської Народної Республіки. Тривалий час це унеможливляло налагодження спільних дій Польщі та наддні-

Симон Петлюра. Джерело: Вікіпедія

пряньських самостійників проти більшовиків. Відмова від Львова, Тернополя чи Бориславського нафтового басейну була однаково немислима і для уряду в Варшаві, що перебував під тиском польської громадської думки, і для Директорії, яка враховувала інтереси й почуття галицьких українців.

Шанс вийти з глухого кута з'явився лише восени 1919 року. Вже раніше, в липні, Польща збройним шляхом вирішила конфлікт у Галичині, а згодом (1 вересня) підписано польсько-українське перемир'я. Однак до порозуміння призвела лише критична ситуація українських військ, оточених більшовиками та Добровольчою армією, виснажених епідеміями тифу й дизентерії. Наприкінці листопада 1919 року територія, підконтрольна владі УНР, яка пересувалася Україною урядовим потягом і кінними таборами, зменшилася майже до розмірів, згаданих у написаному «червоними» куплеті. Єхидний куплетист виспівував, що під владою Директорії — тільки фрагмент залізничної колії під вагоном, який був тимчасовим місцеперебуванням уряду: «Гей, ти, Директорія, / де ж твоя територія? / У вагоні Директорія, / під вагоном територія».

У цій ситуації єдиним шансом УНР повернутися в гру було досягнення порозуміння з західним

4 Кароль Собельсон (1885–1939), революціонер, советський політичний діяч, літератор. — Прим. ред.

5 Відома цитата, яку приписують Пілсудському. За іншими даними, цю фразу про Пілсудського 1919 року висловив письменник Адольф Новачинський. — Прим. ред.

Симон Петлюра та Юзеф Пілсудський у Вінниці. Джерело: Вікімедія

сусідом і отримання від нього військової й дипломатичної допомоги.

На початку грудня 1919 року Симон Петлюра вирушив із місією до Варшави. Залучення каналів особистої дипломатії відіграло тут суттєву роль. Ключовим епізодом була зустріч українського лідера з Юзефом Пілсудським. Співрозмовники справили один на одного чудове враження, а аудієнція отамана в Бельведерському палаці, яка розпочалася о пів на дев'яту вечора, затягнулася аж до п'ятої ранку. Звісно ж, остаточне порозуміння — не наслідок однієї зустрічі. Воно стало можливим завдяки серії складних, нерідко драматичних польсько-українських переговорів. Завершилися вони вночі з 21 на 22 квітня 1920 року підписанням політичного договору. Через два дні було укладено військову конвенцію.

Ціною значних, але неунікних у цій ситуації територіальних поступок (відмова від Східної Галичини й західної частини Волині) Українська Народна Республіка отримала визнання Польщею своєї незалежності й уряду на чолі з Петлюрою. Військова конвенція передбачала спільні дії проти більшовиків на території Правобережної України.

З операційного пункту бачення, Армія УНР мала підпорядковуватися польському головно-

му командуванню; крім того, українська сторона зобов'язувалася під час кампанії забезпечити союзницькі війська провіантом. Натомість поляки погоджувалися на формування петлюрівських військ на своїй території й обіцяли спорядити три нові українські дивізії. Цивільна й військова адміністрація територій, які планувалося визволити з-під влади більшовиків, мали бути організовані (принаймні теоретично) владою УНР, а польське командування передбачило для себе лише контроль над українськими залізницями. Суттєве значення мала умова, не записана безпосередньо в тексті союзного договору. Полягала вона в тому, що в український уряд мають увійти два поляки, довірені люди Пілсудського. Міністром земельних справ став Станіслав Стемповський, відомий у масонських колах поміщик із Поділля, а заступником міністра внутрішніх справ — Генрик Юзевський, колишній комендант Польської військової організації в Києві.

Квітневий договір, більше відомий як договір Петлюри – Пілсудського, від початку наразився на гостру критику як із польського, так і з українського боку. Проти союзу з петлюрівською Україною протестували ендеки, але ще більше ворогів договір мав серед українських політиків, зокрема серед галичан, які, зрозуміло, сприйняли його як

зраду й відречення від ідеї єдиної соборної України. Але за капітуляцію перед польськими вимогами Петлюру атакували і його наддніпрянські співвітчизники. Проте слід зазначити, що укладений договір (хоч, без сумніву, асиметричний) віддзеркалював реальний розклад сил. Як зазначив історик Пйотр Вандич, *«слабша сторона платила поступками за отриману допомогу й підтримку»*.

Попри все, союз був вигідний обом сторонам, що відзначає також сучасна українська історіографія. Для Директорії він був, вочевидь, уже останнім шансом повернутися на свою територію й зберегти незалежність УНР.

Польсько-українська військова співпраця розпочалася ще до формального укладення союзу. Від початку 1920 року тривало формування українських частин на територіях, підконтрольних полякам: в околицях Кам'янця-Подільського і

Перший етап операції завершився блискучим успіхом: 7 травня здобули столицю України.

Першою на передмістя ввійшла польська кавалерія. Не зустрівши жодної живої душі, один із офіцерів разом із патрулем шеволежерів⁷ і кулеметом сів у трамвай, що їхав у середмістя. Невдовзі він повернувся з вісьмома полоненими. Більшовики здали Київ практично без боротьби, а через кілька днів Головний отаман Петлюра у визволеному місті вже проводив переможний парад.

Наміри польської політики щодо зайнятих українських територій добре передає текст наказу, який 8 травня 1920 року видало Головне командування Війська Польського. У документі наголошувалося: поляки не планують анексувати українську територію, а окупація України *«повинна бути розрахована не на роки, а на місяці»*. Про це слід було інформувати місцеве польське насе-

Наприкінці квітня 1920 року польсько-українські підрозділи вдарили у київському напрямку. Перший етап операції завершився блискучим успіхом: 7 травня здобули столицю України.

в Брест-Литовську⁶. Тоді були сформовані дві дивізії, до яких пізніше приєдналася армія генерала Михайла Омеляновича-Павленка, що повернулася з Першого зимового походу — партизанського рейду, проведеного в тилу білогвардійців і більшовиків. У травні 1920 року об'єднані українські сили налічували близько 12 тисяч солдатів і офіцерів. Цей контингент не був спроможний вершити долю кампанії, але планувалося, що завдяки вербуванню вже на території України він збільшиться. У зіткненні з більшовиками була важлива кожна дивізія; крім того, участь українців у боротьбі проти Червоної армії мала велике політичне значення. Для Пілсудського було дуже важливо, щоб планований наступ в Україні здобув підтримку місцевого населення і не сприймався на Заході як польська «імперська авантюра».

Союз із Українською Народною Республікою у цій ситуації був останнім козирем, потрібним Начальнику держави, щоб приступити до гри з «червоною» Росією.

Наприкінці квітня 1920 року польсько-українські підрозділи вдарили у київському напрямку.

лення, *«щоб вилікувати його від ілюзій»*. Польські командири отримували інструкції, згідно з якими необхідно було виразно зазначати український характер влади, що встановлювалася на визволених територіях, зокрема робити це, вивішуючи українські, а не польські прапори й герби. Крім того, у коментарі до військової конвенції рекомендувалося: *«Польська військова влада повинна прищеплювати підвладним їй військам принцип: їхнім завданням не є насильне роззброєння українського населення ані ревіндикація прав польських власників»*. На практиці ці інструкції не завжди втілювалися в життя. У Києві польські підрозділи поводитися зразковим чином, однак на провінції бувало по-різному. Особливо лиху славу здобули познанські полки, які здійснювали численні грабежі. Їхня поведінка доводила Пілсудського до шаленства.

Юзеф Пілсудський писав генералу Казімежу Соснковському: *«З цими негідниками справді не можна воювати. Мені вже доносять, що смуга, якою вони проходять, готова піднімати проти нас повстання»*.

6 Назва міста Брест до 1921 року. — Прим. ред.

7 Військове формування легкої кавалерії. — Прим. ред.

Українців обурювали безпідставні реквізиції й вивезення державного майна УНР як нібито «воєнних трофеїв» до Польщі. На жаль, дозвіл на це дав сам Пілсудський. Хоча загалом маршал не погоджувався на експлуатацію земель союзника, він пропонував, наприклад, «обійти» договір із УНР у питанні здобутого рухомого складу залізниць. Однак непорозуміння, що виникали, вдавалося оперативнo розв'язувати. Вагоме значення в цьому аспекті мала зустріч Начальника держави і Петлюри разом із членами його уряду, що відбулася 16 травня у Вінниці.

Доля відвернулася від польсько-українського походу вже через кілька тижнів. Взяття Києва виявилось другорядним здобутком на тлі недосягнення стратегічної мети — розгрому основних советських сил в Україні. Останні відступили без значних втрат на схід від Дніпра, щоб наприкінці травня – на

початку червня завдати звітнo ефективного контрудару, який змусив союзників евакуювати українську столицю і розпочати відступ на захід. У другій половині червня советські сили відтіснили польські та українські частини приблизно на ту саму лінію, з якої у квітні почався наступ на Київ.

У літературі, присвяченій цьому питанню, часто стверджується, що однією з причин провалу кампанії союзників була відсутність масової підтримки з боку місцевого населення, на яку розраховували ініціатори походу. Чи дійсно так було, важко ствердити однозначно. Під час першого етапу операції важливу роль відіграли селянські повстання, які почали вибухати в тилу Червоної армії. Без сумніву, вони полегшили наступ польсько-українських військ на Київ. Однак українське село, втомлене переходами чергових армій, зайняло відсторонену позицію, вічікуючи остаточного ре-

Симон Петлюра (другий зліва) перед Українським військом. Київ, травень 1920. Джерело: Центральний військовий архів Польщі

зультату зіткнення між більшовиками та силами союзників. Певну роль, вочевидь, відіграло побоювання (якого не могли розвіяти офіційні декларації), що разом із військами Пілсудського й Петлюри на Правобережжя повернуться «польські пани» — землевласники, чії маєтки були розгромлені під час революції. Додамо, що Головному отаману та його товаришам не вистачило часу, щоби здобути довіру співвітчизників. Українські інституції не встигли знову закріпитися над Дніпром, як уже розпочався відступ союзників. Не вистачило, зокрема, кількох тижнів, щоби провести широкомасштабне вербування в Армію УНР.

Попри зміну ситуації на фронті союзні українські війська продовжували воювати разом із поляками. Із ними вони систематично залишали чергові території Волині й Поділля, а наприкінці липня 1920 року провели оборонні дії на теренах Східної Галичини.

Змінювалося також місцеперебування українського уряду. До визволеного Києва вдалося ді-

статися лише самому Головному отаману. Його уряд до початку червня засідав у Вінниці, звідки, однак, був змушений евакуюватися на захід. Через Жмеринку і Кам'янець-Подільський він прибув у Станиславів, звідки в липні 1920 року остаточно переїхав до Тарнова, який надовго став осідком влади УНР.

У ході відступальних боїв Армія УНР зазнала серйозних втрат. Прекрасно проявили себе петлюрівські війська, особливо під час боїв за утримання лінії Дністра. До сьогодні живе пам'ять про Шосту січову стрілецьку дивізію під проводом полковника Марка Безручка, згруповану на Замойщині. Вона відіграла важливу роль після стратегічного перелому, який відбувся в серпні 1920 року в зв'язку з успіхом контрнаступу Пілсудського й відкиненням Червоної армії з-під Варшави. Наприкінці місяця до району дислокації Шостої дивізії наблизилася кінна армія Семьона Будьонного, яка йшла на підмогу советським військам, що відступали з-під польської столиці.

Об'єднання сил «червоних» могло принести фатальні наслідки й перекреслити успіх, здобутий над Віслою. Але наступ застопорився під Замостям, де польсько-українським гарнізоном командував полковник Безручко. Частина підрозділів Шостої дивізії воювала також у битві під Комарувом, яка завершилася розгромом будьонівців. Один із польських офіцерів згадував: *«Українці билися поруч із нами, немовби це якийсь показовий конкурс. Вони ні разу не здригнулися»*.

Затримання рейду сильною й відомою своєю жорстокістю кінармії стало одним із поворотних моментів кампанії 1920 року. В українській історич-

частина польського суспільства, а польська армія була занадто виснажена довготривалою військовою кампанією. У цій ситуації було прийнято рішення сісти за стіл мирних переговорів із більшовиками. Місцем проведення конференції визначено столицю Латвії — Ригу.

Пілсудський очікував жорстких переговорів із соvěтами. Однак усе відбулося по-іншому. Вже від липня 1920 року простежувалася все більша політична маргіналізація очільника польської держави. Парадоксом було те, що переможного вождя фактично відсторонили від ухвалення ключових рішень у питанні миру. За словами

Один із польських офіцерів згадував: *«Українці билися поруч із нами, немовби це якийсь показовий конкурс. Вони ні разу не здригнулися».*

ній літературі навіть пишуть про свідомо замовчане польською стороною «диво під Замостям».

У каталозі українських претензій до Польщі фігурує також «зрада у Ризі»⁸. Треба визнати, що закид у віроломстві на адресу поляків значною мірою обґрунтований. Після перелому, який відбувся на підступах до Варшави й був закріплений битвою на Німані, уряд УНР розраховував, що польський союзник продовжуватиме воєнні дії. Досі історики сперечаються, чи це було можливо. Чи треба було сідати за стіл мирних переговорів, чи радше використати сприятливу ситуацію на фронті й довести до кінця наступ на більшовиків, відкинути їх із теренів України й Білорусі, надаючи нового імпульсу федеративній ідеї? Палкий прихильник союзу з УНР Тадеуш Голувко прокоментував це питання: *«Ми залишили, зрадили Петлюру. [...] Ми зрадили українців, які зберігали братерську вірність у трагічні дні. Лише два тижні продовження війни — і війська Петлюри були б у Києві»*.

На думку Голувка, це б змусило советських перемовників визнати незалежну Україну.

Дуже серйозні сумніви охопили й самого Пілсудського. Однак остаточно Начальник держави дійшов висновку, що подальше ведення воєнних дій неможливе. Миру вимагала переважна

історика Влодзімежа Сулеї, *«військові досягнення Пілсудського використовували його політичні опоненти»*.

Маршалу зв'язувала руки позиція Ради оборони держави, яка здебільшого складалася з критиків федеративної програми. Саме цей орган вирішально вплинув на зміст інструкцій, наданих делегатам на мирні переговори, а також на сам склад делегації. Не випадково центральною фігурою в ній став один із лідерів національних демократів Станіслав Грабський. У ході переговорів, які розпочалися наприкінці вересня 1920 року, делегати напрочуд легко знехтували питанням УНР, визнавши мандат представника советської України. Більшовицькі делегати шантажували польських учасників переговорів тим, що піднімуть питання Східної Галичини в разі, якщо поляки вперто захищатимуть інтереси петлюрівської України. Головний советський перемовник Адольф Іоффе ставив питання чітко: *«Польщі потрібна галицька нафта, але й Росії потрібне українське збіжжя»*.

12 жовтня 1920 року в Ризі підписано прелімінарний мирний договір, який набув чинності через три тижні, після обміну ратифікаційними грамотами. Укладений договір зобов'язував польські війська відступити на визначену раніше лінію кордону. Територію Речі Посполитої повинні були залишити підрозділи «східних союзників» — війська УНР, Третя російська армія під командуванням генерала Перемикіна, білорусько-російське формування генерала Станіслава Булака-Балаховича.

8 Ризький договір 1921 року між представниками РРФСР і УРСР, з одного боку, та Польщі — з другого, який формально закінчив польсько-советський конфлікт 1919–1920 років (санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та советською Росією й фактично анулював Варшавський договір 1920 року). — Прим. ред.

Тим часом українські війська відступили на територію Поділля, куди (у район Кам'янця-Подільського) дісталися також евакуйовані з території Польщі урядові органи УНР.

Маючи подільський плацдарм, сили УНР планували здійснити ще одну відчайдушну спробу наступу на більшовиків. Хоча війська Петлюри мали таємну підтримку польського командування (постачання спорядження і провіанту, підрозділ добровольців під командуванням майора Валерія Славека), вони не були спроможні довгий час самотужки чинити опір Червоній армії.

Більшовики випередили українську підготовку, завдавши удару підрозділам УНР, які зосереджувалися на Поділлі. Українці змушені були відступити на західний берег Збруча. На польській території їхні частини роззброїли та інтернували.

У польських таборах (у Александріві-Куявському, Каліші, Ланьцуті, Пікулицях під Перемишлем, Пйотркуві та Вадовицях) було розміщено близько 20 тис. українських вояків, натомість уряд УНР разом із урядовцями різних державних установ знову знайшов прихисток у Тарнові. Тут також у готелі «Брістоль» засідала Рада республіки — еміграційний парламент. Восени 1921 року здійснено останню спробу повернутися на батьківщину: Підпільний штаб генерала Юрка Тютюнника організував повстанський рейд на територію України. Підготований із допомогою польської розвідки, він завершився, однак, повною поразкою, а 359 полонених петлюрівців більшовики розстріляли під Базаром на Волині.

Колишні товариші по зброї поступово ставали все більш проблемними гостями над Віслою. Їхня присутність у Польщі була джерелом напруги на лінії Москва – Варшава, а матеріальна допомога для біженців поглинала чималі суми з бюджету. За таких умов польська влада спростила процес рееміграції петлюрівців, які охоче виїжджали передусім до Франції та сусідньої Чехословаччи-

ни. Однак значна частина емігрантів залишилася у Польщі. Після ліквідації таборів для інтернованих 1924 року в Каліші продовжувала діяти так звана Українська Станиця, функціонував також Український центральний комітет, який опікувався емігрантами.

Ширші можливості відкрилися тільки 1926 року — після травневого перевороту й повернення до влади Юзефа Пілсудського. Тоді поживавилася політична діяльність емігрантів, відновилися також військові контакти (на контрактну службу в польську армію прийняли кілька десятків українських офіцерів). Велике значення мало відкриття у Варшаві Українського наукового інституту, де працювала інтелектуальна еліта української еміграції. Варто згадати, що саме тут опубліковано, зокрема, перше зібрання творів Тараса Шевченка та поему «Пан Тадеуш» у блискучому українському перекладі Максима Рильського.

Діяльність польської влади після травня 1926 року вписувалася в концепцію прометеїзму, яку плекали пілсудчики: підтримувати сили, які в майбутньому «розірвуть Росію по національних швах». Крім того, це була форма сплати боргу вдячності. Усвідомлення того, що 1920 року Польща залишила союзників, було тягарем на совісті Пілсудського. Під час візиту першого маршала Польщі в табір інтернованих українців у Щипйорні, йому тільки й залишалося, що сказати: «Панове, я прошу у вас вибачення. Я дуже прошу вибачення. Усе мало бути цілком по-іншому».

Переклав Андрій Савенець

Есе раніше публікувалося польською мовою у книжці «O granice, niepodległość i cywilizację. Szkice o wojnie polsko-bolszewickiej» (red. Jacek Kłoczkowski, Kraków 2017) / «За кордони, незалежність і цивілізацію. Нариси про польсько-більшовицьку війну» (ред. Яцек Кльочковський, Краків, 2017).

РОМАН ШПОРЛЮК: Сталін зробив поляків і українців союзниками супроти імперії

Інтерв'ю із американським істориком, колишнім керівником Українського наукового інституту Гарвардського університету Романом Шпорлюком.

Бартломеї Гайос

Роман Шпорлюк. Джерело: Києво-Могилянська
бізнес-школа / youtube.com

Бартломеї Гайос: Поляк, росіянин чи українець — хто з них найстарший?

Роман Шпорлюк: Дехто з будівничих Вавилонської вежі нібито говорив українською, тому схилився до українців. Але без жартів: кожен серйозний науковець скаже, що сучасні нації поставали на переломі XVIII і XIX століть. Чимало громадян Франції в XIX столітті не використовувало нормовану французьку мову. Багато хто з них дізнавався

про те, що є французом, тільки тоді, коли вирушав на фронт Першої світової війни. Так само було з польською, російською та українською націями — їхні сучасні форми почали з'являтися в XIX столітті. Кожна з них мала, звісно, свою специфіку.

БГ: Звідки ж тоді у Володимира Путіна переконання, що українці й росіяни — один народ, зародження якого сягає XI століття?

РШ: Це ознака кризи ідентичності Росії, а слова президента тому свідчення.

БГ: Про яку ідентичність ідеться?

РШ: Путін вірить тільки в існування «русского» і що українці є його часткою. Проголошуючи російсько-український союз, президент Росії акцептує етнічну концепцію російської нації.

БГ: Звідки таке переконання?

РШ: Вислови Путіна засвідчують, наскільки далеко від дійсності є його розуміння історії, передусім історії Росії. Казати про те, що українці й росіяни до XVI століття послугоувались однією мовою, коли ще ніхто не говорив кодифікованою, літературною версією французької чи німецької, — чиста фантазія.

Адже офіційно Російська Федерація — багатетнічна держава. У такому разі «россиянами» є всі жителі Росії, також представники інших наро-

дів чи етнічних груп. Так само, як етнічні українці, що проживають у Росії, є «россиянами», а українці в США — американцями.

БГ: Які наслідки можуть мати такого типу концепції?

РШ: Небезпечні. Якщо Путін насправді хоче об'єднати Україну з Росією, то таким чином посилає сигнал громадянам Росії, котрі не є етнічними росіянами, а отже, людьми з неслов'янським корінням, що вони є чужими в самій Росії. Це переконання суперечить концепції російської нації, згідно з якою всі жителі РФ є росіянами, навіть якщо не говорять російською.

Висловлювання Путіна, що стосуються приєднання України, породжують також питання: чи, наприклад, надволзькі татари так само його хочуть? Не думаю. Чи люди на Далекому Сході мріють про те, щоб Львів приєднали до Росії? Не думаю. Путін такими висловлюваннями ставить під сумнів існування російської нації.

БГ: Звідки, на вашу думку, походять такі погляди президента Росії?

РШ: Мені непросто відповісти на це питання. Його концепція — етнічний націоналізм, що зростає на етнографічному ґрунті. Вона гостро окреслює кордони. Не визнає навіть тих фактів історії, які визнавали історики Російської імперії. Жоден серйозний російський історик у XIX столітті не стверджував, що всі на Русі розмовляли однією мовою. Путін не бачить, не визнає або не розуміє, що його концепція етнічної ідентичності росіян та українців — своєрідне заперечення концепції всеросійської державної ідентичності в межах РФ.

БГ: Можливо, він намагається створити окрему російську націю як суб'єкт, що існує окремо від держави та має почуття спільноти?

РШ: Однак це була би спільнота без жодного власного юридичного статусу. Якби Путін хотів створити демократично самоврядну російську націю, то це був би, властиво, націєтворчий проєкт та своєрідний розрив із імперією. У такому разі слід було би сказати всім татарам, чеченцям: *«Ми відділяємося від вас»*. Але ж він не створює російську націю як самостійну: його концепція російської нації не є концепцією, в якій ця нація почувалася б незалежною. Це нація, що підлягає владі.

БГ: Чи Ви вбачаєте вплив советської версії історії в цій концепції?

РШ: Путін є антиленінським і антисталінським, хоч про це зовсім не знає. Адже Ленін визнавав відмін-

ність великоросів від українців, визнаючи, зрештою, Україну жертвою перших. Зате Сталін грав українською картою як національною. Однак він не стверджував, що завдяки Ялті чи пактові Молотова — Ріббентропа Росія була об'єднана. Він сказав, що це Україна об'єдналась. Сталінська концепція була советською, але вона визнавала Україну не як частину Росії, а як щось осібне. Адже ж завдяки Сталіну Україна стала членом ООН.

Таким чином він, власне кажучи, ліквідував польсько-російсько-український трикутник. І, перетворивши Польщу на сателіт, Сталін зробив поляків і українців союзниками супроти імперії. Він ліквідував трикутник, у якому українці боролися проти Польщі та Росії.

БГ: Де ми можемо знайти прогалини в історичній доктрині Путіна?

РШ: Уже російський історик XIX століття Василій Ключевський писав, що москвини і козаки у XVII столітті не могли зрозуміти одне одного. У дослівному значенні цього слова: їхні мови відрізнялися. І коли розмовляли про об'єднання, кожен з них мав власне уявлення про це.

Звісно, ніхто не ставить під сумнів внесок південних русинів у створення Російської імперії. Проте слід пам'ятати, що їхні уявлення про державу часто були діаметрально протилежні до того, як це собі уявляли царі. Православні богослови та українські інтелектуали були ідейними послідовниками Речі Посполитої. Для них держава була інституцією, в якій існує право. У час, коли вони в Петербурзі старалися творити концепцію історії Русі, уявляли, що поруч із всеросійською та імперською ідентичністю буде правосуддя.

Бартломей Ґайос — науковий консультант «Нової Польщі», історик. Спеціаліст із історії російських революцій 1917 року та політики пам'яті.

БГ: Як реагували на це царі?

РШ: Петро I відкрив, щоправда, вікно в Європу, але хотів утримати самодержавство та кріпосне право. Багатьом вихідцям із сучасної Східної України, яких тоді називали малоросами, це не заважало робити кар'єру. Олексій Розумовський, простий селянин із села Лемеші поблизу Чернігова, зробив запаморочливу кар'єру, своєю привабливістю підкоривши царицю Єлизавету.

Однак декому з тих малоросів, як, наприклад, письменнику Іванові Котляревському, підлеглість і самодержавство були не до смаку. І тоді вони пригадували, що поляки, хоча й жорстокі поневолювачі їхнього народу, в своїй державі мали закон.

БГ: Так, як ті, хто у XIX — на початку XX століття створював фундамент сучасної української нації, пам'ятали давню Річ Посполиту?

РШ: З одного боку, пам'ятали страшні утиски та зневажання селян шляхтою. З іншого, знали, що в Речі Посполитій можна було йти до суду і виграти в ньому справу.

БГ: Українців надихав польський приклад?

РШ: Кожна національна ідеологія, яку в англо-саксонському світі скорочено й нейтрально називають націоналізмом, є формою плагіату, окрім першої англійської. Українська національна свідомість є плагіатом польської моделі, бо це була єдина політична нація, з якою українці безпосередньо мали справу. Водночас не забували, що їм було погано. Однак був порядок, закон, кордони, що мало величезне значення для концепції України.

Погляньмо на Івана Котляревського, поета і драматурга, ровесника Наполеона. Адже він знав про все, що діялося в Польщі під кінець XVIII століття: про реформи Великого Сейму (1788–1792), Конституцію 3 травня, Тадеуша Косцюшка, поділ. У Польщі популярна була тоді «Енеїда» і Польщу порівнювали з Троєю. А Котляревський вбачав Трою в Україні. Такі, як Котляревський, на лівому березі Дніпра були, вочевидь, дуже нечисленні. Але коли ці нечисленні почали думати, що поміщики та селяни мають спільну культуру і мова селян заслуговує на те, щоб нею публікувати твори, — поставали національні концепції. Вони зростали у сфері впливу польської культури, в якій Польща була версією Європи. У XIX столітті саме завдяки полякам українці в Києві дізнавалися про італійського революціонера Джузеппе Мадзіні. Першими інтернаціоналістами були націоналісти, а отже, в цьому випадку поляки. У Петербурзі ніхто не цікавився Мадзіні.

БГ: Чому ж це не була Росія?

РШ: Бо шлях до Європи через Росію вів через самодержавство та кріпацтво. Через Польщу можна було їхати коротшою дорогою — можливо, це не був Париж чи Лондон, але Краків і Варшава краще надавалися до цього. Це було більш реалістичне. Творення сучасної України відбувалося в трикутнику: Польща — Європа, Україна та Росія — самодержав'я.

БГ: Як сприймали Польщу правителі Росії?

РШ: Основна помилка глобальної російської стратегії полягає в тому, що еліти цієї країни відмовились та надалі відмовляються визнавати Польщу частиною Європи. На російській ментальній мапі Європи Польща — це трохи більша Литва. Для них Європа — це імперії: Німеччина, Австро-Угорщина, Франція, Велика Британія. Для керівництва Росії не існує Польща як *major European nation* — велика європейська нація, бо це означало б, що Росія стоїть нижче, якщо говорити про розвиток державних структур та громадянських прав.

Адже поляки після поділу повернулися до Києва, який втратили сто літ тому. Декотрі навіть, як Юзеф Пілсудський, потрапили до Харкова. Російська та західна історіографія не бачать того, що поділ Польщі увів Росію до Європи та зробив із Росії частину Європи.

Ключевський вважав, що нещастя Росії полягало у «*суперечності в етнографічному складі*»: на заході Росія захоплювала народи, які за рівнем культури стояли вище від неї, а на сході панувала над народами, що знаходилися нижче. «*Там ми не вміємо ладнати з підкореними, оскільки не можемо дотягнутися до їхнього рівня, а тут не хочемо ладнати з ними, оскільки зневажаємо їх і не можемо підняти до нашого рівня. Всюди нерівні нам, тому наші вороги*», — писав він.

БГ: Друга світова війна якимось чином вплинула на сприйняття Польщі?

РШ: Вважаю, що з перспективи інтересів совєтської імперії Сталін помилився, роблячи з Польщі сателіта. З політичних міркувань краще, коли б СРСР залишив Польщу умовно нейтральною, як Фінляндію. Тоді поляки не допомагали б іншим народам і не було б «Солідарності».

Переклав Ярослав Поліщук

Інтерв'ю записане під час стажування в Гарвардському університеті. Автор дякує за цю можливість Фонду Косцюшка (Американський центр польської культури).

«СОЛІДАРНІСТЬ» і українське питання

Євген Клімакін

Прапор профспілки «Солідарність» у Гданську. Фото: Роберт Нойман / Fotum

Легендарна «Солідарність»
змінювала історію Польщі
й надихнула опозиціонерів
інших країн. Що діячі
профспілки говорили про
Україну, чи згадували
Волинь і з ким із українців
співпрацювали — розповідає
польська публіцистка,
керівниця стипендійної
програми для молодих митців
Gaude Polonia Богуміла
Бердиховська.

Богуміла Бердиховська.

Фото: Культура

Євген Клімакін: Чи в середовищі «Солідарності» зринала тема України, українців?

Богуміла Бердиховська: У 1980–1981 роках, на самому початку «Солідарності», прийняли дві важливі ухвали. Перша — Послання з'їзду делегатів «Солідарності» до людей праці Східної Європи. У ньому профспілка закликала робітників країн так званого Східного блоку, в тому числі українців, боротися за свої права, свободу зібрань. На ту пору це був дуже важливий і сміливий документ. Деякі історики схилиються до думки, що придушення «Солідарності» 1981 року — наслідок ухвалення власне цього послання.

ЄК: Чому вони так вважають?

ББ: Кремль міг допускати протестні рухи всередині Польщі. Мовляв, це польське подвір'я, головне, щоб ніщо не виходило за межі країни. Але, на думку Москви, поляки перейшли червону лінію. Цим документом «Солідарність» почала втручатися в чужі справи, підбурювати інші народи.

ЄК: А другий документ?

ББ: Ухвала щодо національних меншин. У ній йшлося про те, що громадяни Польщі, представники інших народів і етнічних груп (українці, білоруси, татари, німці і т. д.), повинні мати такі ж можливості розвитку власних культур, як поляки.

ЄК: Серед діячів «Солідарності» були українці?

ББ: Так. Мабуть, найбільш яскравою постаттю був доктор Володимир Мокрий, тоді ще кандидат наук,

а зараз — професор Ягеллонського університету. Він активно включився в діяльність профспілки, не приховував свого українського походження. За кожної нагоди Мокрий підкреслював: він — українець, який підтримує постулати «Солідарності». На мою думку, роль Мокрого у зміні мислення української спільноти Польщі досі недооцінена. Він пропонував трансформацію: від мислення категоріями «я — представник меншини» перейшов до позиції «я — громадянин», людина, яка має певні права не тому, що належить до національної групи, а тому, що є громадянином країни. Цьому питанню присвячений розлогий текст Володимира Мокрого «Сьогоднішня дорога русина до Польщі», надрукований на шпальтах видання *Tygodnik Powszechny* в листопаді 1981 року.

Ще одна постать — лікар Єжи Стабішевський. Це єдиний польський українець, якого інтернували. У грудні 1981 року Стабішевський повернувся додому після зміни в лікарні, а вночі його заарештували. Він вийшов на волю через кілька місяців.

Після здобуття незалежності Польщею 1989 року Єжи Стабішевський став головою перемиського відділення Об'єднання українців у Польщі Польщі й директором лікарні. Ви уявляєте, який авторитет він мав, щоб у Перемишлі — місті з напрочуд сильним польсько-українським напруженням — бути водночас головою української організації й директором лікарні? До речі, зокрема, завдяки йому в Перемишлі з'явилася українська школа.

Варто теж згадати професорів Михайла Лесева та Стефана Козака, які підписали лист представників національних меншин до Леха Валенси і Громадянського комітету, що в тодішніх умовах вимагало неабиякої сміливості. Зрештою, то був початок 1989 року.

Не можу не згадати і про молодих тоді студентських діячів, які активно долучилися до руху солідарності в широкому його розумінні, зокрема Олю Гнатюк, Петра Тиму, Єву Рибалт, Мирослава Чеха.

ЕК: Для кого з діячів «Солідарності» важливим було українське питання?

ББ: Передусім для Яцека Куроня. Він народився у Львові, родина його мами була польсько-українською, він бачив, якими були стосунки між народами і до війни, і під час. Для нього Україна, українці, польсько-український діалог були дуже важливі. До речі, ми познайомилися власне завдяки Україні. У Католицькому університеті в Любліні ми, себто польські й українські студенти, організовували тижні української культури, в чому вельми допомагав Куронь.

ЕК: Чи влада якось намагалася розіграти українську карту для розколу?

ББ: Так. Тоді влада розповсюджувала плітки, буцім «Солідарність» збирається напасти на українців і білорусів. Білосточною навіть ходили чутки, ніби вже мітять будинки білорусів, щоб точно знати, на кого нападати. Влада хотіла вкрай негативно налаштувати національні меншини проти профспілки. Але хочу наголосити: «Солідарність» ніколи не планувала нападати на українців чи білорусів.

Євген Клімакін — заступник головного редактора «Нової Польщі». Працював на порталі culture.pl, Польському радію, телеканалах TVN та «1+1», писав для National Geographic.

сів. Однак пропаганда була настільки ефективна, що навіть сьогодні можна знайти людей, які з глибоким переконанням стверджують, ніби «Солідарність» збиралася вирізати нацменшини.

ЕК: Як ситуацію змінили 1981–1983 роки, воєнний стан у Польщі?

ББ: Здавалося, влада перекрила повітря, відібрала свободу, але завдяки воєнному стану підпільна діяльність інтелектуалів стала ще активніша. Тема України регулярно з'являлася в підпільній пресі.

ЕК: Що писали?

ББ: Що Україна повинна бути незалежною державою. Розповідали про історію, видатних українців, дисидентський рух. У самвидаві про Україну писали або добре, або ніяк. З підпільної преси вимальовувався дуже ідеалізований образ України. Хоча варто зазначити, що весь період «Солідарності» був ідеалістичним. Самвидавом займалися ідеалісти, багато хто з них наївно вважав, що ситуація поляків у Польській Народній Республіці й українців у СРСР нічим не відрізняється.

ЕК: А книжки на українську тему виходили?

ББ: 1983 року з'явилася одна з найважливіших книг польського самвидаву «Білоруси, литовці, українці. Наші вороги чи брати?» Її написав Богдан Скарадзінський під псевдонімом Казімеж Подляський. Книга набула шаленої популярності, кілька разів її перевидавали. І це вже не була наївна література. Скарадзінський, редактор щомісячника *Więź*, який після війни відсидів за антикомуністичну діяльність, писав про польсько-українську історію XX століття, образи і претензії українців, Волинську різанину.

ЕК: Власне хотів запитати, чи з'являлася тема Волині.

ББ: Окрім Скарадзінського, ніхто цю тему не порушував. Причому він писав не про саму різанину, а про її наслідки для наших народів. Вважав, що в інтересах і поляків, і українців — розв'язати це питання, спільно засипати прірву. Я б сказала, що його підхід суголосний тому, що писала паризька «Культура». Її редактор Єжи Гедройць не відкидав факту антипольської операції ОУН – УПА. Він вважав, що про Волинь варто говорити, але це не може руйнувати польсько-українські відносини і не повинно бути головною темою.

ЕК: Як ви вважаєте, може, вже тоді варто було говорити про Волинь?

ББ: Сформульоване таким чином питання — аісторичне. Щоб порушувати такі теми, суспільство має усвідомлювати важливість проблематики. Яка була ситуація у 80-х? Україна — частина імперії. Польща — сателіт СРСР. Протягом сорока років про Волинську різанину не можна було згадувати. Ризикну припустити, що у 80-х про Волинь знали кілька або кільканадцять відсотків поляків. Цензура уважно стежила, щоб ця тема не стала мейнстрімною. Ми ж були у так званих братніх стосунках із совєтським народом! Яка Волинь?

ЕК: Це правда, що в офіційній пресі часів Польської Народної Республіки не можна було використовувати слова «Україна», «українці», «українське»?

ББ: Правда. Я сама в цьому переконалася, коли вирішила на другому курсі університету писати працю на тему «Українці в Польщі після Другої світової війни». Почала шукати інформацію в офіційних дже-релах, але нічого не знайшла. Наприклад, у виданні *Polityka* з 1970 до 1980 року жодного разу не вжили слово «українці» чи «українське». Зазначу, що цензо-

На першому з'їзді «Руху», Київ, 1989. Зліва направо: представники «Солідарності» Францішек Сак, Богуміла Бердиховська, Богдан Борусевич, Адам Міхнік.
У другому ряді справа — Леонід Кравчук. Джерело: особистий архів Богуміли Бердиховської

Хто з ким і про що тоді міг говорити? Не було підґрунтя для таких розмов і дискусій. Жодних досліджень антипольської операції ОУН – УПА в Польській Народній Республіці не проводили. Єдиний історик, який серйозно займався українською темою, — Ришард Тожецький. Книжку про Волинську різанину «Поляки й українці. Українська справа під час Другої світової війни на теренах Речі Посполитої» він видав лише 1993 року.

ЕК: А про операцію «Вісла» самвидав писав?

ББ: Так. З одного боку, ці тексти були переповнені співчуття до жертв, з іншого, — подавали примусові депортації як комуністичний злочин.

рам не так просто було повернути таке, адже в часописі друкували, наприклад, статті про греко-католицькі церкви у Бещадах. Там аж проситься слово «українські», але цензори його не пропускали.

ЕК: Чому ці слова так заважали?

ББ: Це втілення кремлівської стратегії. Москва добре розуміла, що навіть силоміць приєднана Україна залишається тривожним, непередбачуваним елементом совєтського пазлу. Українська національна свідомість була занадто сильна, імперія сприймала це як загрозу. Саме тому використовувала різні інструменти усунення «проблеми»: голодомори, вбивства, депортації. Вона послідовно ни-

щила українське. Українці заважали, їх треба було ліквідувати або ж удавати, наче їх немає.

ЄК: Повернімось до «Солідарності».

Як будувалися зв'язки між українськими дисидентами й діячами профспілки?

ББ: З ініціативою виступила українська сторона. Наша опозиція активно налагоджувала контакти з чехами, словаками, угорцями, росіянами, але саме українці перші простягнули нам руку. У Польщу приїхав представник Української Гельсінської спілки Богдан Горинь і відтоді почалася співпраця між українськими дисидентами та польською опозицією.

ЄК: Ви бачили на власні очі, як починався цей діалог. Розкажіть, будь ласка, про якусь пам'ятну польсько-українську зустріч.

ББ: Приїзд представників «Солідарності» на перший з'їзд «Руху». Він відбувся у вересні 1989 року в актовому залі Київської політехніки. Ми були єдиною іноземною делегацією. Пригадую, це було щось неймовірне! Богдан Борусевич якимось чином перевіз через кордон значки, транспаранти, прапори «Солідарності». Навіть не уявляю, де він їх ховав. Коли люди на з'їзді побачили все це, миттю почали мінятися. Ми їм — значок «Солідарності»,

вони нам — «Руху». Польські транспаранти відразу розвісили на стінах актового залу. Коли Адам Міхнік вийшов виступати від імені «Солідарності», зал вибухнув оплесками. Неймовірні спогади!

ЄК: Ідилія.

ББ: Не зовсім. Ми звернули увагу, що організатори розвісили на стінах герби українських земель, в тому числі герби Перемишля і Холма. Я відразу ж від імені польської делегації попросила їх зняти. Організатори, звісно, негайно це зробили. Проте не встигли ми повернутися до Польщі, як інформагенція ТАСС уже повідомила про український ревізіонізм на з'їзді націоналістів у Києві. Хтось не подумав, а пропаганда це відразу використала.

ЄК: Як ви сьогодні оцінюєте те, що тоді було зроблено для польсько-українського діалогу?

ББ: Думаю, великою мірою саме завдяки цим подіям і контактам Польща першою визнала незалежність України. Це змінило все. Немає принципового значення, яка кон'юнктура. В Польщі й Україні змінюються президенти, уряди. Наші відносини то гірші, то кращі, але підвалини, які вдалося закласти, дуже міцні. Сподіваюся, вони не похитнуться.

A sepia-toned portrait of a young man with dark, wavy hair, looking directly at the camera with a neutral expression. He is wearing a dark suit jacket over a light-colored shirt and a dark tie. The background is a soft, out-of-focus brown.

Не за літами зрілий БАЧИНСЬКИЙ у спогадах

Портрет поета
очима друзів та знайомих.

Валерій Бутевич

Невіддільною частиною біографії Бачинського є його легендарна діяльність у русі опору й смерть у Варшавському повстанні. Проте не героїчна смерть, а саме тодішнє життя поета й те, що цей юнак устиг зробити, визначає його роль і важливість для польської культури.

Кшиштоф Каміль Бачинський — один із найвидатніших польських поетів воєнного покоління. Першого покоління незалежної Польщі, відродженої після 123 років небуття, яке за велінням історії раптово мусило позбутися всіх юнацьких ілюзій та зі шкільної лави відразу почати доросле життя в період Другої світової війни. Життєвий досвід письменників цієї генерації суголосний із американським утраченим поколінням, і в Польщі їх називають поколінням Колумбів.

Бачинському було всього 23, коли він загинув у Варшавському повстанні, проте поет залишив показний літературний доробок: понад 400 віршів (якщо не враховувати юнацькі твори, не призначені для публікації), кільканадцять поем і оповідань, а ще малюнки. Ті, хто знав його особисто, згадують надзвичайний поетичний дар не за літа-

ми зрілого юнака. Однак за життя його поезія була відома лише вузькому колу інтелігенції (яку становили літератори старшого покоління, поети-однolitки, студенти таємної варшавської полоністики) та деяким побратимам із підпілля.

У роки окупації було опубліковано небагато віршів Бачинського, переважно анонімно або ж (як того вимагала воєнна конспірація) під псевдонімом (Ян Бугай — найвідоміший), а накладі його поетичних збірок були мізерні: «Два кохання» (1940 рік) — 7 примірників, «Молитва» (1942) — 3 примірники, «Вибрані поезії» (1942) — 100 примірників. Зрештою деякі збірки сам поет виготовляв тільки в одному-єдиному екземплярі: це вірші, написані від руки у звичайних зошитах, ілюстровані авторськими малюнками.

Надзвичайна популярність Бачинського, поезія якого ввійшла в канон польської літератури, пов'язана передусім із символічним образом поета-воїна, який помирає за батьківщину, а також із посмертною долею його літературної спадщини. Рукописи Бачинського дивом уціліли в зруйнованій Варшаві й завдяки старанням професора Казімежа Вики, що відіграв ключову роль у популяризації творчості поета, вперше повністю вийшли друком лише 1961 року.

На легендарність образу Бачинського вплинула й традиція польського романтизму. Деякі біографічні паралелі (хворобливість, рання смерть батька, тісний зв'язок із матір'ю) та поетична техніка (версифікація, образи, мотиви) наштовхували дослідників літератури на проведення аналогій із життям і творчістю Юліуша Словацького й загалом польської романтичної літератури, в якій поети-пророки закликали до боротьби за свободу країни. На відміну від Словацького, Бачинський не тільки закликав до боротьби, а й узяв у ній участь, ба більше — поклав життя у цій боротьбі як герой.

Валерій Бутевич — літературознавець, перекладач. 2018 року захистив у Варшавському університеті дисертацію про творчість Збігнева Герберта. Працює в Музеї літератури імені Адама Міцкевича.

Обираючи до цієї публікації фрагменти спогадів друзів і колег Бачинського¹, я ставив собі за мету передати передусім живий портрет, а не позолочений надгробок поета. Крім того, хотілося наголосити на активній участі Бачинського в культурному житті підпільної Варшави, адже саме вона становила суть його буття в критичний для польського народу час.

І хоча невіддільною частиною біографії Бачинського є його легендарна діяльність у русі опору й смерть у Варшавському повстанні, проте — на моє глибоке переконання — не героїчна смерть, а саме тодішнє життя поета й те, що цей юнак устиг зробити, визначає зараз його роль і важливість для польської культури.

Відкриттям таланту Бачинського ми завдячуємо Єжи Анджеєвському², який на одному з підпільних літературних вечорів звернув увагу на молодого поета. Цією знахідкою автор роману «Попіл і діамант» поділився з Казімежем Викою в листі з 22 вересня 1941 року: *«Днями ми з Чеславом [Мілошем] познайомилися з хлопцем, який у свої заледве 20 років — уже цілком видатне літературне явище. Чистота його поетичного бачення вражає — дуже-дуже самотнє образність... Хлопець зрілий не за літами, зрештою, хворіє на астму і має проблеми з легеньми. Він має вигляд і поводить себе як — можна собі уявити — молодий Словацький, коли жив у Вільні. Вельми впевнений, але не зарозумілий, свідомий власної значущості, дуже критично ставиться до своїх досягнень. Якщо хлопчина буде жити, гадаю, його прізвище значитиме дуже багато. Він син покійного Бачинського³, Кшиштоф. Звичайно ж, у скрутному матеріальному становищі»*.

Важливу роль у житті Бачинського відіграв і Ярослав Івашкевич, який у порівнянні з Анджеєвським критичніше ставився до молодого поета, проте допомагав йому й як міг піклувався. У спогадах із 1961 року Івашкевич ось так згадує їхню першу зустріч:

«До Стависька⁴ Бачинського привіз Єжи Анджеєвський. Здається, це був Новий рік 1941-го. [...] Цьому візиту передувала чималий розголос у літератур-

ному середовищі: що народився неабиякий молодий поет, що його зрілість у такому юному віці вражає, що він дуже багато пише, одним словом, це надзвичайне явище.

Я був трохи розчарований, побачивши невеличкого юнака з доволі звичайною зовнішністю. Про внутрішнє життя свідчили лише чудові, великі блакитні очі. Вони палали.

Маєток Стависько. Джерело: Вікіпедія

Юнак мав із собою маленький нотатник, і його не треба було довго упрошувати: він почав читати власну поезію. [...] Вірші здалися мені ще досить примітивними у своїй декоративності, використанні екзотичних образів (пам'ятаю, там був якийсь індійський реквізит, такі речі я ненавидів), крім того, вони здалися мені занадто "традиційними". Зрештою, щодо тих віршів, які сьогодні є спільною спадщиною і вже ввійшли в нашу літературу, я теж маю певні застереження.

Івашкевич намагався делікатно висловити юному поету свої зауваження, але зіткнувся з несподіваною реакцією:

«Із сором'язливого хлопця він раптово перетворився на обуреного автора і, походжаючи кімнатою, гостро полемізував із моїми судженнями.

1 Більшість увійшла в книжку «Żołnierz, poeta, czasu kurz...» («Солдат, поет, пил часу...»), перше видання 1967 року. — Прим. автора.
2 Відомий польський прозаїк, публіцист, сценарист, діяч демократичної опозиції в ПНР (1909–1983). — Прим. ред.
3 Станіслав Бачинський, батько Кшиштофа Каміля Бачинського, — письменник, критик, історик літератури, соціалістичний діяч, воїн Польських легіонів (1890–1939). — Прим. ред.
4 Маєток Ярослава Івашкевича в містечку Підкова Лесна. Із 1980 року тут облаштовано Музей-садибу імені Анни та Ярослава Івашкевичів. — Прим. ред.

[...] Мені вельми сподобалось, що він так енергійно захищав своїх "дітей", повністю забувши про попередню сором'язливість. Між нами зародилася симпатія, яка так ніколи й не переросла в дружбу, проте ми часто зустрічалися й розмовляли, хоча незмінно залишалися на своїх позиціях. Однак нові вірші, з якими Кшиштоф знайомив мене в міру того, як писав, подобалися мені набагато більше.

Кшиштоф дозрівав із кожним днем у жорсткій атмосфері окупації. Він поспішав писати, ніби мав передчуття: йому відведено небагато часу на те, щоб тримати перо у своїй слабкій руці».

Під час окупації маєток Стависько для багатьох став прихистком (за порятунку євреїв Івашкевич отримав відзнаку Праведника народів світу) і культуротворчим осередком, адже його господар був не тільки визначним літератором, а й співпрацював із відділом культури й мистецтва польської підпільної держави. Бачинський неодноразово гостював у Ставиську, де мав можливість відпочити, підлікуватися й поділитися своєю творчістю з іншими. Старша донька Івашкевича, Марія, описала у своїх спогадах один із таких візитів:

«Вечеря. Кшиштоф сидить поруч. Також є Роман Колонецький і поет Станіслав Пентак. [...] Кінець березня або початок квітня 1941 року. На вечерю — гречка. Кшись, явно схудлий від недоїдання, накладає собі на тарілку кашу, втрамбовуючи, щоб більше змістилось. Водночас поглядає на мене, на мою реакцію. Після вечері ми пішли на прогулянку. Бачинський виявився надзвичайно приємним супутником. Веселий, дотепний. Він так кумедно пародіював "Лілеї"⁵ Міцкевича, що ми плакали від сміху.

У Ставиську склалася забавна традиція. Письменники, які до нас приїжджали, часто читали свої твори в кабінеті для Батька та Мами. Нас не запрошували на ці читання, що зараз мені здається надзвичайно жорстоким, але тоді нас це не дивувало. Ми мали свої методи: з кабінету в коридор, прямо біля нашої кімнати, виходив отвір комина. Там була велика тріщина. Ми сідали на підлозі біля тріщини і все чули».

Перебування Бачинського в Ставиську описав і поет Станіслав Пентак:

«Коли я познайомився з Бачинським, йому було далеко до сьогоднішньої слави, він був ще поетом-початківцем, але деякі старші письменники, як-от Ежи Анджеєвський і Казімеж Вика, вже

тоді пророкували йому велике майбутнє. Статура його була ще хлопчача, зріст низькуватий, обличчя худорляве, сірі очі, трохи втомлені, він важко хворів на астму, не приховував цього.

Ми спали на першому поверсі, у великій кімнаті ліворуч від залу. Одного разу, щойно прокинувшись, бачу: Кшиштоф зіскочив із ліжка й, похитуючись, побіг до вікна, намагався відчинити віконницю, потім повернувся й чи то став на коліна, чи то впав, відчайдушним жестом покликавши мене, щоб я дістав із його куртки ліки й поклав йому в рот.

Перебуваючи в Ставиську, він писав кожної вільної миті, кілька віршів на день, пригадую, це викликало навіть посмішки недовіри й бажання легенько поглузувати з молодого поета за обіднім столом. Зрештою, він не звертав на це уваги: просто давав нам читати свої вірші та знову йшов гуляти, у ліс до озера, обмірковувати нові вірші. Розуміли його лише ми з господарем, хоча не настільки, як він очікував від нас».

Постійний контакт із письменниками старшого покоління, а також визнання з їхнього боку, безперечно, надихали Бачинського й додавали йому віри у творчі сили. Старші колеги, навіть у ті скрутні часи, намагалися допомагати юним письменникам, щоб їхній талант не змарнів в умовах обмеженої культурної діяльності під окупацією. Бачинський був першим із грона творчої молоді, кому влада підпілля надавала постійну грошову допомогу, що з огляду на хворобу дозволяло йому більш-менш нормально функціонувати. Ці гроші допомагали утримувати сім'ю: 3 червня 1942 року Бачинський обвінчався зі своєю обраницею, про що згадує Ярослав Івашкевич: «Вчора відбувся шлюб Кшиштофа Бачинського та Барбари Драпчинської в костелі на Повіслі⁶. Я привіз їм величезний букет бузку, який цьогоріч напрочуд рясно цвіте в Ставиську. Білий і синій. [...] Бачинські причастилися, обоє такі малі, крихітні, дитячі, це було схоже не на весілля, а на перше причастя. [...] Кумедні діти».

У жовтні 1942 року Бачинський із дружиною розпочали навчання на полоністиці таємного Варшавського університету. Спершу поет планував вступити до Академії мистецтв, проте війна перекреслила його мрії стати графіком-ілюстратором. Натомість полоністика допомогла поглибити знання літератури й інтегруватися з творчою молоддю. Заняття проходили таємно, в маленьких

5 Балада Адама Міцкевича 1820 року, в основі фабули якої — вбивство дружиною чоловіка. — Прим. ред.

6 Історичний район Варшави в околицях Вісли. — Прим. ред.

групах на квартирах професорів або ж студентів — і завжди під загрозою облав та арештів. Одногогрупник Бачинського, мовознавець, професор Міхал Яворський, запам'ятав його таким: «Мовчазний, задумливий, замкнений, він рідко говорив на практичних заняттях, хоча (як ми пізніше переконалися) багато чого знав і вмів. Лише через декілька тижнів навчання він пожвавішав і на лекціях, і в безпосередньому спілкуванні з викладачами та колегами. Справляв на нас враження своєю ерудицією в царині художньої літератури й критики, а також точністю та оригінальністю суджень. [...] Ніколи не хвалився своєю творчістю й навіть уникав розмов на цю тему, хоча в підпільному літературному середовищі вже був досить відомий. Лише одного разу (і то після тривалого спротиву) ми його вмовили влаштувати для нашої групи літературний вечір, у якому, на жаль, я не міг узяти участь. Бачинський охоче допомагав організувати зустрічі з іншими письменниками. За його ініціативи відбувся вечір із Єжи Анджеєвським, який прочитав нам оповідання “На суді”».

Учасники тих літературних вечорів пригадують: Бачинський читав поезію дуже виразно, здебільшого з невеликих зошитів, старанно списаних дрібним рівномірним почерком, і зустрічі ці були такі ж небезпечні, як навчання в підпільному університеті. Поет Леслав Бартельський залишив цікавий спогад: «Квартиру для вечора надав один із приятелів. Вона була на вулиці Вільчій, поблизу Маршалковської й “Бару під фазаном”, де нещодавно вбили жандарма. У відплату німці прочесали в кам'яниці всі квартири, тому Тадеуш Ґайци вважав, що це місце безпечне. [...] Бачинський прийшов із дружиною. [...] Читав свої твори повільно і спокійно, але в його голосі тремтіла затаєна надричність. Робив паузи в місцях, де вони дійсно були необхідні. [...] Час від часу схиляв голову й шукав у зошиті новий вірш. Було зрозуміло, що віршів у нього чимало. Коли він закінчив, відступив назад і, затягнувшись цигаркою, сховався в тіні.

Виступ Бачинського мене трохи розчарував. Зараз, коли добре знаю його поезію, розумію: він не вмів вибирати властиві вірші, читав не те, що могло стати для нас одкровенням, обирав найслабші, либонь, не усвідомлюючи цього.

[...] Зустріч закінчилася несподівано. Хтось заплізвився й почав бурхливо стукати у двері. Усі зблідли, між нами промайнула тінь Анджея Тшебінського, якого нещодавно розстріляли. Бачинський почав нервово гладити волосся, пані Барбара схопила рукописи і притиснула до грудей. [...] За

мить усе прояснилося. Однак усі почали поспіхом прощатись і згуртувалися в коридорі. [...] За кілька днів Здзіслав Строїнський повторив мені те, що він тоді сказав Тадеушу Ґайци: “Знаєш, що я подумав, коли почали стукати в двері? Що мені шкода поезії Бугая: я мав із собою єдину копію рукописів”».

Майже всі згадують Бачинського як дуже скромну людину, яка ніколи не хизувалася ні власною творчістю, ні роллю поета, однак заразом усі відзначають його впевненість у власному поетичному дарі. Приятель Бачинського, професор соціології Марцін Червінський, наголошує на відчутті місії поета та його вірі в те, що вдасться пережити страхіття війни: «Мене особливо захоплювала віра Кшиштофа у власну місію. Знаю, що в нього були моменти відрази до своїх творів, навіть періоди болісного творчого безсилля. Однак писав він дуже багато, писав із однаковою внутрішньою настановою, відчувачи міцний зв'язок із соціальною ситуацією, що його надихала. Це породжувало відчуття місії, яке давало йому відчуття безпеки. Пригадую, як під час однієї прогулянки він сказав, що переживе війну, бо ще багато чого має написати».

А інший приятель, історик Анджей Юзеф Камінський, який навчався з Бачинським у школі, наголошує на фаталізмі поета: «Хоча смерть позбавила його багатьох речей (насамперед того, що він мав у собі, та того, що міг ще створити), вона не могла відібрати в нього усвідомлення посмертної слави. Поет це знав і не здивувався б, що про його солдатську долю напишуть “Смерть Словацького”». Він прекрасно усвідомлював (без зарозумілості та марнославства, з усім своїм величезним почуттям гумору), що він рівня великим поетам. І відчував, що не доживе до того дня, коли про нього скажуть це інші».

Влітку 1943 року Бачинський залишає університет, вступає в підпільну організацію «Сірі шеренги» (кодова назва об'єднання скаутів Союзу польського харцерства, яке співпрацювало з Армією Крайовою) й бере активну участь у русі опору. Друзі марно намагалися вмовити його не наражати себе на небезпеку. Казімеж Вика згадував: «Востаннє я бачив Кшиштофа наприкінці червня 1944 року. [...] Тоді, як і всі, я намагався донести до нього: може, не варто брати участь у повстанні, зі зброєю в руках, може, краще поберегти себе, невідомо-

7 Стаття-спогад поета й есеїста Єжи Загурського про Кшиштофа Каміля Бачинського, опублікована 1947 року. — Прим. ред.

мо, як воно буде. Бачинський страшенно обурився (а був завжди стриманий), проте так обурився, що розгнівано просто мені в вічі випалив: "Хто-хто, але ви мали б розуміти, чому я мушу взяти участь, якщо буде боротьба". [...] Повернувшись у Краків, я розповів цю історію професору Станіславу Пігоню. І саме тоді Пігонь промовив: "Ну що ж, ми належимо до народу, який змушений у ворогів стріляти діамантами"».

Незадовго до Варшавського повстання, дата якого ще не була відома бійцям Армії Крайової, хоча сама атмосфера й підказувала: воно ось-ось розпочнеться, — Бачинський намагався заспокоїти матір і переконати, що все буде гаразд і вони скоро зустрінуться. Цей лист, датований 25 липня 1944 року, виявився останнім: «Найдорожча Мамусю, [...] мені дуже важко від самої думки, що не можу Тебе побачити в ці хвилини. [...] Ні про що не турбуйся. Ми, як завжди, якимось упорємось. Ти ж знаєш, з нами нічого не трапиться, ми завжди викрутимось. [...] Будь спокійна, я впевнений, зі мною все буде гаразд. Бережи себе і здоров'я й не хвилюйся. Ще так багато всього потрібно зробити. [...] Міцно Тебе цілую».

4 серпня 1944 року Кшиштоф Каміль Бачинський загинув у Варшавському повстанні. 1948 року видання *Tygodnik Powszechny* опублікувало надісланий із Лондона лист Збігнєва Чайковського-Дембчинського, бійця батальйону «Парасоля», який був свідком похорону поета:

«Вранці наступного дня⁸ до пораненого в лац Блянка викликали санітарний патруль. Я пішов із патрулем, бо мені нічого було робити. На посту, у кутовій кімнаті на другому поверсі ми знайшли Кшиштофа: лежав на килимі з великим пораненням голови. Мертвий. Медсестри віднесли тіло в ратушу.

Похорон відбувся ввечері того ж дня, відносно урочисто. Могили викопали у дворі ратуші. Було з кілька десятків людей: солдатів, офіцерів і цивільних. Хтось говорив якісь слова. Відспівали державний гімн і могилу засипали землею. Із тілом поклали папірець з іменем та обставинами смерті».

Мати Бачинського довго не вірила в смерть сина, адже надходила суперечлива інформація про місце загибелі, а часом і обнадійливі повідомлення, буцім Кшиштоф вижив і потрапив у табір полонених. Восени 1945 року вона писала до Кажімежа Вики: «Хоча в Кракові вважають [...], що мій син загинув у повстанні, особисто я ще не знайшла підтвердження цієї версії. Мені розповідали аж про п'ять місць, де він міг загинути, найчастіше згадували ратушу. Тож я перевірила інформацію й майже впевнена: він там не загинув. [...] Я чекала до цього часу, бо не хотіла нічого без нього починати, але кілька тижнів тому втратила надію. Я просто не вірю, що він повернеться. [...] Вирішила все ж опублікувати поезію сина. У мене дуже хворе серце. Я можу щомиті померти й ось так залишити всю його справу. Хочу просити вас про допомогу. [...] Я дуже самотня й нещасна, наскільки нещасною може бути тільки мати, яку доля змусила пережити такого сина».

У перші дні 1947 року, під час впорядкування руїн ратуші, провели ексгумацію могил повстанців, тоді ж віднайшли тіло поета. Кшиштофа Каміля Бачинського поховали 14 січня 1947 року разом із дружиною Барбарою, яка теж померла під час Варшавського повстання, на військовому цвинтарі Повонзки. Того ж року, ще за життя матері, вийшла перша поетична збірка Бачинського «Спів із пожежі», з якої й почалося посмертне життя поета.

Джерела: Jarosław Iwaszkiewicz, *Dzienniki 1911–1955*, t. 1, oprac. Agnieszka i Robert Papiescy, Warszawa 2007; Kazimierz Wyka, *List do Jana Bugaja. Droga do Baczyńskiego*, Warszawa 1986; Kazimierz Wyka, *Krzysztof Baczyński (1921–1944)*, Kraków 1961; *Pod okupacją. Listy (korespondencja: Jerzy Andrzejewski, Stefania Baczyńska, Tadeusz Gajcy, Karol Irzykowski, Karol Ludwik Koniński, Czesław Miłosz, Jerzy Turowicz, Kazimierz Wyka)*, Warszawa 2014; Zbigniew Czajkowski-Dębczyński, *Śmierć Krzysztofa Baczyńskiego*, [w:] «Tygodnik Powszechny» nr 28, 1948; *Żołnierz, poeta, czasu kurz... Wspomnienia o Krzysztofie Kamile Baczyńskim*, pod red. Zbigniewa Wasilewskiego, wydanie III, Kraków 1979.

8 4 серпня. — Прим. автора.

«Тиша мережить готику сонну»

Вірші видатного польського поета
Кшиштофа Каміля Бачинського (1921–1944)
у перекладі Наталії Бельченко.

Кшиштоф
Каміль
Бачинський

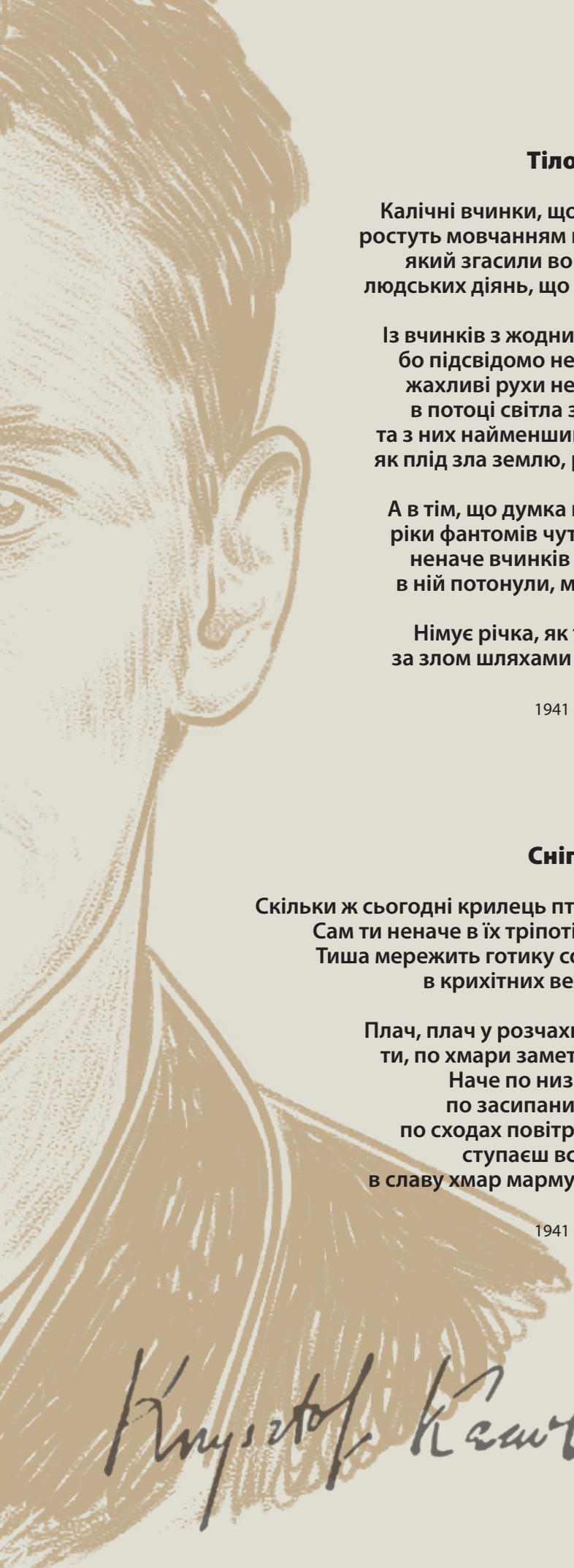
Ноктюрн

Гіацинти млосно пахнуть знову;
сонце сіло, племін з небокрав
в стрічку золоту і пурпурову
кінчики дрібних думок влітає...

Вулиця на той час по кімнатах
літеплом плоїлась вечорово,
у вечірніх кольорових шатах
з тишею вступила в злотну змову.

Вже неон на вивісці не блима,
запах квітів шкрябає у горлі,
гілка яблунева напівзрима
на папір пелюстя ронить долі.

1938

Тіло

Калічні вчинки, що суть змінили,
ростуть мовчанням під видноколом,
який згасили вогні з могили
людських діянь, що під ним хололи.

Із вчинків з жодним немає ради,
бо підсвідомо несуть насподі
жахливі рухи небіжки-плоті
в потоці світла зорі позаду,
та з них найменший бере з собою
як плід зла землю, рясну пільмою.

А в тім, що думка призупинила,
ріки фантомів чуть гуркотіння,
неначе вчинків плавучі тіні
в ній потонули, мов ті сокири.

Німує річка, як тіло з ними
за злом шляхами іде земними.

1941

Сніг

Скільки ж сьогодні крилець пташиних впало пречистих?
Сам ти неначе в їх тріпотінні зникнув достоту.
Тиша мережить готику сонну — абриси міста
в крихітних вежах осоту.

Плач, плач у розчахнуту браму снів:
ти, по хмари заметений в спокій.
Наче по низці голів,
по засипаних тім'ях,
по сходах повітря замерзлих
ступаєш все далі,
в славу хмар мармурових високих.

1941

Криштоф Карл Височини

Ярослав Поліщук

ЗУЗАННА ГІНЧАНКА

Поетеса, що написала власну смерть

Зузанна Гінчанка.

Джерело: Музей літератури у Варшаві

Її називали зіркою Сіону, її талант зачаровував перших польських авторів. Зузанна Гінчанка (1917–1944), блискуча поетеса, яка народилася в Києві, а загинула від рук нацистів під Краковом, тонко відчувала неминучу трагедію епохи — «голку, що плаває в жилах».

Коротке життя Зузанни Гінчанки¹ (всього 27 років) можна умовно поділити на кілька періодів та об'єднати довкола конкретних локусів: Рівне, Варшава, Львів, Краків. Ці міста закарбувалися в долі поетеси то романтичними, то драматичними, а то й трагічними відбитками.

Символічні й роки життя Зузанни Гінчанки: народжена 1917-го в Києві, загинула 1944-го в Кракові. Між цими датами — ціла епоха, що почалася революційним зривом, а закінчилася найкривавішою трагедією людства. Епоха найменш сприятлива для поезії й поетів. Тим паче до Гінчанки, творчий шлях якої ускладнений багатьма чинниками: і єврейським походженням, і відчуттям сирітства, і жорстокими переслідуваннями.

Дитинство Зузанна провела на тихій Волині, у повітовому місті Рівному. Її близькі були асимільованими євреями, а навчалася дівчина в польській гімназії імені Тадеуша Косцюшка. Перші вірші десятирічної Зузанни з'явилися в гімназійній газетці *Echa szkolne*, і вже в цих дитячих рядках читач розпізнає дивовижну обізнаність — у царині всесвітньої історії, філософії, культури, релігії тощо.

Успіх прийшов несподівано, коли 1934 року вірш учениці Зузанни не тільки був відзначений на конкурсі варшавського журналу *Wiadomości Literackie*, а й отримав похвалу самого Юліана Тувіма. До речі, відтоді Тувім жваво цікавився долею юного таланту й усіляко йому сприяв. Зайвим буде сказати, що цей успіх окрилив Зузанну.

Гінчанка багато пише, укладає два зошити віршів, приятелює з учасниками поетичної групи «Волинь» (Луцьк – Люблін), які бувають із виступами у Рівному. Окремі творчі контакти перетікали в осо-

Ярослав Поліщук — доктор філологічних наук, професор, досліджує літературознавство і культурознавство. Член Комісії з історії славістики Міжнародного комітету славістів та Міжнародної асоціації українців.

бисті захоплення. Так приязнь із талановитим поетом Юзефом Лободовським, який тоді бував у Сандбергів², непомітно переросла в палку закоханість. На жаль, стосункам не судилося щасливе продовження, позаяк обидві родини сприйняли їх із застереженням. Лободовський проніс романтичне захоплення Гінчанкою крізь усе життя. Уже наприкінці свого віку, в далекій Канаді він видав збірку віршів, присвячених її світлій пам'яті («Пам'яті Суламіти», 1987).

Маючи амбітні плани на життя і творчість, а також заручившись підтримкою бабусі та близьких друзів, які вірили в її талант, Зузанна вирішує здобути освіту. Її вабить столична Варшава. Дівчина подає документи у Варшавський університет та вступає на педагогіку.

Вона з головою поринає не так у навчання, як у багате культурне життя польської столиці: заводить знайомства в літературному середовищі, відвідує товариські вечірки в кав'ярнях, бере

1 Справжнє прізвище Гінзбург. — *Прим. авт.*

2 Родина Зузанни Гінчанки по материній лінії. — *Прим. ред.*

Зузанна Гінчанка на канікулах у селищі Клевань.

Джерело: Музей літератури у Варшаві

участь у дебатах інтелектуалів. Зузанну майже одразу помітили й оцінили. Щоправда, здебільшого завдяки її надзвичайній східній уроді, через що юна поетеса не раз ставала об'єктом уваги й фліртувань. Її називали єврейською газеллю та зіркою Сіону. За кав'ярняним столиком у «Малій Земянській» (улюблене місце варшавської богемі 30-х років минулого століття) Зузанна сиділа поруч з іронічно-насмішкуватим письменником Вітольдом Гомбровичем і вражала товариство не тільки блискучим виглядом, а й дотепністю та інтелігентністю.

Не забарився й творчий дебют юної авторки. Вона укладає першу збірку «Про кентаврів» (Варшава, 1936). Це єдине прижиттєве видання поетеси. Ранні вірші Зузанни, які лягли в основу цієї скромної книжечки, далеко не найдосконаліші з того, що вона написала. Дається взнаки вузькість тематики та певна надуманість, позаяк поетеса нерідко вдавалася до мотивів, нав'язаних міфологією та історією. Проте завірюха пізніших років уже не дала Гінчанці зосередитися виключно на творчості.

Центральний образ кентаврів — своєрідна проєкція власного таланту поетеси на обставини епохи.

*Їхню пристрасть, чіпку і мудру,
й їхню мудрість, вогнисту, як розкіш,
я знайшла у достойній гармонії
і з'єднала в поясі й серці.*

У цьому символі заковано багато значень: злиття тілесного та духовного, розуму й почуття, радості й туги, що незмінно пов'язані з жіночим єством Гінчанки, для якої знаки тілесності набувають особливо виразної сили.

Кентавр — це самобутнє розуміння поезії, що тече поміж двома берегами, відточеної майстерності (досконалого ремесла) та нестримного натхнення, інтуїтивного осяяння й творчого пориву. Художня форма ранніх віршів Зузанни Гінчанки суголосна творчості поетів-скамандритів, які прагнули досягти досконалості шляхом наближення поезії до реалій життя, гомону міської вулиці.

Зузанна Гінчанка з подругою Блюмкою Фрадїс,
1933 рік. Джерело: Музей літератури у Варшаві

Зузанна Гінчанка гостро відчула стигми, які означили її долю.

По-перше, це єврейське походження та характерна семітська врода, яку неможливо було не помітити. Вони сформували стереотип «вродливої єврейки», що вміло користується своїми чарами.

По-друге, незахищеній дівчині велося дуже непросто в чоловічому світі (зокрема літературно-артистичної богемі), який сприймав жінок легковажно, із невірою в їхні здібності. Психологічний дискомфорт походив, либонь, із дитинства, адже Зузанна росла без батьків.

По-третє, її занурення в польську мову та культуру також не було безпроблемним, особливо на тлі подій 1936–1939 років, позначених переслідуваннями євреїв, у тому числі у сфері культури. На цих поважних викликах долі Зузанни Гінчанки наголошувала дослідниця її творчості Аґата Арашкевич: *«Як творча жінка та єврейка Гінчанка була подвійно чужою в польській літературній традиції. [...] Здається, тут уперше можна говорити про окрему літературну субкультуру жінок, яка власне твориться...»*

Непевність 30-х років стрімко переростала в тривогу, яка невдовзі стала тотальною. Наближався грозовий час Другої світової війни. Змішані почуття — тривоги й надії, відчаю й віри у свою щасливу зірку — блискуче передані в автобіографічному вірші «Травень 1939 року»:

*Живу я то із надією,
то із неспокоєм раннім.
Багато довкола діється —
щось прийде: війна чи кохання.*

*Є знаки війни в повітрі:
мундири, накази, промови.
Є знаки кохання нехитрі:
серце щемить ізнову.*

Улітку 1939 року Гінчанка виїхала з Варшави до Рівного і до столиці вже більше не поверталася. Восени доля закинула поетесу до Львова, де та провела кілька нелегких років, працюючи і водночас беручи активну участь у літературному житті — вже за совєтської влади.

У цей період Зузанна Гінчанка написала кілька віршів, переклала поезії Тараса Шевченка, Лесі Українки, Павла Тичини, видала перекладну збірку творів Владіміра Маяковського, виступала на літературних вечорах.

30 червня 1941 року влада знову змінюється: Львів захоплюють війська вермахту.

Для Зузанни Гінчанки починається найдраматичніший період, коли вона відчуває себе зацькованою здобиччю в мисливській гонитві.

Нацисти відразу ж розпочали кампанію ізоляції та фізичного винищення євреїв. Друзі намагалися переховувати поетесу, та був постійний ризик викриття. Доводилося жити на підроблених документах і регулярно змінювати місця перебування. Під час цих поневірянь Зузанні Гінчанці допомагав її чоловік, мистецтвознавець Міхал Вайнцигер та близький друг, художник Януш Возняковський.

Серед втаємничених була ще одна людина — шкільна подруга з часів рівненської гімназії, також єврейка, Блюмка Фрадїс. Зв'язок цих чотирьох тривав упродовж кількох років війни та конспірації й закінчився трагічно: їх вистежила та репресувала нацистська влада.

Страшно навіть уявити, як це — роками жити в стані постійного стресу. Щоб тримати себе в руках, Зузанна багато читала, писала й перекладала. Вона охоче декламувала свої нові поезії найближчим — це були хвили натхненного спілкування серед мороку невідступного страху. Проте жоден із рукописів тієї пори не зберігся. Можемо тільки здогадуватися, якою була ця творчість — із найгострішим відчуттям смерті, що чигає за плечима. Випадок, коли поетесу мало не арештували за скаргою сусідки Зоф'ї Хомін, ліг в основу поезії-заповіту «Non omnis moriar».

Восени 1942 року подальше перебування Гінчанки у Львові стало надто ризикованим і вона переїздить у Краків. Там також часто змінює місце проживання. Ось лише дві із численних адрес, які наводить сучасний дослідник біографії поетеси Ришард Котарба: вулиця Зиблікевича, 5/40 (квартира Мечислава Ґюнтера) та вулиця Міколайська, 26. На будинку за останньою адресою встановлена меморіальна дошка, що засвідчує: саме тут у січні 1944 року ґестапівці арештували поетесу. Далі було brutальне слідство у стінах в'язниці. А під Краковом уже гриміли канонади — наближалися совєтські війська. Німці поспішно «зачищали» сліди свого панування в Польщі. Весною 1944 року Зузанну Гінчанку разом з іншими в'язнями розстріляли. Найімовірніше, це трапилося в Плашові під Краковом під час операції 5 травня, про яку збереглися спогади очевидців. Тепер на місці плашівського кар'єру, що став масовою могилою жертв війни, розташований меморіал.

Зузанна Гінчанка, наділена непересічним талантом, стала живим голосом своєї епохи й великої трагедії Голокосту.

Жива пристрасть її поезії вражає й сучасного читача, вона не потьмяніла з плином часу. Якщо

в ранніх віршах Зузанна більше схилялася до «книжних» тем та запозичень, то пізніше зосередилася на суб'єктивних настроях, пропущених крізь тонку жіночу натуру. Не випадково її твори характеризуються емоційною напругою та є взірцем жіночої поезії — з високою дозою тілесної чуттєвості, інтуїції, тонко нюансованої настроєвості. Окрім мотивів кохання, у Зузанниній ліриці 30-х присутній тривожний подих часу: вона звістує наближення катастрофи, пророкує неминучу трагедію, відчуває її «як голку, що плаває в жилах». Найвищою нотою цього пророцтва став вірш-заповіт «Non omnis moriar»³, який дивом уцілів у війсьній завірюсі.

*Non omnis moriar — моя горда вітчизна,
луки моїх скатертей, фортеці шаф важених,
широкі простирадла, коштовна білизна
і сукні, ясні сукенки залишаться після мене.
Я тут не маю нікого й нічого у спадку...*

Зузанна Гінчанка, наділена непересічним талантом, стала живим голосом своєї епохи й великої трагедії Голокосту.

При народженні її назвали квітковим іменем, адже Зузанна (єврейське Шонана) означає «троянда». Мабуть, так батьки хотіли наміряти дівчинці квітуче життя. Її блискуче цвітіння, справді, осяяло життя близьких, які назавжди зберегли світлий образ цієї життєлюбної жінки. Мученицька доля й рання смерть Зузанни перекреслили символіку, задовану в імені. Проте нев'яучою ружею стали її вірші, які продовжують жити кожного, хто занурюється в цю стихію поезії, хто долучається до творчого лету над життєвими буднями.

*У статті використані вірші
у перекладі Ярослава Поліщука*

3 Ні, весь я не помру (лат.).

Спогади про друга

Після смерті друга, поета Євгена Маланюка,
Єжи Стемповський написав есе, яке було
опубліковане в паризькій «Культурі».

Єжи Стемповський

Євген Маланюк — один із найвидатніших українських поетів та есеїстів ХХ століття. Однак марно шукати його імені в советських енциклопедіях та славістичних виданнях західного світу. Упродовж 30 років це ім'я старанно ігнорували. Воно розділило долю України, яка для Заходу перетворилася на білу пляму на мапі Європи. *Nic sunt leones*¹...

Ця мовчазна змова — явище нове. Коли двісті років тому Вольтер писав «Історію Карла XII», його обізнаність в українських справах вражала. Він писав для цілого світу й великого значення надавав універсальній інформації. Амбіції сучасних енциклопедистів скромніші; вони пишуть для однієї країни, однієї партії, однієї установи, і (в порівнянні з Вольтером) здаються напрочуд провінційними.

Коли 45–46 років тому ми з Маланюком познайомилися у Варшаві, він був високим, струнким, коротко підстриженим брюнетом; обличчя, наче в моряка, засмагле й обвітрене; тримався просто, у його голосі ледь вчувалися металеві нотки, що присутні і в його віршах; уважний погляд темних

Євген Маланюк, 1914.

Джерело: Український інститут національної пам'яті

очей видавався приязний і водночас скептичний. Усе це створювало портрет молодого офіцера української армії. Він прибув у Польщу 1920 року з рештками українських військ².

¹ Тут живуть леви (*лат.*) — в античній картографії цією фразою окреслювали невідомі землі. — *Прим. ред.*

² Маланюк спочатку був старшиною Генерального штабу Армії УНР, відтак сотником Армії УНР. — *Прим. ред.*

Ежи Стемповський — один із найвизначніших польських есеїстів, поет, літературний критик, перекладач. Публікувався під псевдонімом Павел Гостовец.

Народжений 1897-го Маланюк був сином Херсонщини — найпівденнішої частини України. Ці землі, розташовані на березі Чорного моря, як і Крим, сповнені спогадами про Грецію, присутню в назвах таких населених пунктів, як Нікополь та Мелітополь. Можливо, навіть Гуляйполе колись було місцем, присвяченим Діонісу (*campus orgius*³). Орнаментальні мотиви херсонських писанок почасти грецького походження. Місцеві на мілководді ловлять рибу тризубом, що за формою нагадує скіпетр Посейдона й називається «сандоля».

У цій частині Європи античні спогади відродилися на початку нинішнього століття, коли на північному березі Чорного моря російські археологи розкопали перші грецькі міста. Археологічна та етнографічна колекція одеського музею вражала образом безперервної тяглості історії. Відомий історик Ростовцев опублікував дослідження про чотири грецькі республіки, які процвітали на північному узбережжі Чорного моря аж до великого переселення народів. Потішний факт: серед племен, що колись населяли ці узбережжя, поляки обрали своїми предками сарматів, росіяни ж охоче бачили себе нащадками скіфів («Скіфи», Александр Блок⁴), натомість обережні у власній генеалогії українці говорили про Степову Елладу. Маланюк часто так окреслює свою херсонську батьківщину, а коли змальовує її трагічну долю, називає також Чорною Елладою.

3 Поле оргій (лат.).

4 «Мільйони — вас. Нас — тьми, і тьми, і тьми. / Потуга наша — незборима! / Так, скіфи — ми! Так, азіати — ми, — / З розкосими й захланними очима!» (Переклав Дмитро Павличко).

Вірогідно, саме відродження грецьких спогадів та відчуття тяглості історії стало джерелом класицистичних рис поезії Маланюка, Зерова та інших тогочасних українських поетів. Советська влада за судила повернення до класичних взірців; Зеров заплатив за нього життям.

За освітою Маланюк був інженером; навчався в Петербурзькому політехнічному інституті та Українській господарській академії в Подєбрадах, проте ще в елісаветградській школі вивчав латину. Його зацікавлення минувиною (крім нашого спільного походження із місць, де фруктові сади називали персько-турецьким словом «баштани») було першою ланкою дружби, що пізніше нас поєднала.

Маланюк швидко навчився правильно розмовляти та писати польською мовою, проте я волів говорити з ним українською.

Коли я чув його наддніпрянську мову й дещо металеве звучання голосу, здавалося, що бачу Степову Елладу, простір якої розтинають балки та блакитно-бронзова гладінь лиманів.

Евген Маланюк помер у Нью-Йорку 16 лютого 1968 року. Смерть до нього прийшла, мабуть, несподівано, бо ще минулого літа, коли ми бачилися востаннє, ніщо не віщувало близького кінця. Я помітив його здалеку, коли виходив із автобуса на ринку Сарсель: знайомий силует петлюрівського офіцера височів над натовпом перехожих. Він тримався просто, як 46 років тому, мав таке ж коротко підстрижене волосся без сивини, засмагле й обвітрене понтийським вітром обличчя, такий самий уважний погляд. Пів століття еміграції не залишили на ньому помітного сліду. Тільки коли він почав говорити, я помітив, що в голосі вже немає колишнього металевого відтінку. Слова не поспішали виходити з його вуст, були приглушені й наче обережні. Упродовж 50 років Маланюк писав і звик критично ставитися до слів, досліджував їх перш ніж перенести на папір. Коли я почав говорити про Херсонщину, він посміхнувся й чомусь не підтримав розмову.

1920-го року Польща ще не мала тих рис, які сьогодні формують наш образ Польщі міжвоєнного періоду. З минулого вона успадкувала спогади про Ягеллонів та свою столітню боротьбу за свободу. Звідси походить і довіра до неї народів Російської імперії, яка саме тоді розпадалася. Повернувшись у країну 1919 року, я зустрів у Варшаві представників козаків, татарів та українців, що прибули сюди на розвідку. Їх не відлякували навіть територіальні амбіції нової Польщі. Коли

ми зустрілися з Червяковим (тодішнім головою білоруського революційного комітету в Мінську, який пізніше став головою Центрального виконавчого комітету БРСР і вкоротив собі віку 1937 року) в Ризі наступного дня після підписання перемир'я між Росією та Польщею, він сказав: *«Жахлива доля країни, яку розділили іноземні держави. Поляки знають це краще за інших. Проте нинішня ситуація залишає певну надію. Багато залежить від того, що поляки зроблять у своїй частині Білорусі, від їхньої національної політики. Москва не зможе відібрати в нас свободи, які матимуть білоруси в Польщі»*.

Цими словами Червяков сформулював не тільки білоруські, а й польські сподівання. Якби Україна та Білорусь мали свої свободи, нехай навіть у рамках Радянського Союзу, для Польщі це було

б кращою гарантією безпеки, ніж паперові пакти про ненапад. Зрештою, яке майбутнє могло чекати «імперську Польщу», духовно ізольовану між двома найпотужнішими державами континенту?

Глухі до голосу розуму та засліплені націоналізмом поляки міжвоєнного періоду розчарували не тільки інших, а й себе. Єдине, що залишилось після періоду ілюзій та сподівань — дружні взаємини, які тоді народилися. Болісна для друзів смерть Маланюка, схоже, кидає тінь на справи, що живуть тільки в нашій пам'яті.

1968

Переклав Валерій Бутевич

Редакція висловлює вдячність Літературному інституту «Культура» за можливість публікації

Євген Маланюк

Біля пам'ятника Міцкевичу

Ти вдивляєшся хмуро й бронзово
понад поверхи, люди і лиця,
під тобою розмірно й грозово
крутить рокіт щоденний столиця.

Там кигичуть вісянські меві,
хвиля берег піщанний лиже... —
Чорне місто твоє, Міцкевич,
євразійським мені Парижем.

Жовтень грає глухі прелюди,
диригує Шопен листопадом,
і такі тут спізнілі люди,
і така легендарна влада.

Бельведер під виспанськими млами
петербурзьким зітхає туманом.
В чорних вікнах — то племін чи плями?
Сірий привид — мана чи омана?

І коли заскрегочуть віти,
Схід дихне своїм зимним нордом, —
в Уяздовських гуляє вітер,
стеле шлях по асфальту — ордам.

Вистелає іржавим листом,
мов татарськими килимами...
...Стережи, стережи це місто,
вартівничий із бронзи, Адаме!

1932

A close-up portrait of Yuriy Andrukhovych, a middle-aged man with dark hair and a mustache, looking directly at the camera. He is wearing a dark shirt. The background is blurred.

ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ: Я б тримався від Шульца подалі

Наталя Ткачик

Юрій Андрухович.

Фото: Яна Стефанишин / Нова Польща

Бруно Шульцові вистачило двох прозових збірок, щоб увійти у канон європейської літератури. Про екстаз і єресь, труднощі перекладу й викрадені фрески ми порозмовляли з його перекладачем, одним із найвідоміших українських письменників Юрієм Андруховичем.

Наталя Ткачик — літературна редакторка «Нової Польщі». Поетка, перекладачка книжок спогадів Тадеуша Ольшанського про Станіславів та Томаша Гживачевського про самопроголошені республіки. Стипендіатка програми Gaude Polonia 2017.

Наталя Ткачик: Книжка Бруно Шульца у вашому перекладі розлетілася доволі швидко. Чому на обкладинці помістили й прізвище перекладача, адже це нетиповий видавничий хід?

Юрій Андрухович: Це було рішення видавця Івана Малковича. Не думаю, що це тільки в моєму випадку так зробили. Тут напрошується таке порівняння: коли ми маємо який-небудь симфонічний концерт, то на афішах заведено зазначати, крім композиторів, авторів музики, — хто диригент. Я би порівняв роль перекладача з роллю диригента. У нього партитура, яку створив не він. Завдання диригента — перекласти партитуру якоюсь іншою мовою, мовою жестів, якими він заводить оркестр на виконання. Тоді партитура перестає бути нотами, а стає звуком. Приблизно так є і з перекладанням.

НТ: У цьому шульцівському оркестрі для вас як диригента-перекладача які інструменти були найскладніші?

ЮА: Провідним і надзвичайно складним інструментом Шульца є ейфорія. Адже, з одного боку, перекладач не повинен себе самого теж заганяти в цю екстазу. Якщо він бажає зробити свою роботу якісно, то має залишатися тверезим і холодним. Але при цьому читачі повинні відчувати авторську ейфорію. І це, напевно, було найскладніше.

Але й сам Шульц багато в чому допомагає при перекладі, якщо налаштуватися на його відповідну хвилю. З'являється оця мелодика його висловів, особлива побудова фраз, нанизування коротших простих речень на складні конструкції, плюс доволі нетипова лексика, яка спалахує певними знаками. Складність полягає ще й у тому, що це все-таки інша мовна дійсність, інша епоха.

Коли до мене звернулися з пропозицією перекладати Бруно Шульца, я мав усе добре обмірку-

вати. Адже це означало щонайменше на два роки відкликати власні плани на те, що я збирався понаписувати — це якраз було десь посередині майбутніх «Коханців Юстиції». Але філологічна спокуса позмагатися з цією складною літературною постаттю, звичайно, переважила.

НТ: Шульц був досить неврастенічною і закомплексованою особистістю, що навіть зчитується з його рисунків. Якої природи був внутрішній екстаз, що наповнює його твори?

ЮА: Можемо тільки вгадувати. Мені здається, що як і в багатьох інших митців, творчий процес давав йому відчуття свободи в отій його життєвській дрогобицькій побутовій пригніченості. З одного боку, гімназійний викладач — це ніби щось та й означало. Проте насправді то була рутинна праця. Таких не називали професорами. Шульц почувався аутсайдером і намагався забути цю рутину, скинути її, що відчувається в його прозі. До його ейфорії синонімом можна підібрати слово «політ». Тобто Шульц на волі. Для цього йому треба було

усамітнитись і записувати речення за реченнями свої видіння, візії, переживання, які він переломлює так, що вони всі схожі на сновидіння.

НТ: І все ж ціле життя Шульц чинив спроби вирватися з Дрогобича...

ЮА: Так, не можна сказати що він склав руки і піддався. Але його спроби не спрацьовували належним чином. Ну, наприклад, дуже-дуже зворушлива історія з оповіданням, яке він написав німецькою мовою і вислав Томасу Манну, проте так і не дочекався відповіді. Чи його невдалий візит у Париж, коли він віз презентувати свою графіку. Чи коли 1933 року з'явилася перша книжка «Цинамонові крамниці» й виявилася дуже успішною — Шульц сам не очікував аж таких захоплених реакцій, зокрема від Зоф'ї Налковської. Йому тоді писав і Віткаций, звертаючись до нього як до такого брата, одностудця. У цей період Шульц прочитав про себе дуже багато хороших слів, і то в центральній варшавській пресі. Але це визнання не мало гідного продовження, і вже другу книжку «Санаторій під клеписидрою», яка, як мені здається, була нічим не гірша за попередню, прийняли не так ентузіастично.

Десь наприкінці 30-х років Шульц уже потрохи зневірювався: йому треба було більшого, йому вже не вистачало бути дрогобицьким диваком, можливо, генієм — так більш-менш його оцінювали — але з мізерним творчим доробком, який досить давно побачив світ і далі не мав продовження.

НТ: На долю Шульца випало побувати мешканцем п'яти держав і держутворень. Як склалися його стосунки з владою?

ЮА: Звичайно, що на його тонку натуру це могло накласти особливий відбиток, але він, здається, в міру комфортно почувався у міжвоєнній Польщі, попри наростання антисемітських настроїв. Він усе-таки був польськомовним письменником, що дуже вагомо.

А з вересня 1939 року Шульц, цілком можливо, покладав певні надії вже на радянські умови, на те, що зможе стати членом Спілки письменників у Радянському Союзі, а це дозволить йому публікуватися легітимно.

НТ: Цікаво, що Шульца навіть звинувачували в тому, буцімт він український буржуазний націоналіст — коли він на замовлення радянської адміністрації намалював картину «Визволення трудящих Західної України» у блакитно-жовтих барвах.

ЮА: Це свідчить, мабуть, про його дуже погану поінформованість у політичних реаліях радянської України. Він пам'ятає, що українці мають такі прапори, ну то я вам зараз тут їх намалюю. Я абсолютно впевнений, що це не був із його боку політичний виклик, що він не провокував радянську владу такими штуками чи хотів їх тролити.

НТ: Найтрагічніший у житті Шульца — період німецької окупації і ця фатальна історія його смерті, яка є добрим кіношним і літературним матеріалом. Чому Шульца або ж Ландау годі знайти серед ваших персонажів?

ЮА: Фелікс Ландау був дуже контрверсійною постаттю. З одного боку, естет і поціновувач мистецтва. З іншого — злочинець, на руках якого кров тисяч людей. Ландау зробив Шульца інструментом: змушуючи цього дрогобицького вчителя малювання розписувати стіни вілли, він хотів здобути ще більшу прихильність своєї коханки, з якою прибув у Дрогобич. Період німецької окупації супроводжувався для Шульца ще й внутрішніми терзаннями й смиканнями: чи все-таки спробувати виїхати. Він уже мав на руках підроблені арійські документи. Але треба ж було йому трапитися в ту мить і на тому місці, коли його спіткала куля Гюнтера, гестапівця й противника Ландау.

А щодо літератури, то про Шульца вже є відносно багато публіцистики й кілька романів, як-от Джонатана Сафрана Фоєра «Дерево кодів». Чи роман Арати Тушинської «Наречена Шульца», написаний від імені його нареченої Юзефіни Шелінської. Існують також твори про загублений роман самого Шульца «Месія», який начебто віднайшли. До речі, ми майже нічого не знаємо про цей твір, тільки те що в ньому Галичиною йде Месія і ось він уже зовсім близько — доходить до Дрогобича.

Я вже писав про Дрогобич і Шульца в есеї «Бруно і порно» з «Лексикону інтимних міст». Тож з мого боку було б трохи запізно писати про Шульца ще й художню річ. Сам факт звернення до цієї постаті міг би означати моє самоповторення. Але, звичайно, не можна зарікатися: а раптом якась несподівана грань заблісне.

НТ: Наприклад, вам у руки втрапить його роман «Месія»...

ЮА: О, я би відразу сів за переклад, звичайно.

НТ: А чому в творах Шульца практично немає українського складника?

ЮА: Шульц був витонченим естетом, а український складник був для нього неатракційний, він не бачив у ньому естетського, яке повсюдно шукав. Хіба

що таємничі єзуїти-василіяни, які кілька разів повертають його увагу, — це єдиний компонент можливої українськості. А все решта — це для нього просто селянство і воно естетично не його, нічого йому не промовляє. Можливо, якби Шульц був письменником-реалістом, то нікуди б не подівся від українського світу Дрогобича, але оскільки він був письменником-казкарем, умовно кажучи, то українці в його світі його не цікавили.

НТ: Наскільки тоді правомірно вписувати польськомовного дрогобицького єврея, у прозі якого практично відсутня українськість, у поле української культури?

ЮА: Є винятково одна підстава: ми успадкували малу батьківщину Шульца. Вона є частиною України, тому на нас лягає серйозна відповідальність за Шульца і його спадщину. І тут, звичайно, напрошується вся ця історія з демонтованими 2001 року фресками Бруно Шульца, коли ніхто, крім кількох львівських інтелектуалів, не вбачав нічого надзвичайного у тому, що фрески якогось забутого єврея, який писав польською мовою, спродали до Ізраїлю з приватного помешкання, яке було в жалювому стані і його власники були щасливі, що їм упала така манна з неба — цілі сто доларів.

Тепер ця історія була б уже неможливою. Або принаймні це би вже вимагало надзвичайних шпигунських зусиль, а ще б вималювався певний ланцюг різного роду службовців, митників, СБУ, мера — і всі вони б діяли інакше. Та й сьогодні 100 доларів не важать стільки для українців, скільки важили тоді.

Нині, коли минуло 20 років з тих днів і ми просулися значно далі у своєму сприйманні Шульца як теж елемента комплексу української культури, все одно далеко ще до його належного поцінування. Але дуже важливо, що довкола Шульца відбуваються події, зокрема, завдяки дрогобицьким ентузіастам, які що два роки організовують фестивалі Бруно Шульца, на який приїжджають шульцознавці й перекладачі зі всього світу і на якому відбуваються прерізні події, пов'язані з ним.

НТ: Світ Шульца, з одного боку, закорінений у Галичині, але з іншого боку, не зовсім галицький, як у Хцюка чи Вінценза, він радше тяжіє до Кафки, Пруста, Шагала. Взагалі що відомо про літературно-мистецьких батьків Шульца?

ЮА: Шагала — це дуже доречно, бо його пластичний світ можна вважати певним аналогом до шульцівського письма. А Кафку Шульц багато читав і добре видно, що в його письмі засіли кафкіанські прийо-

ми. Не знаю, наскільки він був обізнаний із творчістю Роберта Вальзера, якого я теж перекладав, але я би знайшов у них багато подібного. А до всього витоки Шульца, як мені видається, — в предметно-книжковому світі книгозбірень, у фоліантах, атласах, енциклопедіях і словниках. Тобто в Книзі з великої літери, а не в літературі як такій.

НТ: Запитаю у вас, патріарха сучасної української літератури, про Бруно Шульца як єресіарха, як його часто називають. У чому полягає єресь Шульца?

ЮА: Шульц — письменник космогонічний і однією з базових для нього книг є Старий Заповіт. Проте земний ландшафт для нього замалий, Шульц виривається з ландшафту і виходить у відкритий космос. І в цьому сенсі це не що інше, як глибоко релігійне відчуття. Але Шульц не особливо цінував традиційні форми релігійного існування, хоч і перебував у єврейсько-християнському світі.

Єресь Шульца полягає в його особливій потребі в деміургові, а вона насправді не лягає на канони ані єврейства, ані християнства. Тобто таке враження, що йому як митцеві надзвичайно цікаве блюзнірство. Він фактично протиставляє творця, митця, себе — або принаймні ставить у рівень — Творцеві світу. Це така собі творча конкуренція з Творцем. І це напевно з канонічних позицій — єресь. Зрештою, Шульц любить це слово. Особливо в ейфорійно-екстатичній повісті «Весна», яка вся пройнята цим п'яним духом весни і першого кохання з виразним еротичним наповненням. У ній не тільки відкриті небеса з їхньою механікою, як Шульц пише, де все ходить, крутиться ніби в кулісах у театрі, але і низ, — і Шульц іде дедалі глибше, глибше, до предвічних Матерів. А це ж абсолютна єресь. І головне: те, що там фізично внизу, за суттю своєю нічим не нижче за те, яке там високо. Тож він є своєрідним мислителем власне через чуттєвий світ, через уяву. Говорячи про Шульца, ми повинні тисячу разів повторити слово «уява». Неймовірна уява.

НТ: І вона протиставлялася реалізму?

ЮА: Ну, власне Шульц — не реалістичний митець, який придивляється до життя і копіює його, а митець, який придивляється й уявляє. У цьому десь ядро його єресей. І на життєвій поведінці це теж відбивалося, зокрема, коли він вийшов із єврейства задля нареченої, але так і не зважився ввійти в католицизм задля неї ж.

Взагалі Шульц нереалістичний і в тому, що оминає історичну конкретику: Першої світової війни в нього не побачити, не побачити ніяких біль-

Наталя Ткачик та Юрій Андрухович.

Фото: Яна Стефанишин / Нова Польща

шовиків, чи про те, що чимало галицьких євреїв у міжвоєнні роки були членами компартії Західної України — нічого.

НТ: Наскільки із текстами Шульца корелюють його картини?

ЮА: Авжеж корелюють, його проза і графіка — це той самий світ, але навряд чи можна говорити про взаємне ілюстрування. Довший час мені здавалося, що Шульц як художник — другорядний. Але все змінилося, коли мені в руки потрапила «Ідольська книга» його рисунків і я зрозумів їхню самодостатність. За мистецьким наповненням графічні роботи Шульца абсолютно тотожні його письму, просто в мене як у літератора до текстової його частини більша чутливість.

НТ: Крім міфу про Шульца як другорядного художника, які ще є міфи про нього?

ЮА: Важко сказати. Шульц сам є міфом. Я називаю його письмо своєрідним казкарством чи на вищому рівні міфологізацією. Своїми текстами і візуальними роботами він формує коло adeptів і вони включаються в гру, яку він нав'язує, і починають міфологізувати навколо нього, тому що це в його стилі, це його світ.

НТ: А як же з міфом про те, буцім Шульца важко читати?

ЮА: Перш ніж братися за переклад Шульца, я розпитав у польських друзів, чи правда що він надто важкий, герметичний для читання. Хтось це підтвердив, а хтось спростував. Скажімо, Ольга Токарчук мені сказала, що він легко читається. Тобто він затягує у свої тексти так, що годі відірватися. А Анджей Стасюк відповів: ну, та він є у шкільних програмах, — тобто була це хай і не напряму, але теж відповідь.

НТ: Ви неодноразово стверджували, що ідеальним читачем Шульца може бути тільки перекладач...

ЮА: Це теж міф (*Сміється*).

НТ: І все ж, як порадите читати ексклюзивного і герметичного Шульца?

ЮА: Я би передусім рекомендував зберігати максимальну налаштованість на Шульца. Тому що він ніби плине, письмо Шульца може гіпнотизувати і в якийсь момент читач може перестати стежити за текстом — просто собі летіти. І це вже не читання, а медитація з книжкою без занурення в сенси. Тому я все-таки радив би максимально дисциплінувати-

ся, щоб не втрачати розуміння того, про що читаємо, бо ця проза заколисує мелодикою, але всередині є багато краси, яку не варто випустити.

НТ: Якщо вже про мелодику Шульца — на вашу думку як меломана, чия музика могла б бути найбільш суголосною світу Шульца?

ЮА: Думаю, Шульц дуже добре звучав би як окультурений і перекладений мовою інструментів симфонічного оркестру клезмер, себто єврейський музичний фольклор. Але це був би клезмер, який би писав Альбан Берг або Шенберг, зберігши його автентичні базові ритмомелодійні структури.

НТ: Шульц мав неабиякий вплив і на вашу творчість. Яку би зі своїх книжок ви подарували йому, якби була нагода?

ЮА: Я б подарував збірку «Екзотичні птахи і рослини». Його впливи — це взагалі дуже цікавий випадок, коли я пройнявся літературним світом Шульца із розповідей друзів, зокрема, Юрія Винничука, але сам ще не прочитав жодної сторінки. Але вже в його керунку працювала моя уява й окремі вірші цієї збірки — так мені здавалося — дуже шульцівські: всі ці містечкові божевільні, диваки, аутсайдери зі своїми таємницями минулого, які вже

ніколи не розкриються. Згодом на базі цих віршів ми з «карбідами»¹ створили програму «Цинамон» і врешті виступили з нею 2008-го року на фестивалі в Дрогобичі. Важливо, що на той момент ці вірші вже вийшли польською в перекладі Яцека Подсядла, тож я навіть мав би для Шульца цю збірку його мовою і йому не треба було б мучитись і читати українською мої вірші (*Сміється*).

НТ: А після цього за чаркою чого ви б з ним посиділи і про що б порозмовляли?

ЮА: Якщо чесно, то Шульц далеко не той тип, із яким хотілося б сидіти і теревенити про літературу. Уся ця його похмурість і депресивність навряд чи сприяли спілкуванню з ним. І взагалі я б, мабуть, тримався від нього подальше. Але якщо би вже була нагода випити, то напевно це би було щось міцне, якийсь місцевий самогон. І я б його ні про що не розпитував — а тільки б говорив, говорив йому компліменти як геніальному письменнику.

1 Учасники польського музичного гурту Karbido. — Прим. ред.

Бруно Шульц

*

У нижній шухляді свого глибокого письмового стола батько зберігав стару і гарну мапу нашого міста.

(...) Повішена на стіну, вона займала собою майже весь кімнатний простір і відкривала далекий вид на всю долину річки Тисмениці, що хвилясто звивалася блідо-жовтою стрічкою, на все Поозер'я широко розлитих мочарів і ставків, складчасті передгір'я, що тяглися на південь, спершу з ріденькими, далі з усе густіше збитими докупі пасмами, шахівницею круглястих пагорбів, усе менших і невиразніших у міру того, як відступали до золотої й димної мли горизонту. З тієї бляклої периферійної далечини виринало місто, що росло вперед ще не розрізнюваними комплексами, суцільними блоками й масивами будинків, перетятими глибокими ярами вулиць, аби при наближенні ще проявитись окремими будівлями — зображених із гострою графічною виразністю об'єктів, що розглядаються крізь бінокль. На цих ближчих планах гравер упіймав цілий різноманітний і плутаний гамір вулиць та провулків, гостру виразність кожного виступу, архітрава, архівольти чи пілястра, які відсвічували пізнім і темним золотом похмурого пополудня, що вкриває всі вигини й ніші глибокою сепією тіні...

Із книжки «Цинамонові крамниці».

Переклав Юрій Андрухович

(«А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2012)

ВАВЕЛЬ

Королівська столиця Польщі

Минуле і сучасність
найвідомішого польського замку.

Пйотр Сковронський

Вапнякова скеля заввишки 228 м над рівнем моря, що на березі Вісли височіє над Краковом і називається Вавелем, — одне з найважливіших для польської національної ідентичності місць, яке відіграло важливу роль в історії польської держави. Тут розкинувся замковий комплекс і катедральний собор, які назавжди закарбувалися в долі Польщі.

Це один із найстаріших польських осередків поселення й водночас один із найдавніших центрів державної влади. Із давніх-давен Вавель пов'язаний із правителями Польщі, починаючи від першого князя Мешка I й першого короля Бо-

леслава Хороброго. 1000-го року, тобто менш ніж через півсторіччя від християнізації цих земель, тут постало одне з єпископств. Подія мала неабиякий вплив на незалежнення Польщі від сусідніх потужних європейських країн. І хоча в державі перших П'ястів¹ головний осідок правителя знаходився у Великопольщі, значення Кракова стрімко зростало. Унаслідок кризи королівської влади та руйнування державних структур у I половині XI сторіччя Вавель перетворився на головний центр влади. Таке рішення ухвалив Казімеж I Відновитель, відбудовуючи державу.

Пам'ятка польської архітектури

На прикладі Вавеля можна спостерігати, як змінювалися будівельні смаки — наслідок тисячолітніх перетворень і діяльності багатьох поколінь архітекторів.

¹ Польська князівська (кін. IX ст. – 1025) і королівська династія (1025–1079 і 1295–1370) у Польському королівстві та королівстві Руси (1325–1378). — *Прим. ред.*

Треба, однак, пам'ятати: мешканці Вавеля не завжди шанобливо ставилися до архітектурних стилів, які виходили з моди та вжитку. Приміщення перебудовували за найновішими тенденціями, нехтуючи давньою спадщиною. Коли в XIX сторіччі Вавель перетворився на австрійську фортецю, замок утратив свої репрезентативні функції. Тоді було пошкоджено навіть такі очевидні для нас елементи вавельського декору, як ренесансні галереї внутрішнього двору, зруйновано королівські інтер'єри й розпорошено багате оздоблення. На початку XX сторіччя дбайливо відкривати шари цього архітектонічного торта, які накладалися один на одний ще з часів середньовічного романського будівництва й аж до класицизму XVIII сторіччя, взявся архітектор і консерватор Адольф Шишко-Богуш, який зазначав: *«Вавельський замок — не тільки історичний об'єкт. Бо тоді [...] дуже легко можна було б вдаватися до суто консерваційних методів, щоб утримати вцілілі старі частини без подальшої адаптації»*.

Керуючись цим, Шишко-Богуш вирішив обрати проміжний шлях між теорією консервації мистецтва, яка вимагає якомога вірнішого збереження історичної тканини, та сучасними тенденціями введення в історичні пам'ятки елементів модерного мистецтва. Шишко-Богуш планував показати полякам Вавель ідеальний, в якому б перепліталися ретельно відібрані найкращі елементи його історичної архітектури. Свою ідею реконструкції він назвав теорією «поза часом», адже у жодну епоху замок не виглядав таким, як його сьогодні бачать туристи у відбудові Шишка-Богуша. Завдяки їй ми можемо ознайомитися з історією Вавеля з виокремленням найпоказовіших елементів його декору з давніх-давен.

Пйотр Сковронський — докторант Інституту історії імені Тадеуша Мантейфеля Польської академії наук, співпрацівник відділу наукових досліджень «Королівські Лазенки».

Вавельський дракон.

Джерело: HRS Poland

Дохристиянські часи: Вавельський дракон

Розпочнімо нашу екскурсію під мурами замку. Якщо підійти до них із боку Вісли, помітно, що пагорб охороняє персонаж однієї з найвідоміших польських легенд — Вавельський дракон.

Хоч дракон і жив у печерах пагорба в дохристиянські часи, найдавніші відомості про нього доніс до нас превелебний краківський єпископ і хронікар кінця XII – початку XIII сторіч — Вінцентій Кадлубек (хоча версій легенди постало без ліку).

Цей дракон наганяв жах на довколишній люд, який мусив приносити йому в жертву свійську худобу, втамовуючи таким чином голод чудовиська. Якби міщани не складали жертв, дракон пожирив би їх. Спроби рицарів подолати потвору не принесли успіху. Зрештою, місто вдалося врятувати завдяки хитрості: дракона нагодували начиненими сіркою опудалами тварин, які спалахнули від його ж вогненного подиху. Так чудовисько й загинуло.

Про легендарного дракона символічно нагадує скульптура, яка на втіху туристам що три хвилини вивергає з пащі вогонь.

Романська ротонда Пресвятої Діви Марії

Увійдімо тепер на територію вавельського музею. Найдавніші археологічні пам'ятки можна

роздивитися на виставці «Вавель утрачений». Вона експонується в стінах австрійського лазарету XIX сторіччя, де до 1911 року розміщувалася військова частина — інші приміщення комплексу тоді вже не використовувались у військових цілях.

Фрагмент ранньосередньовічного муру, який став зародком виставки, відкрив реставратор пам'яток Зигмунт Гендель, коли робив інвентаризацію переданого полякам будинку. Гендель написав у своєму щоденнику, що це, найімовірніше, рештки середньовічної башти. Лише подальші дослідження Шишка-Богуша показали: це залишки невеликого храму — 4-апсидної ротонди. 30 жовтня 1918 року в присутності інтелектуальної еліти Кракова відкрили першу вавельську археологічну виставку, головним елементом якої стала модель храму в реконструкції Шишка-Богуша.

Саме ця будівля — костел Пресвятої Діви Марії (пізніше його покровителями стали святі Фелікс й Адаукт) — найкраще збереглася на Вавельському пагорбі з часів раннього середньовіччя. Від зламу X і XI сторіч він слугував княжою каплицею, на початку XVI сторіччя був десакралізований і перебудований у зв'язку з розширенням замкової кухні. Первісний вигляд храму досі викликає жваві дискусії істориків та мистецтвознавців, які, продовжуючи дослідження Шишка-Богуша, дедалі частіше піддають сумнівам його висновки і пропонують нові моделі ротонди.

Готичний надгробок Казімежа Ягеллончика

Щоб побачити видатний приклад готичного мистецтва, перемістімся до Вавельської катедри. Костел краківського єпископа неподалік резиденції правителя Польщі виконував ключові для королівського церемоніалу функції. Упродовж віків катедро була свідком коронації королів і монарших похоронів.

Із XIV сторіччя тут за усталеним церемоніалом проходили коронаційні урочистості. Лише XVIII століття внесло в традицію плутанину. Август II Сильний, змагаючись за польський трон із французьким принцом, що духу поспішав на Вавель, аби здійснити коронацію й завдяки цьому таїнству зміцнити свою позицію. Але претендент на трон зіткнувся з проблемою: двері скарбниці, де зберігалися коронаційні регалії, були зачинені на вісім замків, ключі до них мали вісім сенаторів, які не завжди підтримували кандидатуру Августа II. Вибити двері було б блюзнірством. Тому, щоб вивести регалії, в стіні пробрили діру, а двері залишили неторкнутими.

Традицію краківських коронацій пізніше порушили два польські правителі, які пройшли церемо-

нію інтронізації у Варшаві. Перший — Станіслав Лещинський, який зійшов на трон під час Великої північної війни й не міг тоді дістатися до Кракова. Другий — останній король Польщі Станіслав Август Понятовський, який не палав любов'ю до Кракова і всіма своїми діями наголошував на чільній ролі Варшави як головного центру влади в Речі Посполитій періоду Просвітництва.

Як я вже згадував, Вавельська катедро стала королівським мавзолеєм. До XVIII сторіччя тут ховали польських правителів, а пізніше — героїв періоду бездержавності (зокрема, князя Юзефа Понятовського і Тадеуша Косцюшка). Коли Польща здобула незалежність, маршал Юзеф Пілсудський змусив краківського єпископа поховати на Вавелі прах свого улюбленого поета, національного пророка епохи Романтизму Юліуша Словацького², що «королям був рівнею» (як зазначив Пілсудський у похоронній промові 28 червня 1927 року).

Пізніше на Вавелі поховали останки самого маршала Пілсудського, який не раз згадував: він

Надгробок Казімежа Ягеллончика, Вавельська катедро.

Фото: Войцех Кринський / Forum

2 До того Словацький покоївся на цвинтарі Монмартр у Парижі, де помер 1849 року. — Прим. ред.

Посольська зала, 70-ті рр. ХХ ст. Фото: Збишко Семашко / RSW / Forum

хоче покоїтися саме тут (його ад'ютант записав у мемуарах, що під час однієї з поїздок до Кракова «Піلسудський був у чудовому гуморі й розмовляв із природженою чарівністю. Якоїсь миті, говорячи про вавельські поховання, він згадав, що, може, і для нього знайдеться там місце»). Останніми у вавельських криптах поховали Леґа й Мар'ю Качинських, які загинули 2010 року в авіакатастрофі під Смоленськом.

Серед численних надгробків Вавельської катедри вирізняється надгробок Казімежа Ягеллончика, датований кінцем XV століття. Його виточив Віт Ствош, видатний митець німецького походження (найвідоміший його витвір — вітвар у Маріяцькому костелі на краківському Ринку, одна з найбільших туристичних принад міста).

Ствош майстерно відтворив лежачу постать померлого короля, вбрану в коронаційні шати, схожі на літургійне облачення, що увиразнювало священничий характер монарха. Поза дуже динамічна, немовби зафіксована в момент смерті. Розплющені очі, відкинута голова й затиснуті на королівських регаліях долоні надають скульптурі надзвичайно інтимного характеру. Багате обрамлення містить широку гаму відсилань до ролі монарха в середньовічному суспільстві й ідеї божественного походження королівської влади.

Ренесансна королівська резиденція

Перлиною краківського замку, без сумніву, залишаються репрезентативні зали королівської резиденції. Після пожежі 1499 року представники династії Ягеллонів, королі Александер і Сигізмунд Старий вирішили відбудувати середньовічну споруду в стилі нового архітектурного напрямку — зародженого в Італії Ренесансу.

Пройшовши через браму, увінчану красномовним написом «Si Deus Nobiscum quis contra nos»³, ми опиняємося серед аркадного внутрішнього двору королівського палацу. У споруді, зведених італійськими митцями, неповторно переплітаються готичні й ренесансні мотиви.

Перед митцями стояло амбітне завдання: пристосувати італійську архітектуру «до польського неба», простіше кажучи — до важких північних кліматичних умов. Тож привнесено високі стрімкі дахи (яких не зустріти в Італії) та дуже висунуті піддашся. У період Ренесансу галереї двору оздоблювала барвиста поліхромія, яка з плином часом була втрачена.

Із внутрішнього двору переходимо у найбагатші зали королівської резиденції, розташовані на репрезентативному третьому поверсі

3 Якщо Бог із нами, хто ж супроти нас? (лат.).

(бельетажі). Звернімо особливу увагу на декор двох зал. Перша — Посольська, що виконувала функції тронної. Тут королі приймали іноземні делегації, тут проходили коронаційні сейми й важливі державні наради. Про винятковість зали свідчив її декор, зокрема, 194 різьблені голови, які розміщувалися в касетонах стелі й символізували представників усіх соціальних груп Речі Посполитої.

До сьогодні збереглося 30 оригінальних вавельських голів, які Адольф Шишко-Богуш повернув у реконструйовані замкові зали. Крім того, консерватор плекав задум заповнити незайнятий простір стелі сучасними скульптурами, які на замовлення Вавеля у 1925–1929 роках різьбив один із чільних польських скульпторів Ксаверій Дуниковський. Митець постановив створити для Посольської зали портрети видатних історичних особистостей Польщі — наприклад, Адама Міцкевича чи Фридерика Шопена. Проте керівництво замку змінило концепцію реконструкції ренесансних вавельських зал і не розмістило тут скульптур Дуникова.

Вирізьблені у XX сторіччі вавельські голови сьогодні є частиною колекції Вавеля і варшавського парку скульптур при палаці «Крулікарня», присвяченого творчості Дуникова.

У найбільшій залі Вавеля, Сенаторській, проходили засідання Сенату, важливі придворні урочистості, а також театральні видовища і бали (тому вона ще називається Танечниця). Її стіни оздоблюють arrasи з колекції Сигізмунда Августа (сина Сигізмунда Старого) за мотивами старозавітних історій. Arrasи, або ж тапісерії — тканини для оздоблення стін, польською назва яких походить від французького міста Arras, що славилося виробництвом такого роду предметів розкоші. Вони відігравали як декоративну, так і практичну роль — утеплювали приміщення замку. Ці тканини були одним із найбільших скарбів Сигізмунда Августа, а після його смерті поповнили державну скарбницю. Гобелени коштували неймовірно дорого передусім через ціну матеріалу, з якого виготовлялися, зокрема золотих ниток. У результаті місячної праці кваліфікованого митця виходило пів квадратного метра тапісерії. Колекція Сигізмунда Августа нараховувала близько 160 arrasів, деякі були величезні (у польських зібраннях збереглося 136). Колекція arrasів, створена на замовлення останнього з Ягеллонів, поставала майже десять років. Тут не місце на те, щоб описувати їхню буремну історію.

Згадаймо лишень, що після Третього поділу Польщі (1795 року) arrasи вивезли до Росії, звідкіля вони повернулися у 20-х роках XX сторіччя згідно з положеннями Ризького мирного догово-

ру, який передбачав, зокрема, повернення цінних творів мистецтва відроджених Польщі. 1939 року їх вивезли з Вавеля через Румунію, Францію й Велику Британію. Другу світову війну вони перебули в Канаді, а згодом, у 60-х роках, повернулися на Вавель.

Описуючи меценатство правителів династії Ягеллонів, необхідно згадати ще два вавельські закутки: Сигізмундівську вежу із дзвоном Сигізмундом та Сигізмундівську каплицю (назви походять від імені Сигізмунда Старого). Дзвін, який профінансував король 1520 року, до кінця XX сторіччя залишався найбільшим польським дзвоном. У нього били у виняткові моменти (в новітні часи це були такі події, як смерть Юзефа Пілсудського, смерть Болеслава Берута, обрання Кароля Войтили Папою Римським, вступ Польщі до ЄС). Сьогодні краківські єпископи використовують дзвін Сигізмунда досить часто, що призводить до зниження його значення. Востаннє його передзвони лунали 25 березня 2020 року під час молитви за закінчення епідемії. Дзвіниця відкрита для туристів.

Сенаторська зала. Фото: Гжегож Козакевич / Fotum

Вівтар святого Станіслава, Вавельська катедрa. Фото: Гжегож Козакевич / Forum

Ще одним яскравим прикладом ренесансного мистецтва на Вавелі є Сигізмундівська каплиця, збудована як мавзолей після смерті першої дружини Сигізмунда Старого Барбари Запольської.

Архітектор геніально поєднав три рівні споруди, базовані на трьох фігурах: квадраті, восьмиграннику та колі (купол), доповнивши їх багатую ідейною програмою. Гармонійна форма каплиці була взірцем для численних інвестицій такого типу на території давньої Речі Посполитої: у XVII сторіччі вона слугувала джерелом натхнення, зокрема, для будівничих каплиці святого Казимира у Віленській катедрі, а на початку XX сторіччя архітектор Юзеф Піус Дзеконський взяв її за взірець, творячи еклектичну будівлю костелу Пресвятого Спасителя у Варшаві, яка містила численні відсилання до найкращих зразків національної архітектури.

На період Ренесансу (а точніше, правління Сигізмунда Старого) припадає пік вавельської величі. І хоча (як про це оповідають у польських школах) перенесення королівської резиденції з Кракова до Варшави відбулося лише за панування Сигізмунда III Вази (1596 рік), уже від смерті Сигізмунда Старого (1548) значення Вавеля почало занепадати. Згідно з останніми підрахунками варшавського історика Марека Вреде, Сигізмунд Старий був останнім королем, який більшість свого правління провів у

Вавельському замку (44 % часу королювання, на другому місці було Вільно — столиця Великого князівства Литовського, в якій король провів 26 % свого часу на троні). Його син Сигізмунд Август перебував у Вільні 32 % свого часу, 16,5 % — у Варшаві й лише 13,5 % — у Кракові. Стефан Баторій, своєю чергою, найбільше часу провів у Гродні (27 %, тоді як у Кракові 15 %). Згодом Сигізмунд III Ваза переніс свою постійну резиденцію в розташовану в центрі країни Варшаву (там він провів 56 % періоду свого правління, а на Вавелі — 21 %). Оскільки Варшавський замок став головною монаршою резиденцією, проєктовані на Вавелі барокові й класицистичні перебудови вже не реалізувалися з таким розмахом, який був притаманний меценатству Ягеллонів.

Барокові вівтарі Вавельської катедри

А от на пошуки бароко вирушимо до катедри, в центрі якої — вівтар, присвячений святому Станіславу, головному покровителю Польщі й охоронцеві коронних регалій. Мощі святого зберігаються у срібній раці у формі труни, оздобленій сценами з життя і смерті священномученика та його чудес.

Ким був цей мученик? У 70-х роках XI сторіччя святий Станіслав відомий як краківський єпископ. Його смерть пов'язана з конфліктом (причини

Аркадний внутрішній двір королівського палацу. Фото: Марек Скорупський / Forum

якого не відомі) із Болеславом Сміливим. Унаслідок суперечки король засудив єпископа на «відсічення членів» (як читаємо в найстаршій польській хроніці Галла Аноніма). Щоправда, латинський термін *truncatio membrorum* не обов'язково означав смертну кару — це могло бути, наприклад, розповсюджене в середньовічній системі покарань відсічення руки, ноги, вуха, носа чи виколєння очей. Релігійна легенда з часом почала набувати все більш видовищних форм: з'явилися згадки, буцім король біля вівтаря власноруч розтинав єпископа, а відтяти кінцівки дивовижним чином знову зросталися з тілом (що віщувало об'єднання польських земель після феодального роздроблення між XII і XIV сторіччями).

А ще святий Станіслав вважався охоронцем польських регалій. Цю місію наш покровитель виконав не найліпшим чином. Єдина зі збережених коронаційних регалій П'ястів — меч Щербець, який зберігається у коронній скарбниці на Вавелі. Меч належав першому королю Польщі Болеславу Хороброму, який 1018 року нібито ударив ним по київських Золотих воротах (їх, однак, ще тоді не існувало) і меч пошкодився (надщербився). Решта польських регалій здебільшого була знищена на початку XIX сторіччя, коли прусський король Фрідріх Вільгельм III, програвши Наполеону, перепла-

вив їх, щоб залатати діру в німецькій скарбниці. Востаннє ці регалії 1792 року розглядав польський історик Тадеуш Чацький, здійснюючи інвентаризацію коронної скарбниці.

Вавель сьогодні

У наш час Вавельський пагорб — одна з найпопулярніших пам'яток Кракова (щороку сюди прибуває понад мільйон туристів).

Головні тутешні споруди — Королівський замок та катедро, що належить до Краківської архідієцезії. Позаяк історія комплексу дуже багата і в ньому зібрано чимало експонатів, одного дня не вистачить, щоб ретельно оглянути замок. Музей пропонує численні екскурсійні маршрути, частина яких доступна цілорічно, а частина лише сезонно (у літній період можна, зокрема, пройти 81-метровий шлях Драконячою корою — легендарною печерою, яка вважалася оселею вавельського чудовиська).

Тим, хто тут уперше, рекомендуємо відвідати катедро з криптами і ознайомитися з музейним маршрутом «Репрезентативні королівські палати». Відкриття Вавеля обіцяє стати захопливою пригодою, а його історичне багатство допоможе долучитися до неоціненної культурної спадщини.

Переклав Андрій Савенець

(Не)видимі поділи

Понад століття, аж до 1918 року, територія Польщі
була поділена між трьома державами.
Відтоді змінилося не одне покоління, проте відмінності
між російською, прусською й австрійською частинами,
як і раніше, помітні в ландшафті, економіці
та політичних уподобаннях поляків.

Мельхіор Якубовський

Прикордонна застава на російсько-німецькому кордоні, 1900.

Репродукція листівки. Фото: Пйотр Мецик / Forum

Видно поділи — цей популярний коментар до розмаїтих мап Польщі можна й сьогодні знайти в інтернеті. Зазвичай він має жартівливе забарвлення (досить часто це чорний гумор), проте влучно вказує на одну з найхарактерніших особливостей сучасної Польщі — навіть через сто з гаком років після відродження польської держави виразно помітні колишні кордони між країнами-загарбниками. Ці кордони присутні в культурному ландшафті, а також у багатьох соціальних та економічних явищах. Якщо накладати мапу з кордонами XIX століття на майже будь-яку іншу тематичну мапу, то можна помітити багато цікавих речей.

Історичні та сучасні кордони

Річ Посполита — держава, що об'єднувала Корону Королівства Польського та Велике князівство Литовське, — припинила своє існування 1795 року після того, як Австрія, Пруссія та Росія остаточно розділили її між собою. Проте встановлені тоді кордони змінили події наполеонівських воєн. 1815 року на Віденському конгресі було визначено нові кордони, які виявилися довговічнішими за попередні, бо протривали до Першої світової війни.

З перспективи поділів XIX століття сучасна Польща складається з чотирьох частин.

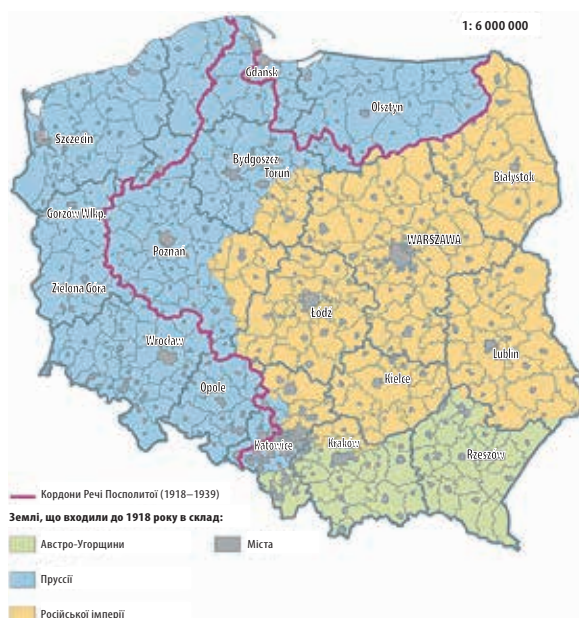
Схід і центр країни входили до складу Російської імперії або об'єднаного з нею Королівства Польського (так звана «Російська Польща»).

Мельхіор Якубовський — історик, мистецтвознавець, докторант Варшавського університету. Займається історичною географією й історією ландшафту, рококо, а також релігійними й етнічними відносинами в колишній Речі Посполитій.

Південний схід входив до складу габсбурзького Королівства Галичини і Володимирії («Австрійська Польща»). Від узбережжя Балтійського моря в південно-західному напрямку тягнулася смуга, що належала до Королівства Пруссії, а з 1871 року — об'єднаної Німецької імперії («Прусска Польща»). Четверта частина — території, що не входили до складу Речі Посполитої на момент утрати незалежності, проте були приєднані до Польщі після Першої світової війни (наприклад, частини Сілезії, Орави і Спіша) або західні й північні землі, які відійшли від Німеччини до Польщі після Другої світової війни (комуністична пропаганда називала їх «Повернені землі»).

Втім, у цій статті ми не обговорюватимемо останню категорію, натомість зосередимося на історичних територіях, які входили до складу польської держави й зараз до неї належать.

Кордони XIX–XX ст. на сучасній мапі Польщі.

Джерело: igirp.pan.pl

Варто зазначити, що описані вище кордони XIX століття мають небагато спільного із сучасним адміністративним поділом Польщі, який є штучним породженням бюрократії й не спирається на історичні кордони. Однак для зручності покажемо загальне співвідношення між сучасними воєводствами та їхніми столицями з кордонами держав у XIX столітті.

До складу підросійської території входили такі сучасні воєводства: Підляське (Білосток), Мазовецьке (Варшава), Лодзьке (Лодзь), Люблінське (Люблін) та Свентокшиське (Кельце), а також

східні частини Куявсько-Поморського та Великопольського воєводств, північний схід Сілезького й північ Малопольського.

«Австрійська Польща» — це Підкарпатське воєводство (Ряшів), більша частина Малопольського (Краків) і південний схід Сілезького.

Натомість територія під Пруссією охоплювала більшу частину Великопольського воєводства (Познань), Куявсько-Поморського (Торунь і Бидгощ), а також Поморського (Гданськ).

Кордони XIX століття й досі відіграють чималу роль з огляду на масштаб змін, що відбулися тоді не тільки в Польщі, а й у Європі загалом. Промислова революція й пов'язаний із нею розвиток техніки та інфраструктури, а також швидкий демографічний ріст і формування сучасних суспільних рухів (наприклад, націоналізм і соціалізм) ґрунтовно і тривало змінили ландшафт, а також ментальність і поведінку поляків. Нашу розповідь почнемо з того, що легко можна помітити, наприклад, із віка автомобіля або поїзда, подорожуючи Польщею.

Архітектура й ландшафт

Найлегше відрізнити землі, що колись належали до Пруссії. Тут і донині дуже багато людей живе в старих будинках із червоної цегли, покритих червоною черепицею. Щоправда, кожна перебудова й ремонт змінюють цей образ, однак його й далі можна впізнати.

Трапляються також нові будинки, що частково наслідують старі зразки. На колишніх австрійській та російській територіях, що були біднішими, старі забудови менше, позаяк набагато довше існувала традиція будівництва з недовговічної деревини, а старі будівлі, що збереглися, зазвичай і менші, і скромніші.

Натомість у містах відчутний вплив архітектурних стилів, що були характерні для країн-загарбників. Віденська сецесія домінує в Галичині, російсько-візантійська архітектура помітна на підросійських землях, а на території, що належала Пруссії — типова для Німеччини неосередньовічна забудова з глазурованою цеглою.

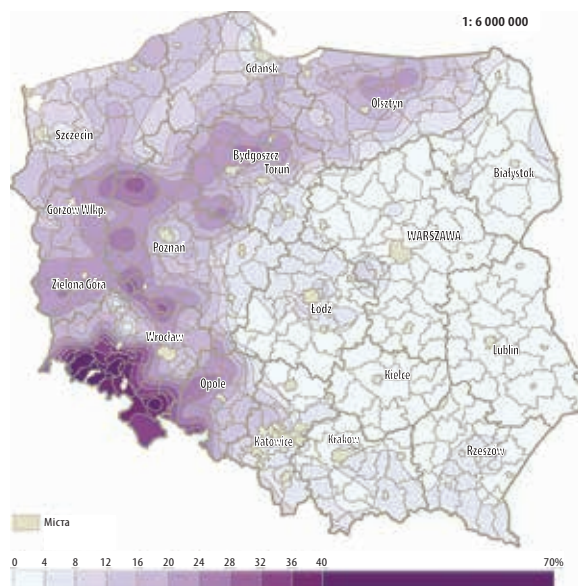
Якщо подивитися на статистику з прагматичної перспективи, то житлові умови на колишніх російських та австрійських землях і далі залишаються гіршими, ніж на пруських.

Помешкання менші за розміром, а кількість мешканців більша. На підросійських землях і досі є помешкання без каналізації, що для пруських земель — велика рідкість.

Суттєві відмінності помітні й у забудові сільської місцевості та розташуванні ділянок землі, що використовуються під посіви. На колишніх пруських

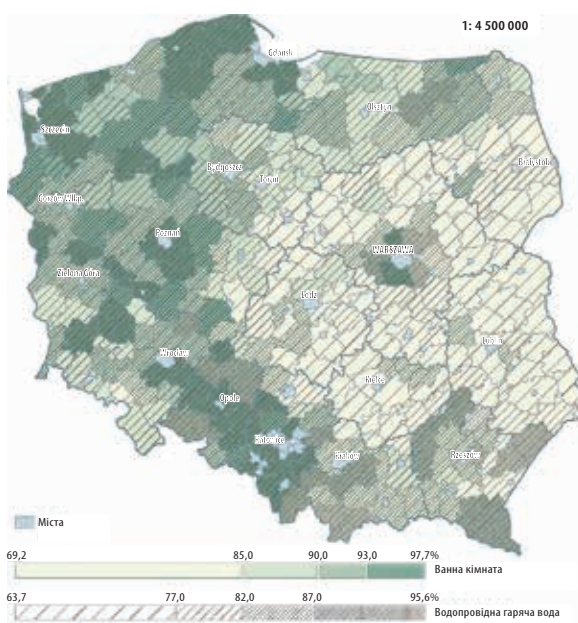
територіях села здебільшого вирізняються компактністю, хоча трапляються й невеликі поселення за межами основного населеного пункту, які польською мовою називають «колоніями».

Натомість посівні поля поділені на великі, старанно окреслені ділянки, що розташовані навколо поселення. На підросійських землях явище ко-

Відсоток житлових приміщень, збудованих до 1918, що використовуються досі (дані станом на 2002).

Джерело: igipz.pan.pl

Відсоток житлових приміщень, обладнаних каналізацією та гарячим водопостачанням (дані станом на 2011). Джерело: igipz.pan.pl

лоній більш поширене, а населені пункти, навіть якщо їхня забудова зосереджена в одному місці, не вирізняються компактністю й найчастіше не мають правильної форми. Посівні поля дуже нерівномірні та зазвичай менші й вужчі, ніж у колишній Пруссії. А на землях, що колись належали до Австрії, переважають видовжені села, що часто тягнуться вздовж річок. Проте найхарактернішим для цього регіону є розташування полів: це дуже вузькі (іноді всього кілька метрів!) і довгі (іноді навіть кілька кілометрів!) смуги, що тягнуться перпендикулярно до осі забудови.

Ці відмінності — наслідок різного підходу до розв'язання проблеми перенаселеності сіл і комасації земель (об'єднання в один масив земельних ділянок, які належать одному власникові) в XIX столітті.

На пруських землях здійснено новий поділ земельних ділянок, унаслідок чого виникли великі квітучі господарства заможних селян. Біднішим селянам доводилося шукати щастя в містах, які тоді швидко розвивалися. На підросійських землях аналогічну реформу провели пізно й лише частково, а на австрійських її взагалі не було. Тут зберігалася традиція поділу господарства між дітьми, кожне з яких мало отримати доступу до дороги і води в центрі села. Унаслідок цього з'явилися дуже роздроблені господарства й ділянки землі незручної для обробки форми. Саме тому польську офіційну назву цієї частини Австрійської імперії, «Королівство Галіції та Лодомерії», злі язики переробили на «королівство голіції та голодомерії».

Що ж стосується питання майнових відносин, то на території, яка належала Пруссії, унаслідок попередніх правових рішень частка власності держави (колишні великі землеволодіння) і релігійних організацій (з огляду на менший масштаб конфіскації церковного майна в XIX столітті) є набагато вищою, ніж у інших частинах країни.

Транспортна мережа

У XIX столітті головним показником прогресу, якщо говорити про транспорт, була залізниця. І досі залізнична мережа на колишніх пруських землях набагато гущіша, ніж на російських та австрійських. У минулому ця різниця була набагато помітнішою, однак у другій половині XX століття вона зменшилася через закриття багатьох залізничних ліній у пруській частині, що є сумним прикладом згладження відмінностей шляхом змін на гірше.

Втім, як і раніше, відчуваються наслідки різного підходу країн-загарбників до будівництва залізниць. У Німеччині та Австрії її будували з ураху-

ванням громадських і економічних потреб, у Росії керувалися військовими міркуваннями. Ось чому залізничні станції на підросійських землях часто розташовані далеко від центру міста або навіть у чистому полі, а кількість віадуків, що полегшують переїзд іншого транспорту під або над колією, навіть у містах залишається невеликою.

Залізничний транспорт у Польщі (сірі лінії — межі воєводств). Джерело: Вікіпедія

Водночас залізничні шляхи на відрізках упродовж багатьох кілометрів прокладено прямо, без жодних поворотів. На території колишніх пруських і австрійських земель станції зазвичай розташовані набагато ближче до центру населеного пункту, а колія, хоча й більш звивиста, не становить перешкоди для пересування.

Достатньо лише порівняти кількість переїздів через колію у Варшаві (без урахування тунелю в центрі міста, побудованого в міжвоєнний період) із ситуацією в Познані або Кракові. На відрізку перших 3,5 км від центрального вокзалу (в Кракові та Познані — у бік річки, а у Варшаві — на захід від згаданого тунелю) у Кракові є 5 переїздів, у Познані — 9, а у Варшаві — всього 2.

Сьогодні ключову транспортну функцію виконують автостради, які з'явилися в XX столітті, тож вони не відображають колишнього поділу держави. Але інші дороги, зокрема найважливіші траси, зазвичай проходять так само, як у XIX столітті. Тут теж помітні відмінності. На підросійських землях частіше трапляються широкі й прямі дороги, тоді як в інших двох частинах країни дороги більш закручені. У Пруссії було заведено саджати вздовж

доріг дерева, перетворюючи їх на мальовничі алеї. На жаль, у наш час цими старими деревами часто жертвують заради модернізації та розширення трас.

Населення

Історичні відмінності також помітні в густоті населення і структурі його зайнятості. Якщо не враховувати міст, то найвища густина населення спостерігається на колишніх австрійських землях, на російських — менша, а найнижчий показник густоти населення — у прусській частині. Це пов'язано зі згадуваною вже специфікою розташування забудови.

Наприклад, якщо у Великопольському воєводстві перетнути в сутінках річку Просна, яка колись була прикордонною, то може здивувати контраст між великою кількістю поодиноких вогників із російського боку й темрявою з прусського, де лише зрідка можна побачити велике скупчення житлових будинків.

нарстві та вирощуванні ріпаку, а російські й австрійські — картоплі. Крім того, Галичині відрізняється від сусідніх колись підросійських земель куди більшою часткою пасовищ, причому не тільки в горах, а й на рівнинах.

У селах також збереглася специфіка низової організації місцевої громади. На колишніх російських землях життя багатьох населених пунктів зосереджено навколо добровільної пожежної дружини, яка виконує також різні соціально-культурні функції. В австрійській і прусській частині це явище трапляється набагато рідше, оскільки там раніше почала діяти державна пожежна охорона.

Ідеологія

Колишні кордони помітні також у світогляді поляків. Це зумовлено поділами Польщі чи, може, це звичайний збіг обставин?

Основний принцип такий: колишні російські й австрійські землі більш консервативні, а пруські та колишні німецькі — ліберальні.

Сучасна статистика показує, що аграрії на прусській території, а частково й на австрійській, більш освічені, ніж на російській.

Колишні пруські землі досі залишаються більш індустріалізованими порівняно з австрійськими й російськими. У сільському господарстві тут працює значно менше людей, ніж у промисловості.

Сучасна статистика показує, що аграрії на прусській території, а частково й на австрійській, більш освічені, ніж на російській.

Водночас саме на підросійських землях сільське господарство залишається головним джерелом прибутку набагато більшої частини домогосподарств, ніж в інших регіонах Польщі. Великі господарства в прусській частині здебільшого виготовляють товари на продаж, а малі господарства в Галичині¹ — для власних потреб. Відрізняється також кількість господарських будівель, що припадають на одне господарство: найменша вона в Галичині, найбільша — на колишніх пруських землях.

Регіони відрізняються також профілем сільськогосподарської продукції. Найбільш яскраві приклади: пруські землі спеціалізуються на сви-

Загалом Польща вважається католицькою країною, однак регіональні відмінності в релігійності різкі. Найбільш релігійним є населення колишніх австрійських земель, де щонеділі меси відвідує 60–70 % населення, тоді як на російській і прусській території — 30–40 %, а на колишніх німецьких землях приблизно 30 % або й менше.

З цим пов'язано також різне ставлення до сім'ї: на австрійській території, якщо порівняти з північчю та заходом країни, відбувається більше вінчань і вища народжуваність, водночас менше позашлюбних дітей і розлучень.

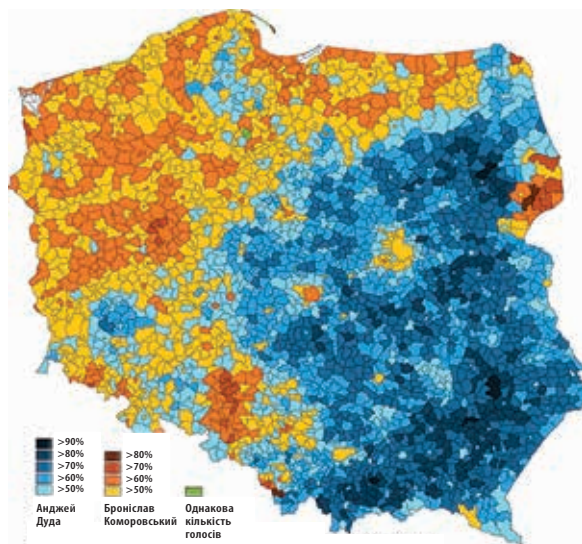
Незважаючи на те, що такі помітні відмінності проявляються в багатьох царинах життя, фразу «видно поділи», найчастіше, мабуть, доводиться чути у зв'язку з черговими парламентськими або президентськими виборами. Мапа електоральних уподобань поляків дивовижно збігається з колишніми політичними кордонами.

Найголовніший поділ проходить між колишніми російськими й австрійськими землями, з одного боку, і територіями, що колись належали Німеччині, з іншого. З перспективи останніх десяти з гаком років на сході й півдні країни (російські й

¹ Тут і далі маються на увазі колишні землі Королівства Галичини і Володимирії на території сучасної Польщі. — Прим. ред.

австрійські території) виграє партія «Право і справедливість» (Prawo i Sprawiedliwość — далі ПіС), а на заході й півночі (пруські території й колишні німецькі землі) перемагає «Громадянська платформа» («Platforma Obywatelska» — далі ГП).

Ці електоральні відмінності найбільш помітні в другому турі президентських виборів, коли потрібно вибрати одного з двох кандидатів. Якщо порівняти історичну мапу поділів Польщі та результати голосування на виборах 2015 року, то кандидат ПіСу Анджей Дуда виграв на колишніх територіях Росії та Австрії, а тодішній президент Броніслав Коморовський із ГП — на землях, що

Другий тур президентських виборів 2015 року.
Переможці в гмінах (адміністративних одиницях
нижчого рівня). Дані: Державна виборча комісія
Польщі (PKW). Джерело: wyborynamapie.pl

в XIX столітті належали до Німеччини. Так само було й 2010 року, коли Коморовський переміг Ярослава Качинського і здобув чималу перевагу на колишніх пруських землях. На останніх парламентських виборах 2019 року партія ПіС виграла голосування до Сейму в більшій частині країни, проте на сході її перевага була безперечною, тоді як на заході — мінімальною. Що ж стосується одномандатних виборчих округів (вибори до Сенату), то під час тих самих виборів кордони поділу

Польщі в XIX столітті й надалі були досить виразними, оскільки на заході країни виграла опозиція.

Втім, варто навести два важливі винятки з описаної закономірності в електоральній географії Польщі. Перший стосується Варшави та інших великих міст, що розташовані, зокрема, і на сході країни й які послідовно голосують за ГП. Варшава й околиці — своєрідний анклав усередині регіону, де мешканці здебільшого підтримують ПіС. Подібно є і в Кракові й Лодзі. Другий виняток стосується територій, де проживають переважно національні меншини. Наприклад, дуже виділяється на тлі навколишніх територій район Біловезької пущі на кордоні з Білоруссю. Місцеві жителі, переважно етнічні білоруси, голосують за ГП або Союз демократичних лівих сил. Принагідно треба зазначити, що хоча найвищий відсоток явки виборців характерний для великих міст, поза їхніми межами найбільша кількість громадян голосує в консервативній Галичині, яка підтримує ПіС.

Чи відмінності вічні?

Отже, регіональні відмінності країни, що відповідають історичному поділу Польщі в XIX столітті, досі актуальні. Це явище дуже цікаве ще й тому, що після закінчення згаданої епохи минуло понад сто років і немає вже нікого, хто би пам'ятав ті часи. Упродовж цього століття польська держава (і Друга Річ Посполита, і Польська Народна Республіка, і сучасна Третя Річ Посполита) мала однорідний характер і в ній переважали тенденції уніфікації. Однак жодній владі не вдалося повністю уніфікувати країну. У ландшафті та менталітеті мешканців Польщі досі помітні наслідки поділів XIX століття. Змінюються покоління, але на поляків і сьогодні впливають політичні рішення, прийняті понад двісті років тому.

Чи зникнуть коли-небудь ці відмінності? У деяких питаннях вони вже стерлися або пом'якшилися, однак в інших — квітнуть і надалі. Можливо, колись зникнуть і вони, але станеться це, мабуть, не раніше ніж через кілька поколінь.

У тексті використано дані проєкту Інституту географії і просторового регулювання Польської академії наук

Переклала Олександра Братчук

БІЛИЙ СЛОН на Гуцульській піраміді

1936 року на вершині гори Піп Іван
(тепер — Івано-Франківська область) Польща почала зводити
унікальну метеорологічно-астрономічну обсерваторію.
Як довго вона функціонувала, які таємниці приховувала
та яку роль відіграє сьогодні?

Юрій Ткачук

Східні Карпати розляглися від Польщі на півночі через Словаччину, Україну й аж до Румунії на півдні. До них входить чимало гірських масивів, зокрема такі найвідоміші, як Бескиди, Горгани, Мармароси, Чорногора. На Чорногорі розташовано аж шість гір-двотисячників, зокрема й своєрідний символ України — Говерла. Одним із найпривабливіших туристичних об'єктів є третя за висотою гора масиву — Піп Іван (2022 м над рівнем моря), що вабить любителів гір не тільки мальовничими краєвидами, а й історією. На ній міститься найвище розташована в Україні споруда — колишня астрономічно-метеорологічна обсерваторія, яку почали зводити понад 85 років тому, коли ці терени входили до складу Польщі.

Походження назви гори

Як переповідають місцеві мешканці, вершина споконвіку вважалася священною. Щороку на Купаль-

Юрій Ткачук — магістр, докторант Інституту славістики Польської академії наук. Випускник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та Варшавського університету.

ське свято (7 липня) гуцули здійснювали сюди паломництво, щоб віднайти цілюще карпатське зілля, магічну квітку папороті й розпалити величезну ватру — Живий вогонь. Пізніше постала й легенда про священника Івана, який на Купала водив людей на вершину молитися. За іншими переказами, так гору назвали через скелю, що обрисами нагадувала священника (попа) в рясі.

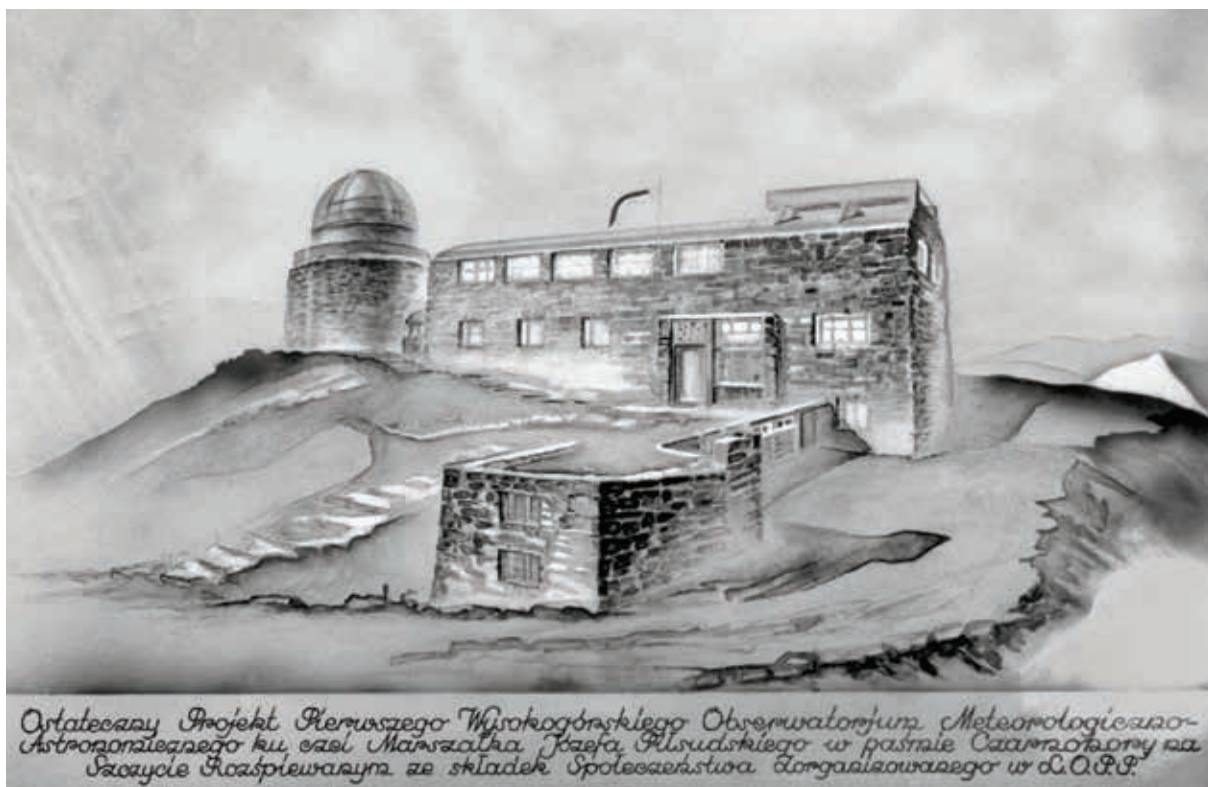
Існує чимало легенд і про другу назву — Чорна Гора. Буцім саме тут Олекса Довбуш подолав нечисту силу, через що скелі Попа Івана почорніли. А ще сучасники називають гору Гуцульською пірамідою — за аналогією до єгипетських пірамід.

Все частіше доводиться чути теорію походження назви від стихії — вітру, й тому, мовляв, доцільніше вживати «Попіван» чи теж «Розспівана вершина», адже через часті й сильні вітри на горі чутно безупинні співи, які часом доводили людей до божевілля. Владислав Мідович, керівник обсерваторії в 1938–1939 роках, згадував: *«Після кількох днів суворої зимової погоди, коли десятки вентиляторів монотонно завивали в усіх приміщеннях будинку, один із помічників метеоролога почав виявляти ознаки нервового розладу — довелося його перевести в якесь простіше місце».*

Білий Слон у Карпатах

Ще одна назва, яка, щоправда, більше стосується будівлі, ніж самої гори, — Білий Слон. Місцеві гіді часто оповідають туристам, що так обсерваторію назвали через те, що взимку вона покривається метровим шаром льоду і формою нагадує казкову тварину.

Інші, більш обізнані з історією об'єкту, пов'язують назву з англійським фразеологізмом *white elephant*, що означає екстравагантний непрактичний подарунок, якого важко позбутися. *«Так ніколи й не було до кінця зрозуміло, хто головний «ви-*

Проект обсерваторії Казімежа Марчевського та Яна Погоського. Джерело: Національний цифровий архів Польщі

конавець» обсерваторії, яка в ті складні й скрутні довоєнні роки обійшлася державі в мільйон злотих... Зрештою, це й зумовило дивну назву — Білий Слон», — згадував Владислав Мідович.

Ідея звести обсерваторію на південно-східних периферіях Другої Речі Посполитої виникла у середині 30-х років XX століття. Розташування об'єкта мало важливе військове значення: насамперед давало змогу збирати метеодані, потрібні для авіасполучення з південно-східними теренами. Але була ще одна мета. Директор Центру східноєвропейських студій Варшавського університету, який займається відбудовою обсерваторії, Ян Маліцький, розповідає: «Обсерваторію будували також із метою контролювати прикордонний рух із Чехословаччиною, яка підтримувала український іредентизм¹ і дозволяла на власній території організовувати військові табори для підрозділів ОУН, видавати агітаційні матеріали».

Головним інвестором будови була LOPP², яка під будівництво розглядала дві вершини: Говерлу та Піп Іван. Через кращу доступність та, як казав

головний ініціатор будови генерал Леон Бербецький, «щоб не надто псувати профіль хребта», обрали другу гору. Згідно з проектом, під будівництво було потрібно 23 га землі. 13 га відкупили за ціною 50 злотих за гектар у місцевих мешканців³, а решту, 10 га, подарувала власниця Тереса Любомірска⁴. У травні 1935 року помирає Юзеф Пілсудський і LOPP називає майбутню обсерваторію на честь маршала.

Конкурс на архітектурний проєкт будівлі оголошували двічі. У першому, відкритому, взяли участь лише два архітектори й жоден не впорався з поставленим завданням. Тому другий конкурс був уже закритий і в ньому взяло участь п'ять архітектурних бюро. Переміг проєкт Казімежа Марчевського та Яна Погоського.

1935 року розпочалася підготовка до будівництва: проклали дорогу й вивезли на вершину понад 800 тонн будматеріалу. До робіт залучали і військових, і місцевих гуцулів й гуцулок, одна з яких, Василина Зеленчук, пізніше згадувала: «На будівництво возили каміння, цемент, вапно, дере-

1 Політика об'єднання народу в рамках єдиної держави. — Прим. ред.

2 Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (Ліга повітряної й протигазової охорони). — Прим. автора.

3 Для порівняння: середній місячний дохід у Речі Посполитій тоді становив 200 злотих, проте для гуцулів 50 злотих за гектар було високою ціною. — Прим. автора.

4 Дружина графа Казімежа Любомірского, першого посла Речі Посполитої у Вашингтоні (1919–1922). — Прим. ред.

во з Шибеного — кіньми або носили на плечах. На цій будові працювали й ми з батьком. Будова починалася зі спорудження дороги. По гірських схилах метр за метром її прокладали кількасот гуцулів, які мали великий заробіток як на ті часи».

Для місцевих, з одного боку, це була неймовірно важка праця, але з іншого — справжня золота жила. За вивіз вантажу на гору платили 12 злотих готівкою. Вправний газда за погодної літньої днини міг здійснити два сходження, тобто заробити навіть 24 злотих на день. Для порівняння: вечеря у фешенебельному варшавському ресторані «Вікторія» тоді коштувала 7–9 злотих.

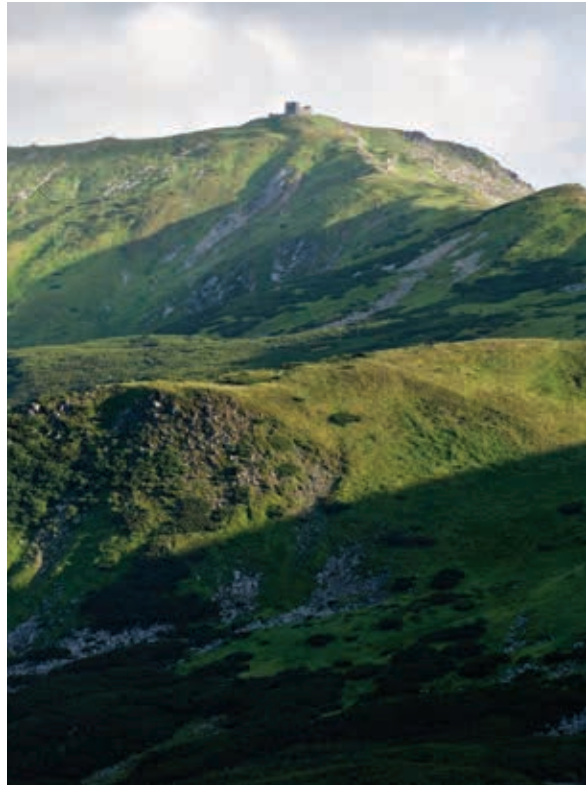
Відкриття обсерваторії

Будинок звели доволі швидко — за два роки. Вже влітку 1938-го відбулося офіційне відкриття за участі перших осіб держави. Як згадує житель села Криворівня Іван Цвілінюк, делегація була чимала: *«Я був тоги хлопчішим, мав 11 років, їк відкривали обсерваторію на Попівані, але добре памнітаю, єк їхала икас паня з Варшави принімати тоту будову. Казали, шо тота паня дала на будову міліон злотих. Призидентом тогди був Гнат Мостіцький. Того дня я виліз у вершек черешні ай видів, єк їхали тоти авта. То було 23 авта — тільки авт разом я до того часу ші ни видів».*

Стрічку перерізав маршалок Сенату Александер Пристор. На гору також піднялися заступник міністра зв'язку, інженер Юліан Пясецький; президент наглядової ради LOPP генерал Леон Бербецький, директор Державного метеорологічного інституту, доктор Ян Блятон, а ще чимала група гуцулів на чолі з вуйтом міста Жаб'є (тепер — Верховина Івано-Франківської області) Петром Шеке-риком-Дониковим.

Надсучасна обсерваторія, збудована з найдорожчих матеріалів, не мала аналогів у всій Другій Речі Посполитій. Проте Владислав Мідович зазначав: *«Цей палац Чорногори, як його називав професор Зенон Клеменсевич, мав один, але дуже важливий недолік: під час посухи воду потрібно було доставляти з джерела за 6,5 км звідси, тому що, витративши мільйон злотих на весь об'єкт та провізію, LOPP раптом вирішила заощадити 40000 і не встановлювати трубопровід з двома електричними насосами».*

Обсерваторію збудували за принципом полярної станції: частини будинку поєднані численними переходами, які утворюють своєрідний лабіринт. Монументальна споруда, товщина стін якої коливалася від 1 до 2 метрів, мала чотири поверхи: два над і два під землею, а обабіч — астро- та метеовежі. Мабуть, тому серед місцевих кружля-

Піп Іван. Фото: Рафал Козубек / Вікімедія

ла легенда, яку переповів професор Єжи Крейнер: *«Справжній Поп знаходиться глибоко всередині гори, а сама будівля — тільки манекен, що прикриває підземний аеропорт. Коли «Він»⁵ натискає приховану у настінній скриньці кнопку, частина підлоги його кабінету, як ліфт, спускається вглиб гори».*

Офіційно обсерваторія перебувала на утриманні РІМ⁶ але в будівлі розмістилося кілька інституцій — кожна зі своїм персоналом, загалом 16 осіб. Так астрономічний відділ підпорядковувався Варшавському університету, а метеовідділ — РІМ. Зважаючи на факт, що гора знаходилася на польсько-чехословацькому кордоні, а з березня 1939 року, після анексії угорськими військами Підкарпатської України, — на польсько-угорському, тут також розмістили відділ Корпусу охорони кордонів. Як свідчить детальний аналіз приміщень колишньої обсерваторії та старі фотографії, в будівлі була й секретна кімната, ймовірно, — пункт радіорозвідки.

Що цікаво, керівник обсерваторії Владислав Мідович, уродженець прикарпатського села Микуличин, жив тут разом із дружиною Антоніною та шестилітнім сином Яцеком. Умови для життя були не найсприятливіші. Від обсерваторії до найближ-

5 Так Мідовича називали місцеві. — Прим. автора.

6 Państwowy Instytut Meteorologii, Державний інститут метеорології. — Прим. автора.

чого відділення пошти було 20 км, до лікаря — 50 км, а залізничного вокзалу в Коломиї — понад 120 км. Не зважаючи на це, Владислав Мідович із трепетом згадував перебування на Попі Івані: *«Наймиліше було вечорами у спільній кімнаті, особливо коли за вікнами з потрійними шибамися вила хуртовина чи буревій. Велике радіо ловило майже пів світу, цокали м'ячики для настільного тенісу, і лише чергові метеоролог, механік або унтер-офіцер прикордонної служби, які змушені були час від часу виходити, звітували, що робота ведеться без перебоїв, а прилади та агрегати працюють».*

Від обсерваторії імені Пілсудського до імені Хрущова

Обсерваторія функціонувала 14 місяців. Перші дні Другої світової війни на Попі Івані минали у великій тривозі. Перервався прямий радіозв'язок із військовою частиною у Станіславові (тепер — Івано-Франківськ), а термінові повідомлення прикордонній службі в Коломиї передавалися через нещодавно проведену наземну телефонну лінію. 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Річ Посполиту, а 17 вересня відбулося вторгнення Радянського Союзу. Цього ж дня Владислав Мідович отримав вказівку евакуюватися. Пізніше він згадував: *«День 17 вересня закінчився, мабуть, найкрасивішим заходом сонця, який я коли-небудь бачив у Чорногорі. Спадали сутінки, до мене підійшов керівник прикордонної служби і повідомив, що отримав наказ: вони зі службою повинні покинути обсерваторію й прямувати до Устеріків і румунського кордону».*

У ніч із 17 на 18 вересня 1939 року пакували, упорядковували та ліквідовували документи. Вранці знищили радіотелефон і заблокували роботу електрогенераторів. *«Після спільного сніданку я розібрав радіотелефон і, винісши його на подвір'я, згідно з вказівками щодо мобілізації, мотолотом розбив у друзки»*, — писав у спогадах Владислав Мідович.

Персонал обсерваторії перейшов на територію Угорщини. Наглядати за будинком залишився гуцул, якого називали Чорним Юрою. Незабаром будівлю зайняли радянські військові й розмістили там прикордонний загін. Щоб оцінити придатність обсерваторії до подальших наукових досліджень, за вказівкою президії АН УРСР на гору відрядили першого академіка астрономії УРСР Олександра Орлова. Спираючись на його звіт, радянська влада передала обсерваторію з вцілілим і сучасним обладнанням Академії наук УРСР. Змінили також назву — на Карпатську астрономічну обсерваторію. Проте жодних досліджень тут не проводили. «Визволителям» знадобився ще рік, аби в стінах

обсерваторії налагодити роботу. Зосередилися на метеоспостереженнях.

Формальним керівником призначили академіка Орлова, але безпосередньою роботою на Попі Івані керував Михайло Коросторенко. 1941 року від імені колективу він звернувся до Станіславського обласного виконкому комуністичної партії з проханням надати обсерваторії ім'я Хрущова, тоді — першого секретаря ЦК КП(б), на що отримав категоричну відмову без додаткових пояснень. Михайло Коросторенко згадував: *«Як прочитав відповідь — змарнів, аркуш випав з моїх рук. Не можу зрозуміти, навіщо живу? Чому відмовили в перейменуванні? Хіба ж ми просили перейменувати гору? Просили тільки про назву споруди. І того не зробили. Як прикро. Голова розколюється. Як про це людям повісти?»*

Влітку 1941 року з нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз знову змінюються господарі обсерваторії. Цього разу будинок зайняли угорські війська й до 1942-го тут був їхній спостережний пункт. Після від'їзду угорців будівля не використовувалася, про що у своїх звітах з окупованих польських земель писав Курт Вальтер, комісар астрономічних обсерваторій Генерал-губернаторства, який прибув на Піп Іван у березні 1942-го. Через два роки гору знову зайняли радянські війська й після повторного обстеження будинок визнали зруйнованим. Протягом наступних десятиліть обсерваторію постійно грабували й з року в рік будівля все більше занепадала.

Юрій Андрухович у романі «Дванадцять обречених» пише про той період: *«Обгоріла руїна метеостанції мусить простояти неторканою десь коло трьох десятиліть. Хоча «неторканою» досить сильно сказано — так чи інакше з неї часом користали як не випадкові мандрівники, ховаючись від граду і снігу під рештками склепін, то навколишні мешканці, розтягуючи по своїх потребах усілякі фрагменти і сегменти минулої цілості. Що діялося крім того? Хтось розпалював якісь вогнища з недопалених меблів, хтось кохався на ребрах обвуглених калориферів, хтось умирав від страху, наслуховаючи вовче виття і, звісно ж, пташині крики».*

У будь-якому разі, коли десь на зламі 60-70-х цей терен відвідала спеціальна комісія з району, там панувало суцільне запустіння, а серед запахів переважали міазми».

Нове життя обсерваторії

За всю свою історію обсерваторія змінила шість власників. Об'єкт звала Польща, потім через зміни кордонів під час Другої світової війни будівля переходила з рук у руки: то до Радянського Союзу, то до Угорщини, то до Третього райху — аж поки

Роботи з відновлення обсерваторії станом на листопад 2020. Джерело: Вікіпедія

з проголошенням незалежності остаточно не опинилася в межах України. В залежності від власника змінювалася назва, призначення, а головне — стан будинку.

Ідея відновити Білий Слон виникла в середині 2000-х. *«З огляду на те, що проєкт реалізується спільними польськими й українськими силами — Варшавським і Прикарпатським університетами, це буде символічний приклад польсько-української співпраці»*, — зазначає Ян Маліцький.

Упродовж останніх років ведуться активні роботи з відновлення обсерваторії. З 2017-го в режимі цілодобових чергувань сім днів на тиждень тут працює найвища в Україні високогірна рятувальна станція «Чорногірський гірський пошуково-рятувальний пост», а після цілковитого відновлення тут розміститься Міжнародний науковий центр «Обсерваторія».

Також на базі Білого Слона планують створити українсько-польський навчально-рятувальний центр, на що Європейський Союз виділив понад мільйон євро. У реалізації проєкту PIMReC⁷ залу-

чені чотири інституції: Прикарпатський та Варшавський університети, а також Управління ДСНС України в Івано-Франківській області та польська Гірська добровільно-рятувальна служба — Бещадська група.

Обсерваторія на горі Піп Іван — яскравий приклад спільної польсько-української спадщини, який у теперішніх реаліях набуває форми сучасного міжкультурного діалогу. Для польської сторони вона й надалі залишається амбітним проєктом масштабного будівництва на пограниччі. Для української — має важливе культурне значення. На сьогодні це також єдина несаکральна споруда на території України, відновлення якої фінансує Польща. У Білому Слоні розгортаються події романів сучасних українських авторів (зокрема Юрія Андруховича, Тані Малярчук, Марії Римар), а ще він став «сценою» для арт-проєкту Івано-Франківського драмтеатру «Театральні попівання на обсерваторії» — 24 серпня 2020, в День незалежності України, актори зіграли там виставу «Нація» за творами Марії Матіос.

7 Adaptation of former observatory on the Pip Ivan mountain to the needs of alpine rescue service training center (Адаптація колишньої обсерваторії на горі Піп Іван до потреб високогірного рятувального навчального центру). — Прим. автора.

Велено забути

Спільний парад Червоної армії та вермахту в Бресті 1939 року й досі залишається маловідомою подією в історії міста.

Анджей Почобут

У першій половині 90-х на телеекранах часто з'являлися такі документальні кадри. Центральною вулицею Бреста, яка досі названа іменем Леніна, сунуть німецькі танки. Советські офіцери вишикувалися вздовж дороги й напружено спостерігають за німецькою технікою. На імprovізованій трибуні стоять генерал Гайнц Гудеріан і командир дивізії Сємьон Кривошеїн. Вони посміхаються, всіляко демонструючи взаємну прихильність. Потім з'являється советська техніка. Помахами рук її вітає нечисленна публіка, спостерігаючи за парадом з-за спин советських та німецьких солдатів. На флагштоку майорить нацистський прапор зі свастикою. Це спільний парад вермахту й Червоної армії в Бресті 22 вересня 1939 року.

Спільний парад вермахту і Червоної армії в Бресті, 22 вересня 1939. На трибуні (зліва направо): генерал-лейтенант Моріц фон Вікторін, генерал танкових військ Гайнц Гудеріан і комбриг Сємьон Кривошеїн.

Джерело: Федеральний архів Німеччини

Фото зверху: вітальна арка для учасників спільного нацистсько-советського військового параду.

Джерело: Федеральний архів Німеччини

Війна на два фронти

17 вересня 1939 року Радянський Союз напав на Польщу, яка тоді також боролася з нацистською Німеччиною. Таким чином Москва вирішила зайняти території, що перебували у сфері її інтересів та мали відійти до СРСР за умовами пакту Молотова – Ріббентропа. На терені Східної Польщі польської армії практично не було: головні сили воювали з німцями. Відбірним частинам Червоної армії протистояли тільки прикордонні застави Корпусу охорони прикордоння, які, звісно, не могли зупинити багатотисячні радянські війська. Стикаючись тіль-

Водночас частини, які воювали з німцями, отримали наказ продовжувати опір. Це тільки посилювало дезорганізацію польського тилу та полегшило Червоній армії процес окупації польської території.

Комбриг Кривошеїн

Один із підрозділів, які 17 вересня перетнули кордон Польщі, — 29-та танкова бригада. 265 легких радянських танків Т-26 були серйозною силою і швидко придушили опір прикордонних застав у районі Несвіжа. Вже ввечері бригада ввійшла у Барановіце. Через кілька годин комбриг Семьон

Згідно з таємними протоколами пакту Молотова – Ріббентропа, кордон між Німеччиною і СРСР мав пролягти по річках Вісла, Нарва і Сян. Однак пізніше сторони узгодили, що сфери впливу розділить Буг.

ки з поодиноким спротивом, вони швидко просувалися вперед.

17 вересня 1939 року верховний головнокомандувач Польщі, генерал Едвард Ридз-Сміглий віддав наказ не вести воєнних дій проти СРСР (окрім ситуацій, коли червоноармійці намагатимуться роззброїти польських солдатів). Польським військовим із тактичною метою було наказано відходити за кордон: перегрупувати війська в очікуванні на допомогу західних країн.

Анджей Почобут — політв'язень, журналіст, член Союзу поляків Білорусі, автор книжки «Система Білорусь». Лауреат низки престижних польських та білоруських журналістських премій.

Кривошеїн отримав наказ просунутися в напрямку Бреста й зайняти місто.

Радянське командування тоді вже мало інформацію, що в Бресті знаходяться німецькі військові частини. І дійсно, на підступах до міста танки Кривошеїна зустріли німецьку піхоту.

Згідно з таємними протоколами пакту Молотова – Ріббентропа, кордон між Німеччиною і СРСР мав пролягти по річках Вісла, Нарва і Сян. Однак пізніше сторони узгодили, що сфери впливу розділить Буг.

Увійшовши в Брест, німці «перевиконали план» і тепер мусили залишити місто.

Генерал Гудеріан не був ентузіастом того, щоб Брест перейшов до Радянського Союзу. Ще зовсім недавно він вів кровопролитні бої з польською армією за Брестську фортецю і все місто, а тепер плодами цих боїв мав скористатися хтось інший. Проте вказівка німецького командування була однозначна: німці повинні залишити Брест.

21 вересня внаслідок переговорів радянські та німецькі офіцери розробили документ, де детально прописано операцію виведення німецьких військ із міста. З німецької сторони його підписав полковник Нерінг, а з радянської — капітан Губанов. Цей документ передбачав проведення спільного «урочистого військового маршу».

У своїх спогадах, виданих 1968 року (і, очевидно, підданих цензурі), комбриг Семьон Кривошеїн

стверджував, що парад ініціювала німецька сторона. За його словами, він навіть намагався викрутитися, щоб уникнути параду, позаяк усвідомлював: це для нього компрометація. Однак Гудеріан був непохитним, а радянське командування не хотіло ускладнювати відносини з союзником.

Параду бути!

Кривошеїн дійсно опинився у делікатній ситуації. Ще недавно він як комуніст брав участь у війні в Іспанії, де йому довелося воювати, зокрема, і з гітлерівськими добровольцями, які боролися на боці Франко. Крім того, він був євреєм і знав, як на-

22 вересня 1939 року рівно о 14 годині у Бресті розпочався парад. Центральною вулицею пройшли німецькі, а потім радянські військові частини. Сямьон Кривошеїн пізніше згадував: *«Ми з генералом Гудеріаном піднялися на невисоку трибуну. За піхотою пішла моторизована артилерія, потім танки. Поземним польотом пронесли над трибуною десятки два літаків».*

З флаштока урочисто зняли німецький прапор і вивісили червоне знамено. Німецький оркестр відіграв гімн райху, а відтак «Інтернаціонал», гімн СРСР. Свого оркестру танкова бригада Кривошеїна не мала...

Спільний парад вермахту й Червоної армії в Бресті, 22 вересня 1939.

Джерело: Федеральний архів Німеччини

цисти ставляться до осіб його національності. Але якщо в нього й були якісь сумніви щодо того, що насправді відбувається, то 1939 року він їх ніяк не проявив. У контактах із німецьким командуванням Кривошеїн, як і всі радянські командири, поведився цілком тепло.

Гайнц Гудеріан, генерал-полковник вермахту, тоді зазначав: *«Питання, які залишилися невирішеними у положеннях міністерства закордонних справ, задовільно й обопільно вирішені безпосередньо з росіянами. Ми змогли забрати все, крім захоплених у поляків запасів, які залишилися росіянам, бо їх неможливо було евакуювати за такий короткий час».* Також Гудеріан згадував, що Кривошеїн добре знав французьку й це неабияк полегшувало його спілкування з німецьким командуванням.

Брестська пам'ять

Зі зрозумілих причин у радянські часи брестський парад не згадувався. Співробітництво з гітлерівською Німеччиною, розділення Польщі були білими плямами історії. Короткочасний сплеск зацікавлення цією темою спостерігався на початку 90-х, однак із приходом до влади в Білорусі Аляксандра Лукашенка хутко повернулися радянські стандарти, зокрема, в царині історичної політики.

Тому зараз, через 82 роки після спільного параду Червоної армії й вермахту, в Бресті не люблять згадувати цей ганебний епізод. Багаторічне замовчування дало свій ефект. Про це свідчать хоча б слова головного редактора «Брестської газети» Віктора Марчука: *«Я провів у нашій редакції простісіньке соціологічне опитування. Пи-*

таю: що відбулося в Бресті 22 вересня 1939 року? Так відразу ніхто не відповів (а працюють у нас журналісти, які народилися у 80–90-ті роки). Гадаю, такий самий результат буде в середньому по місті».

Центральний містотворчий міф тут — оборона Брестської фортеці у червні 1941 року. Росія й Білорусь разом (за державні кошти) навіть зняли про оборону художній фільм за участю відомих російських кінозірок. Щороку 22 червня в Бресті відбуваються урочистості, присвячені початку «Великої вітчизняної війни». Спомини советських захисників Брестської фортеці — важлива части-

Аляксандра Лукашенка вельми промовисті: «Коли заговорили, що 1 вересня почалася війна, я подумав: це що, свято? Що це за захід? Біда трапилася, катастрофа: фашисти розпочали війну проти слов'ян».

Така позиція авторитарного лідера, який ось уже 27 років беззмінно керує Білоруссю, призвела до того, що, за словами історика Ігоря Кузнєцова, «по суті, офіційна білоруська історіографія повторює головні тези советської. Саме тому, якщо ми запитаємо учнів білоруських шкіл, коли почалася Друга світова війна, у відповідь почуємо: 22 червня 1941 року, коли німці напали на СРСР».

Солдати Червоної армії та вермахту на спільному параді в Бресті, 22 вересня 1939. Джерело: Федеральний архів Німеччини

на заходів, про що, зокрема, свідчать слова Віктора Марчука: «Оборона Брестської фортеці — перше, з чим асоціюється наше місто. І це активно підтримують органи влади, ідеологічні служби. А насправді советсько-німецький парад — ганебна сторінка. Тому про нього ніхто, крім старожилів, і не згадує».

«Велика вітчизняна» замість Другої світової

Як і повсюди в Білорусі, в Бресті 1 вересня 1939 року — маловідома історична дата. 2019 року президент Білорусі Аляксандр Лукашенко не скористався запрошенням президента Польщі Анджея Дуди й не поїхав у вересні до Варшави на урочистості з нагоди 80-ї річниці початку війни. Слова

1994 року Аляксандр Лукашенко прийшов до влади під гаслом відродження СРСР, і 27 років по тому Білорусь часто називають останньою советською республікою. Пам'ятники Леніну стоять у всіх білоруських містах. Щорічно свіжоспечені офіцери тутешнього КДБ урочисто присягають на вірність Білорусі в музеї Фелікса Дзержинського, військові вшановують пам'ять советських командирів, які загинули під час «Великої вітчизняної війни», а роки правління генерального секретаря КПРС Леоніда Брежньєва вважаються золотим віком Білорусі. «У таких умовах немає атмосфери для нового, свіжого погляду на історію», — зазначає Ігорь Кузнєцов.

Переклала Катерина Новікова

ЄЖИ ГОФМАН: Якби я не був режисером, то став би істориком

Йоланта Токарчик

Єжи Гофман на знімальному майданчику фільму
«Вогнем і мечем», 1998. Джерело: архів TVP / Forum

Цензура, школярі в ролі яничарів
і «пропаганда шляхетської культури»...
Інтерв'ю Єжи Гофмана про історію фільмів
«Пан Володийовський», «Потоп»
та «Вогнем і мечем» за трилогією Сенкевича.

Йоланта Токарчик: До того, як ви почали знімати художні фільми, ви майже 10 років працювали у документалістиці. Як цей досвід вплинув на знімання масштабних історичних стрічок?

Єжи Гофман: Робота над документальним кіно навчила мене, що, перш ніж братися за тему, слід у неї заглибитися й ретельно все задокументувати. Приступаючи до трилогії Сенкевича, я вивчав мемуари тієї епохи. Передусім спогади Яна Пасека, а ще — живопис й офорти, колекції зброї та опис її використання. Коли я розпочав роботу над «Паном Володийовським», мені допомагало дев'ять консультантів. На «Потопі» їх було п'ятеро, а в фільмі «Вогнем і мечем» консультанти мені взагалі не були потрібні, адже я знав майже все XVII століття.

ЙТ: Ви почали знімати фільми на цю тему через любов до історії, чи навпаки — звернулися до історії, бо цього вимагав кінематограф?

ЄГ: Якби я не був режисером, то, найімовірніше, став би істориком. Історія, особливо минувши-на Польщі, — моє хобі, але, створюючи трилогію, я знав, що романи Сенкевича — це історичні твори, а не підручники з історії. Вони вимальовують образ тієї епохи очима письменника, а не вченого.

Трилогію Сенкевича надіслав мені батько з фронту, коли 1944-го разом із армією перетнув колишній кордон Польщі. Він відправив книги в далекий Сибір, Алтайський край, куди нас заслали 1940 року. Спочатку я отримав «Пана Володийовського», потім «Потоп», а «Вогнем і мечем» цензура не пропустила. І так сталося, що згодом саме у такому порядку я й зняв ці фільми: першим «Пана Володийовського», потім «Потоп» і нарешті «Вогнем і мечем», при створенні якого я постав перед неабиякими труднощами. Коли виявилось, що фільм можна знімати без політичних перешкод, з'явилися перешкоди фінансові.

ЙТ: Розмах та видовищність характеризують багато ваших фільмів. Як ви працювали, коли ще не було комп'ютерної анімації?

ЄГ: Коли ми знімали «Потоп», у марші шведського війська, крім акторів, задіяли майже вісім тисяч солдатів. Усіх потрібно було одягнути, загримувати, озброїти, тобто заздалегідь пошити військову форму, виготовити тисячі перук, накладних борід та іншого. Це величезна праця.

Похід шведського війська ми знімали в Україні за участю Радянської армії, але штурм Кам'янця-Подільського турками, фінальну масову сцену «Пана Володийовського» — у Польщі, в Хенцінах. Сцену штурму відпрацьовували понад 10 днів, щоб солдати все запам'ятали і не сходили зі шляху: вже була закладена вибухівка й могла статися трагедія. Після багатоденних виснажливих репетицій, коли ми прибули на знімальний майданчик, нашої армії не було на місці! Її відправили в Чехословаччину в рамках «дружньої допомоги».

Йоланта Токарчик — кіножурналістка, головна редакторка журналу Film&TV Камера, керівниця кіновиробництва, викладачка.

То був 1968 рік. У нас залишилося зовсім небагато десантників та солдатів військ територіального захисту, але вони геть не підходили.

На щастя, директор картини Вільгельм Голендер (нині вже покійний) переконав керівника відділу освіти в Кельце задіяти в зніманні старшокласників. Юнаки з випускних та передвипускних класів — усього 1800 хлопців. За тиждень до цього керівник завбачливо пішов у відпустку. Але лю-

всередині було темно, реконструювали фортечні вали, у кадр зтягнули артилерію. Але найбільше нас непокоїло, як зняти завісу чудотворної ікони, причім сам образ теж мав бути ніби з XVII століття. Тобто ікону слід було вийняти з вітваря і зняти сучасні ризи. А на це потрібен був дозвіл примаса Польщі Стефана Вишинського.

Ясногорська ікона — найвеличніша святиня поляків, для фільму її необхідно було зняти вели-

Зйомки фільму «Пан Володийовський», 1968. Фото: Єжи Маковський / Fotopim

бов до Сенкевича спонукала його ризикнути й ми отримали дозвіл, хоч у нас аж жижки тряслися від страху. З підлітками провели підготовчу роботу, як із професійними солдатами, тільки в прискореному темпі. Тож натовп яничар, який наступав на Хенціни (там були зведені декорації Кам'янця-Подільського) — здебільшого школярі.

ЙТ: Чи правда, що партійні керівники побоювалися показувати у «Потопі» оборону Ясної Гори — святого для багатьох поляків місця? Як знімалися кадри з чудотворною іконою?

ЄГ: Ми б не зняли оборону Ченстохови без допомоги ордену паулінів. Ченстоховський монастир підготували так, що він мав вигляд монастиря XVII століття в облозі: вікна забили дошками, тому

ким планом. Тому ми звернулися за дозволом до примаса, і він запропонував... високоякісні копії. І все ж ми наполягали на оригіналі. Примас зацікавився, чому для нас це настільки важливо, на що оператор Єжи Вуйцік відповів, що справжня Матір Божа — одна. Вишинський уважно подивився на нас і дав згоду на зйомку. Пізніше приїхали спеціальні комісії: вимірювали приміщення, перевіряли температуру та вологість, готували місце, щоб ікона не постраждала. На щастя, все пройшло вдало, ми зняли ці кадри так, як хотіли.

Але в Центральному комітеті партії занепокоїлися, що сцена, де з образу Пресвятої Діви Марії знімають завісу, стане драматичною кульмінацією фільму, і порадили максимально скоротити її. Тож ми з монтажером Зеноном Пюрецьким вирізали

три кадри. Метр кіноплівки має 24 кадри і триває 2 секунди, а ми вирізали три кадри — долі секунди! — але рекомендації дотрималися.

Партійна критика звинуватила мене і знімальну групу в пропаганді шляхетської культури. Творців фільму і саму стрічку знеславили. Сьогодні цього вже ніхто не пам'ятає, а «Потоп» номінували на «Оскар» і його досі переглядають із великим задоволенням. Якщо хтось хоче побачити версію з тро-

ло. Надходили не сотні, тисячі листів — підписаних, наприклад, «клуб сільських домогосподарок», «віддані кіноглядачі», «справжні поляки», — а образливі слова в анонімних пасквілях на адресу Ольбрихського були вже геть мерзотні. Це звичайна практика того часу: пиши анонімно і можеш безкарно плювати на свого ближнього. Саме так обійшлися з Даніелем. Актор навіть хотів відмовитися від ролі, але ми підтримували його, як могли,

Зйомки фільму «Вогнем і мечем», 1998. Фото: Данієль Пах / Forum

хи більшим нервом, можна подивитися «Потоп. Redivivus»¹, який я сам скоротив та перемонтував.

ЙТ: Фільм, особливо акторів, критикували ще до його появи на екранах. Ви часто чули, що Кмитиць не той, а Оленька не підходить на цю роль?

ЄГ: Критика, що з'являлася в пресі, часто була безпідставна. Головний редактор видання *Express Wieczorny*, чия донька була акторкою, вважав, наприклад, що головну роль має зіграти саме вона. Причини для невдоволення були різноманітні. Публічне цькування сягнуло такого рівня, що ми намагалися відгородити від нього Данієля Ольбрихського, проте щось до нього все одно доліта-

і вмовили грати. Пізніше, хоча й меншою мірою, схожа історія трапилася і з Малгожатою Браунк.

Однак сьогодні ніхто вже не може собі уявити іншого Кмитиця. Можливо, Оленька для декого з того покоління була занадто сучасна, але нинішній глядач сприймає її беззастережно. Час змінився, і більшість із тих, хто жбурляв у нас каміння, вже відійшли, а якщо й живі, то сьогодні вже ніхто не пам'ятає, що вони писали. А фільм продовжує жити на екранах, у свідомості й спогадах глядачів.

Переклала Ірена Шевченко

Дякуємо Aleteia.org за можливість публікації

¹ «Потоп. Повернення». — Прим. ред.

Олег Сенцов. Фото: Лукаш Дейнарович / Forum

Олег Сенцов

Український кінорежисер, сценарист і письменник,
політв'язень (2014–2019). Лауреат Премії
імені Сахарова «За свободу думки».

Віщий польський фільм

Стаття, яку український режисер
написав для «Нової Польщі»
під час ув'язнення у російській
виправній колонії в Лабитнангі.

Історія, яка відбулася 1945 року в Польщі, нагадує те, що трапилося в Криму 2014-го. Приходить хтось сильний зі своєю армією й диктує, як жити, виправдовуючи власні агресивні дії словами, буцім він урятував вас від реальних або вигаданих ворогів.

Коли мене запитують про польський кінематограф, улюблені фільми та режисерів, на думку відразу спадають два імені: Кшиштоф Кесльовський та Анджей Вайда. Мені подобаються й інші польські митці, але ці височіють на полі моїх уподобань, немов дві гори. «Три кольори: синій»¹ — узагалі один із улюблених фільмів, а «Попіл і діамант»² — один із найважливіших. Перший — про кохання, а другий — про долю; тепер я хотів би про нього написати.

Гарне кіно для мене визначається лише за одним критерієм: це фільм, який ти можеш переглядати багато разів. Він не набридає, навіть якщо всі сцени і текст уже знаєш напам'ять. Знову й знову переглядаєш стрічку, щоб відчувати все ті ж сильні емоції й задоволення, помітити нову дрібницю, деталь, яка вислизала раніше.

«Попіл і діамант» — саме такий фільм. Уже понад 60 років він вражає, надихає глядачів і режисерів, amatorів і професіоналів у всьому світі, і я — один із них.

Про цей фільм написано сотні, якщо не тисячі статей та есеїв, і я не повторюватиму висновків критиків і не аналізуватиму свої відчуття. Я хотів би написати про те, що робить гарне кіно по-справжньому великим: це його універсальність, актуальність для будь-яких часів і народів. Воно не старіє.

Це віщий фільм. Історія, яка відбулася 1945 року в Польщі, нагадує те, що трапилося в Криму 2014-го. Приходить хтось сильний зі своєю армією й диктує, як жити, виправдовуючи власні агресивні дії словами, буцім він урятував вас від реальних або вигаданих ворогів.

Хтось відверто радіє такому розкладу й новим можливостям, хтось намагається боротися з несправедливістю, розуміючи, що його слабкий спротив заздалегідь приречений. А ще є більшість — завжди інертна й зі всім згідна, готова прийняти що завгодно, змиритися з будь-якою владою, аби лише її не чіпали, дали жерти й не поставили до стінки. Цій холодній більшості напевно зрозуміло: будь-який протест заздалегідь приречений на невдачу, тому розважливіше змовчати й скоритися.

Але не всі такі. Не всі готові мовчати й користися. Завжди знайдеться хтось, кому не потрібне сите життя в загорі, хто обирає вільну смерть на самотньому пустищі. І навіть якщо героєві судилося померти в болючих судах на купі сміття³, на смітнику історії рано чи пізно опиняться ті, хто його згубив. А про нього знімуть фільм, чудовий фільм, що житиме вічно.

Переклав Андрій Савенець

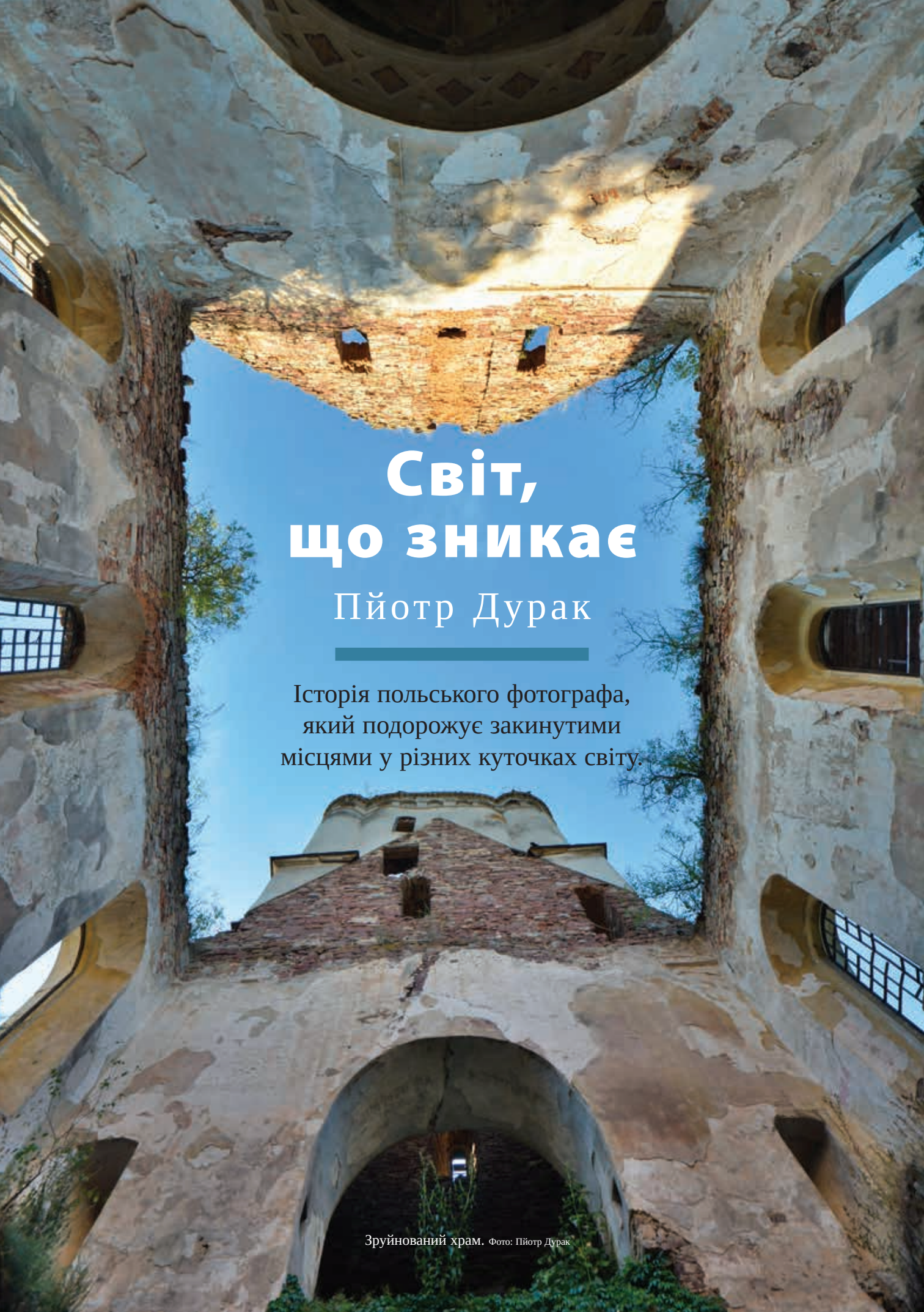

Кадр із фільму «Попіл і діамант». Джерело: пресматеріали

1 Французько-польсько-швейцарський фільм Кшиштофа Кесльовського 1993 року. Перша стрічка з трилогії «Три кольори (Синій / Білий / Червоний)», нагородженої численними міжнародними кінопреміями. — Прим. ред.

2 Фільм Анджея Вайди 1958 року, знятий за мотивами однойменної повісті Єжи Анджеєвського. Одне з найвизначніших досягнень польської кіношколи. — Прим. ред.

3 Головний герой фільму Мацек Хелміцький, якого зіграв видатний Збігнєв Цибульський, поранений, помирає на звалищі під звучання полонезу Огіńskiego. — Прим. ред.

Світ, що зникає

Пйотр Дурак

Історія польського фотографа,
який подорожує закинутими
місцями у різних куточках світу.

Часом здається, що все вже відкрито і важко знайти недосліджені місця. Ще десяток років тому я теж так думав, але потім пригадав дитинство — коли цікавість приводила в незвичні, здавалося б, близькі, але невідомі місця, коли ми з друзями пробиралися у мережу підземних каналізацій і шукали покинуті будинки і заводи. Моя пристрасть до опустілих місцин ожила з новою силою, коли мені було ледь за двадцять.

Спочатку була Прип'ять

Пригадую незвичний сон: покинуте місто та висотні опустілі будинки. Сон був настільки виразний, що я не міг про нього забути й почав шукати інформацію про покинуті міста. Так я знайшов відомості про Чорнобильську катастрофу та зону відчуження. То був 2006 рік. Дістатися туди з Польщі можна було тільки через одну фірму. Регулярні наукові та туристичні поїздки в зону тільки починалися. За свою університетську стипендію я вирішив поїхати на тиждень до Прип'яті.

Ми жили у Славутичі, кілька днів їздили потягом із працівниками Чорнобильської електростанції, відвідували здебільшого Прип'ять. Ми були одними з перших поляків там. Місто справляло враження дуже спустошеного, але все ж перебувало в набагато кращому стані, ніж сьогодні. Ніхто нас не пильнував, ми могли скрізь пересуватися, заходити у будь-яку будівлю, і я цим користувався.

З одного боку, приголомшували розміри покинутої Прип'яті, а з іншого — зачаровувала німатиха будівель. У дитячих садках і школах залишилися напівзогнілі іграшки, майже все обладнання, книжки, у музичній школі — різноманітні інструменти, перекинуте фортепіано, яке за кілька років спалили вандалі...

Цей кількадечний візит і самотнє мандрювання зарослими вулицями занедбаного міста назавжди закарбувалися в пам'яті. Так я почав шукати інші покинуті й забуті місцини. До Прип'яті вдруге повернувся 2018 року.

78 покинутих храмів

Розпочинаючи свою пригоду з покинутими місцинами, я почав із короточасних поїздок відносно недалекими теренами, зокрема Підкарпатським воєводством. Там збереглося безліч спустошлих будинків, розкинулися руїни заводу-велета в Тарнобжезі й фабрики в Ряшеві. Пізніше я їздив усе далі й далі — всією Польщею. Серед місць, які можу порекомендувати, — колишній залізничний ремонтний завод у Познані, велика теплоелектро-

станція у Лодзі, церква євангелістів у Желішуві, яка приваблює фотографів з усієї Європи.

Коли я прочитав книжку Анджея Стасюка «Білий крук», почав цікавитися ще й покинутими та зруйнованими церквами в Польщі — це наслідки пересування кордонів після Другої світової війни й виселення в рамках операції «Вісла». Під час велосипедних поїздок Розточчям та Бещадами я шукав церкви, де вже давно не проводились богослужіння: після війни їх перетворили на склади, майстерні, стайні, туалети, а подекуди й на костели, які люди покидали, тільки-но поставала нова будівля.

У цих церквах я відчував божественну присутність набагато сильніше, ніж у сучасних бетонних сакральних будівлях, переповнених людьми.

Тут я ночував у походах, робив перші світлин, ще дуже любительські, документуючи все без огляду на мистецьку майстерність. Пізніше це захоплення почало змінюватися під впливом товаришів, зокрема Бартоша Ґайдека і Рафала Новака, які відкрили для мене світ фотографії. Впродовж 2010–2015 років ми їздили маршрутами покинутих церков. Знімки час від часу я публікував на фейсбуку. Коли 2016 року мені несподівано запропонували видати двотомний фотоальбом «Вигнані храми», присвячений покинутим церквам у Польщі, я ще раз об'їздив знайомі місця в пошуках гарного світла й цікавих свіжих кадрів. Тоді я вже мав власну автівку і споглядав місцини більш професійно: відповідне фотообладнання, штатив, напівпрофесійна дзеркальна камера, різноманітні об'єктиви, ліхтарики... За кілька

Пйотр Дурак — за фахом — полоніст, викладач. За захопленнями — письменник, фотограф і мандрівник.

Понтоном проплив 10 найдовших польських річок, побував щонайменше в кількохстах опустілих місцях на терені всієї Європи.

років досліджень у Польщі я віднайшов 78 занедбаних та зруйнованих церков. Відтак їх фотографії та описи вмістив у альбомах. Відкривалися мої фотовиставки не тільки в Польщі, а й у Червонограді та Винниках під Львовом. Чимало церков, які я фотографував, зараз уже відремонтовані. Можливо, я теж зробив свій невеличкий вклад у це, бо був одним із перших, хто в Польщі оприлюднив проблему таких храмів.

Як знайти покинуті місця?

Чим більше я знімавав, тим ставав вибагливішим. З часом мене перестали влаштовувати опустілі напівзруйновані місця, тож я поїхав на інший кінець Європи у пошуках об'єктів, де залишилися сліди людської діяльності. Часто це були покинуті рештки автомобілів або величезні заводи з недіючими машинами. Так я наодинці та з друзями об'їздив 15 європейських країн. Найбільше фантастичних місць ми знайшли у Бельгії, Франції та Італії.

Високий рівень життя в цих країнах сприяє тому, що покинуті місця місцеві жителі не розкрадають, тож довгі роки вони залишаються незмінними, навіть коли околиці вже обезлюдніли. Тільки час та природа творять свою руйнівну роботу. Такі місцини — найкрасивіші, найцікавіші, ще не торкані вандалами, а тільки плином часу.

Зазвичай про покинуті місця ми дізнавалися від ентузіастів із інших країн. Таких людей багато по всій Європі, і я намагаюся підтримувати зв'язок з понад десятком найкращих, найвідоміших. Ділюся з ними своїми знахідками і майже завжди отримую щось взамін. Співпраця з людьми з-за кордону, як правило, безпроблемна, тут усе набагато простіше, ніж у польському середовищі, де, на жаль, переважають безглузді перегони за право бути першим та єдиним у новому цікавому місці. Я не хочу змагатися, особливо в цій царині фотографії, коли йдеться про фіксацію світу, який минає, цивілізації, яка повільно відходить у забуття.

Під землею

Мабуть, найскладнішими були експедиції в закриті шахти. Ми відвідали понад 80 нечинних підземних шахт у понад десяти країнах. Часто їх важко знайти, треба спершу розвідати у місцевих жителів, перевірити старі гірничі мапи, іноді щось розкопати. Але тільки-но ми потрапляємо всередину, відчуваємо себе первинними дослідниками. Зникають усі наземні проблеми.

Часто в блуканнях підземними коридорами минає кілька днів і ночей: тут ми спимо, їмо, розмовляємо. Без інтернету, медіа — така собі детоксикація організму та неймовірний відпочинок

у поєднанні з величезним напруженням: часто доводиться продиратися через величезні звалища чи затоплені коридори. Ми стикаємося з нестачею кисню, метаном чи вуглекислим газом. Це найекстремальніша форма відвідування занедбаних місць, яку досі практикує небагато осіб. Але, з іншого боку, також дуже приємно, коли ми виносимо на поверхню фотографії, яких ніхто ніколи не бачив.

Фотографування шахт та підземель — окреме своєрідне мистецтво, яке я називаю малюванням світлом. У місці, куди не потрапляє сонце, ми користуємось ліхтариками; усе записує камера на штативі з видовженим часом витримки, і ми «малюємо». Залежно від сили світла та кута падіння іноді виходять абсолютно різні картини.

Я прагну досконалості, фотографія повинна бути ідеально освітлена, тому іноді я повторюю той самий кадр понад десяток разів. Роблю це також почасти з лінощів (я вчитель польської мови, вдома не вистачає часу на фотографію: є книги, приватне життя, робота), тому світлина має бути чудовою ще на етапі експозиції.

По той бік Бугу

Після занедбаних та зруйнованих церков у Польщі настав час відвідати колишні польські костели в Україні й Білорусі, тобто у довоєнних польських кордонах. Разом із подругою Надією Цимбалюк ми тільки в Україні знайшли понад 250 костелів, які після війни та вигнання поляків використовувалися з різною метою, а тепер зруйновані й забуті. Чимало з них — повні руїни, без дахів, порослі всередині.

Багато інших костелів можна було б відродити, врятувати, от тільки немає для кого. Я проїхав Україною десятки тисяч кілометрів, відвідавши майже 200 таких храмів. Так народився проєкт «По обидва боки Бугу», а також пов'язані з ним чергові виставки та книга. Місця, які я відвідував, часто були сильно зруйновані: там не поважали не тільки культурну спадщину, а й людські останки та склепи у костелах. Я допоміг подбати про кілька таких місць.

Подорож у такі місцини передусім дає можливість пережити історію, часто трагічну, сумну та забуту. Дарує гаму емоцій та вражень, зокрема й пригоду, адже багато відвіданих мною місць охороняються або ж перебувають під промисловою чи військовою таємницею. Так у мене з'явилося багато нових друзів у Польщі й усьому світі. Це дивовижна пристрасть, якої неможливо позбутися.

Переклала Катерина Новікова

Оранжерея в покинутому бельгійському господарстві.

Фото: Пйотр Дурак

Кладовище паровозів, Краків.

Фото: Пйотр Дурак

Покинута церква, Бабиці, Люблінське воєводство.

Фото: Пйотр Дурак

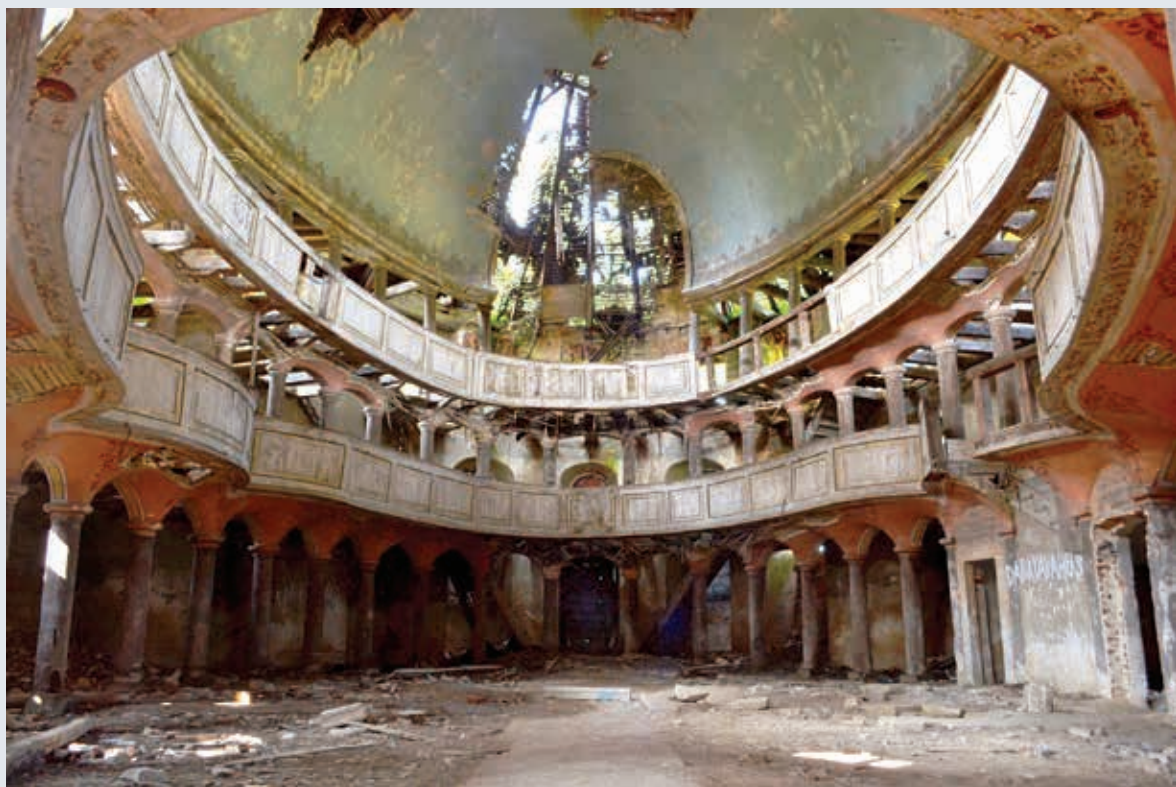
Покинтий собор неподалік Льєжа, Бельгія.

Фото: Пйотр Дурак

Замок Саммеццано у мавританському стилі, Італія. Покинутий у 90-х роках.

Фото: Пйотр Дурак

Церква євангелістів у Желішуві.

Фото: Пйотр Дурак

Один із покинутих будинків поблизу Брюсселя, Бельгія.

Фото: Пйотр Дурак

Музична школа в Прип'яті.

Фото: Пйотр Дурак

ЛЕМКИ

Terra incognita

У 1945–1947 роках десятки тисяч лемків були вирвані з рідних місць і примусово переселені: деякі — на територію СРСР, деякі — в західну частину Польщі. Через кілька десятиліть Міхал Шимко, поляк із лемківським корінням, створив арт-проект, у якому «повернув» своїх предків у рідні села.

Міхал Шимко

Після великої бурі завжди западає тиша — пронизлива і бентежна. Це особливо помітно на Підкарпатті, в горах на прикордонні, в закинутих лемківських селах. Наприклад, у селі, яке по-лемківськи називається Тиханя (польською — Ciechania). Мало де на світі так гостро відчувається тотальна неприсутність.

Назва цього лемківського села, яке вже не існує, перекладається як «усамітнене місце». І так насправді воно і є — щоб дістатися до однієї з наймаловничіших долин Низьких Бескидів, яка розташована на території Магурського національного парку, треба подолати довгу дорогу через ліс. Сьогодні там немає життя. Депортовані лемки покидали свої хати, сподіваючись, що повернуться. І залишили по собі пустку.

Неподалік, у селі Зиндранова, 1924 року народилася моя прабабця Анна Шимко. Там побачила світ і її донька, теж Анна — моя бабця. Вона народилася в червні 1947 року, а буквально через лічені тижні колишнє життя обірвалося. Закінчувалася операція «Вісла» і всю сім'ю переселили на землі, які тоді називали повернутими, в околиці Зельноної Ґури. Через кілька років Анні з сім'єю вдалося повернутися в рідну Зиндранову, але виявилось, що дім зруйнований. Почали все з нуля.

Мого батька виховували прабабця і прадідусь: вони говорили по-лемківськи, дуже до-

рожили пам'яттю про минувшину і зуміли передати це зацікавлення онукові. Але в часи його молодості, в 90-ті, не було заведено говорити про національні особливості, коріння, предків. Переважав польський наратив, а все, що не відповідало загальноприйнятому стандарту, слід було відкинути, щоб не наразитися на насмішки. Лемків

Міхал Шимко — аспірант Університету Марії Кюрі-Скłodовської. Досліджує проблему ідентичності в лемківському і русинському наївному мистецтві. Автор збірника дорожніх фейлетонів «Daleko/Blisko. Historie o tym, jak dogonić świat» («Далеко/близько. Історії про те, як наздогнати світ»).

сприймали як народ гіршого сорту, безкультурних селяків. Вони переважно займалися працею на землі та розведенням худоби, говорили незрозумілою мовою і були геть несучасні. Тих, хто не приховував свого лемківського походження, дражнили в школі, а на роботі їм не світив кар'єрний ріст.

Попри це тато ніколи не соромився свого коріння і намагався його зберегти. Він розповідав, як раніше збиралися на так звані вечірки — вечірні зустрічі біля печі, під час яких обговорювали врожай, згадували старі часи, співали давніх лемківських пісень (наприклад, «Мила моя на кичері стала»), розмовляли про чари і духів. Коли ми з братом були малі, батько возив нас на кермеші (церковні свята) і «Ватру» (щорічний фестиваль лемківської культури в селі Ждиня в Малопольщі). А на Святвечір на нашому столі обов'язково були лемківські страви, наприклад, гриби на молоці. Батько хотів привідкрити дітям світ минулого його родини.

Зараз лемки — одна з чотирьох законодавчо визнаних етнічних меншин у Польщі. Незважаючи на довгі десятиліття розсіювання, неминучу асиміляцію і глобалізацію, все більше людей відчують свою приналежність до цієї етнічної групи: під час перепису населення 2002 року лемками себе назвали до 6 тисяч людей, 2011-го — вже понад 9,5 тисяч. Багато з них, як і я, шукають відповідей на питання про свою ідентичність і долю предків.

Ніколи не забуду історію однієї нашої далекої родички, яка через багато років уперше після депортації приїхала в покинуте село, де колись жила. Вона точно пам'ятала дерево, під яким із коханим закопала маленьку коробочку зі світлою і пасмами волосся. Це була свого роду могила їхньої любові. Неподалік колись стояв її будинок, а зараз там поляна. Коробочку так і не вдалося знайти. Таких випадків чимало. Тутешні лемки тримали їх у собі, а молодь не хотіла ко-

Колаж: Міхал Шимко і Домініка Хмелевська

Колаж: Міхал Шимко і Домініка Хмелевська

патися в історії. Зараз люди похилого віку відходять, забираючи з собою пам'ять про минуле. Після них знову залишається ця неймовірна тиша і порожнеча...

2012 року, коли я виїхав із Підкарпаття, щоб почати навчання у Варшаві, батько привіз із Зиндранової велику дерев'яну скриню. Неймовірно, що проста річ може так багато розповісти про людину. Ми з батьком шукали і дізнавалися нові факти про життя нашої сім'ї. І зараз я хочу зібрати ці уривки в єдине ціле.

Прабабуся переселялась до свого чоловіка з цією скринєю. У ній — ковдра, лляне полотно та кілька дрібниць. Все, що у неї було. Навчена мудрістю предків, вона розуміла, що людині не так багато і треба. Ця скриня була з нею постійно, на всіх етапах життя — коли вона створювала сім'ю, коли її депортували в рамках операції «Вісла», коли вона заново будувала життя на так званих повернутих землях, коли повернулася в Зиндранову, коли починала все з нуля, коли старіла.

Я шукав відповіді. І ось одного літнього дня 2019 року вирішив дати голос залишеним місцям і депортованим людям. Сидячи на галявині в Вільхівці, я помітив стіни старого будинку. Хто тут жив? Які проблеми його хвилювали? Куди депортували його сім'ю? Саме тоді ми з Домінікою Хмелевською вирішили зробити цикл колажів, які за допомогою сучасних фотографій залишених сіл та архівних зображень лемків створили б нову історію. Люди, що збереглися на архівних світлинах, немов продовжують жити, ніби операції «Вісла» не було зовсім. Неначе історія була милостива і вони могли залишитися на своїй землі. Зараз, напевно, там би жило чергове покоління, якому б уже не довелося заново вигадувати світ.

Коло на колажах символізує нескінченність. Саме воно переносить нас у світ, який хотіли б бачити сучасні лемки. Його немає на території Підкарпаття, але воно в серцях людей.

Переклала Наталя Ткачик

Мистецтво ВЕЛИКОГО ФОРМАТУ

Катажина Пілярська

Мурал у Лодзі. Фото: Катажина Пілярська

Величезні, різнокольорові, підстерігають на вулицях у найменш очікуваних місцях — саме такі вони, мурали. Їхніми авторами нерідко є всесвітньовідомі митці, а самі гігантські малюнки на стінах будинків — справжні витвори мистецтва, але при цьому доступні кожному, недовговічні й ефемерні.

— Вам подобається цей мурал?

— Який мурал?

— Оцей ось, тут, — вказую рукою на величезну роботу Пітера Фусса, відомого польського творця стріт-арту.

— А, це! Я думала, це якась реклама, — відповідає мені жінка середнього віку, що мешкає поблизу шахти «Вуек» у Катовицях.

Чорно-сірий мурал («Можна було зробити його кольоровішим», — продовжує жінка) зображує людей із портфелями, що йдуть на роботу і з роботи. І напис: «Не думай, не питай, плати податки, голосуй за нас». Це одна з кількох десятків робіт, створених у місті в рамках традиційного вже фестивалю вуличного мистецтва. Інституція культури Katowice Miasto Ogrodów¹ вирішила оживити мегаполіс, у якому не бракує порожніх облізлих стін: численні роботи з'явилися у закинутих, старих і колишніх промислових районах.

Слово «мурал» походить із іспанської мови й означає витвір декоративного настінного живопису, найчастіше монументального. За часів Польської Народної Республіки такі панно створювалися з двоякою метою: рекламною та освітньою — наприклад, популяризували якусь акцію. Тому асоціація з рекламою небезпідставна. Хоча, звичайно, сумно: навіть споглядаючи мистецький твір, ми передовсім припускаємо, що нам хочуть щось продати.

Галереї просто неба

Великоформатний живопис можна побачити в десятках польських міст. Вроцлав, Познань, Люблін,

Щецин — вони можуть похвалитися чудовими роботами митців з усього світу. Але у трьох містах муралів особливо багато. Крім Катовиць, це також Лодзь і Гданськ, які поставили перед собою мету: не тільки оживити спальні мікрорайони й місто загалом, а й створити справжні галереї просто неба.

Схоже, лідером тут є Лодзь. По міських муралах організовуються цілі екскурсії, а на сайті Лодзької туристичної організації є мапа, на якій позначено понад 150 стінописів та творів стріт-арту. Нещодавно я вирушила на прогулянку містом у пошуках цих об'єктів, ходила, звіряючись із мапою, вісім годин і зробила за цей час понад 800 фотографій. Втім, я не побачила й половини захованих у Лодзі чудес.

Фонд GALERIA URBAN FORMS 12 років тому розробив проєкт галереї муралів. Засновники фонду вирішили запрошувати до Лодзі митців стріт-арту, щоб таким чином «зодягнути місто у мистецтво». На щастя, у Лодзі зберігаються і старі мурали, тож біля самісінького вокзалу

Катажина Пілярська — майже 10 років була кореспонденткою й ведучою на Польському радіо. Працює у Театральному інституті імені Збігнева Рашинського. Збирачка написів на стінах, авторка інстаграм-блогу @poledonapisu.

¹ Катовиці — місто садів (пол.).

вас зустрічає ледь виблякла реклама магазинів Rewex².

Що ж зображено на муралах? Тварини, люди, лодзькі знаменитості (наприклад, піаніст Артур Рубінштейн), історичні сцени, рекламні варіації з епохи ПНР, сюрреалістичні сцени, барвисті плями — кожен мурал неповторний. Однак два твори справляють особливе враження.

Один із них — це робота випускника факультету скульптури вроцлавської Академії мистецтв Лукаша Бергера. Мурал — напис «CISZA» («ТИША»),

виразним. Створений 2015 року, він став першим такого роду витвором у світі.

Автором другого знаменитого лодзького муралу є португальський майстер графіті під псевдонімом VHILS, який славиться тим, що не стільки малює на стінах, скільки творить скульптури, беручи стіни за основу. Його лодзька робота, можна сказати, висічена у стіні: вона оголює цеглу й шари тиньку.

Ґданським районом Заспа також водять екскурсії, наче гігантською виставкою. Місто поста-

Мурал зі знаменитою польською рок-співачкою Корою в різні пори року. Фото: Євген Клімакін

для створення якого митець використав не тільки фарби, але й пів тонни прутів із неіржавної сталі, загалом 1300 штук. Залежно від позиції сонця промені, які падають на стіну з прутами, утворюють тіні різної довжини, роблячи напис ще більш

вило перед собою сміливе завдання: створити найбільшу в Європі колекцію великоформатного живопису визнаних митців з усього світу. Нині виставка «Мурали Ґданськ — Заспа» налічує тільки близько 50 творів, але все ще попереду. Крім того, з'явилася Ґданська школа муралу — платформа, де творці вуличного мистецтва можуть обмінюватися досвідом.

2 Мережа крамниць у ПНР, які торгували за тверду валюту, відповідник советської «Берізки». — Прим. ред.

Ще одна міська галерея постала з ініціативи місцевої влади на варшавському Урсинуві. Ось уже кілька років у цьому величезному типовому районі один за одним з'являються нові мурали. Зрештою, інші райони столиці не відчують нестачі в стріт-арті. Найяскравіший і найбільш незвичний приклад останнього часу — живописний портрет знаменитої польської рок-вокалістки Кори (Ольги Яцковської). Мурал немовби злився з розташованим поруч деревом, завдяки чому Кора час від часу «змінює зачіску».

Навіщо це все?

Стріт-арт твориться не тільки з естетичною метою. Як і будь-який інший вид мистецтва, він може навчати, боротися, приносити користь. Немає жодних сумнівів щодо того, що мурали змінюють міста, а іноді залучають мешканців до тієї чи іншої діяльності. Одного разу під час катовицького фестивалю стріт-арту відбулася акція: люди зафарбовували ненависні написи. За словами пресекретаря «Міста садів» Лукаша Калембасяка, в наступні роки мешканці самі приходили й запитували,

Стріт-арт породив також один із найвідоміших символів міста — пальму авторства Йоанни Райковської, що з 2002 року красується на жвавому перехресті в центрі Варшави, на кільці Шарля де Голля. Її поставили там ненадовго, але інсталяція настільки вросла в міський пейзаж, що тепер ніхто вже не уявляє міста без неї. А нещодавно пальма ненадовго стала символом зміни клімату: її зелені листя замінили коричневим і висохлим, аби привернути увагу до небезпеки, що загрожують планеті.

чи буде фарба, тому що хотіли замалювати нові образливі написи на стінах.

Дуже часто творці стріт-арту — громадські активісти. Вони вірять: завдяки їхнім акціям люди звернуть увагу на важливі проблеми. Чимало такого роду міських інсталяцій створив відомий митець Павел Ковзан, що працює під псевдонімом Dwasha. Наприклад, він розвішував у містах шпаківні без входу (прагнучи тим самим заохотити мешканців виготовляти годівниці) та бутафорні картонні камери (привертаючи увагу до того,

що в сучасному світі люди повсюдно під прицілом систем відеоспостереження). А одного разу, щоб нагадати владі Ратибора про закинуту будівлю, яка псувала ансамбль міського Ринку, Ковзан облив її білою фарбою, сподіваючись, що після цього місто врешті відремонтує будинок. Однак мешканці відреагували несподівано: вони забажали, щоб будівля такою й залишилася.

Не тільки мурали

Окрім муралів, сучасні митці створюють і менш довговічні твори мистецтва. Не бракує їх і на катовицькому фестивалі.

Одного разу перед спортивно-концертним комплексом «Сподек» розмістила свою інсталяцію Агата Олек — мисткиня, відома на весь світ, зокрема, тим, що обв'язала гачком скульптуру бика з Волл-стріт. У Катовицях вона в зв'язані гачком рожеві покрівці загорнула екскаватори — символ пере-

копаного тоді міста. Мисткині допомагало багато мешканців — зрештою, кому ж не хочеться навчитися в'язати в такої знаменитості?

Американський автор мистецьких інсталяцій Марк Дженкінс поставив на головній вулиці міста, Мар'яцькій, фігури в людський зріст, склеєні з поліетиленової плівки й скотчу й зодягнуті в спортивні костюми. Щоб добитися природних розмірів кожної фігури, митець спершу сам обмотувався плівкою й закріплював її скотчем, після чого розрізав цю оболонку і склеював її, зміцнивши дерев'яним «скелетом». Фігури були встановлені так, нібито вони вламуються в один із будинків. Невеликою річечкою Равою якийсь час тому плавав будинок, а над нею й досі світиться неоновий напис «Захід сонця».

Завдяки цим акціям Катовиці стали містом, куди шанувальники стріт-арту приїжджають із різних, часом досить віддалених місць. А 2019

Мурал у Лодзі. Фото: Катажина Пілярська

року фестиваль зробив ставку на звукові інсталяції, додавши до своєї назви слова urban sound — звуки міста.

Ефемерний, як стріт-арт

Найбільше мене засмучує недовговічність вуличного мистецтва. Хоча в Катовицях було створено кілька десятків муралів, сьогодні їх залишилося вже тільки дві дюжини: то треба утеплити будинок, то просто хтось зафарбовує малюнки. Це сталося і з муралом із часів ПНР, повз який я щодня проходила дорогою до ліцею в моїх рідних Глівіцях. На ньому було зображення склянки молока і напис — здається, «Пий молоко». Щодня я шкодувала, що не маю чим його сфотографувати, а одного дня мурал зник під шаром пінопласту й фарби.

Про подібні релікти минулої епохи останнім часом багато говорилося у Варшаві. Дві роботи в столичному районі Прага, які впродовж років

рекламували давно вже ліквідований ювелірний магазин, а також крамничку, яка торгувала годинниками й фотоплівкою, одного чудового дня замальовали білою фарбою. Імовірно, на їхньому місці з'являться інші реклами — однак, щоби пам'ять про замальовані панно збереглася, художники з Goodlooking Studio створили поблизу майже ідентичний мурал.

Коли я запитую про це самих митців, вони пояснюють, що творці стріт-арту змиряються з недовговічністю своїх витворів. Вони усвідомлюють, що працюють у мінливому просторі й часом навіть вважають цю швидкоплинність і тлінність перевагою. На щастя, іноді їхні роботи вдається зберегти для нащадків завдяки колекціонерам, інтернету та документалістам.

Переклав Андрій Савенець

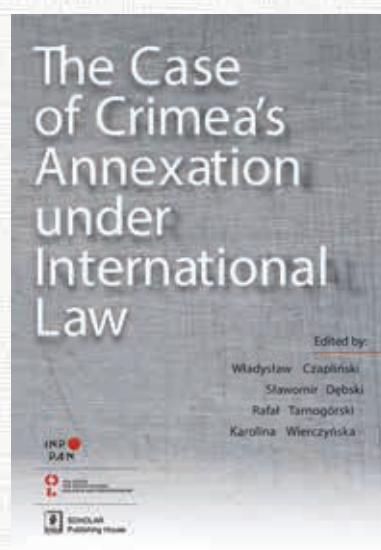
Напис «ТИША» на будинку в Лодзі. Фото: Катажина Пілярська

Мурал у Катовицях.

Фото: Катажина Пілярська

**Книжки можна придбати на сторінці
www.sklep.cprdip.pl**

**CENTRUM
POLSKO-ROSYJSKIEGO
DIALOGU I POROZUMIENIA**

**Ministerstwo
Kultury
Dziedzictwa
Narodowego
i Sportu.**

ISSN 0150-8555

9 770150 855898